

**МІСТА І СЕЛА
ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ
У ВИРІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ**

Збірник статей

У п'яти томах

Том 3

**БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР ПРОТИ
СЕЛЯНСТВА ПРИДНІПРОВ'Я
(1920–1930-ті рр.)**

Дніпропетровськ
МОНОЛІТ
2015

УДК 94 (477.63) «19»
ББК 63.3 (2) (4 УКР-4 ДНІ)-361
М 65

***Обласна редакційна колегія по підготовці й виданню
тематичної серії книг «Реабілітовані історією»:***

М.І. Пустова (*голова*),
В.В. Іваненко (*заступник голови*),
О.Г. Бажан, А.Г. Болебрух, С.І. Бородин, Н.І. Капустіна,
Н.В. Киструська, Г.Б. Мегега, Н.Г. Першина, Л.Л. Прокопенко,
С.І. Світленко, Р.К. Терещенко, Н.М. Тітова, В.В. Ченцов,
Г.Г. Четверик, Г.К. Швидько, Ю.Е. Яворський

У к л а д а ч: Н. Р. Романець

Рецензенти:

С.І. Світленко — д-р іст. наук, проф.;
В.В. Ченцов — д-р іст. наук, проф.;
О.Б. Шляхов — д-р іст. наук, проф.

Видання висвітлює драматичні сторінки історії політичних репресій, що здійснювалися радянською тоталітарною системою в селах Придніпров'я у 20-х — 30-х роках минулого століття. На багатому фактичному матеріалі показано характер та особливості радянської репресивної політики у селі в період непу, суцільної колективізації, голодомору та під час «Великого терору».

Видання розраховане як на істориків, так і на широкий читацький загал.

ISBN 978-966-2252-97-2 (Т. 3)
ISBN 978-966-2252-79-8

© Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією», 2015

СЕЛЯНСТВО ПРИДНІПРОВ'Я В ЛЕЩАТАХ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

Тема сталінської модернізації аграрного сектора кінця 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. не втрачає своєї актуальності впродовж багатьох десятиліть. Особлива увага до цієї проблеми не лише науковців, а й широких кіл української громадськості зумовлена тим, що, за словами дослідника В. Нолла, «колективізацію в УРСР можна класифікувати як один із найбільших злочинів проти людства у ХХ столітті» [1]. Відповідно мова йде не лише про реконструкцію подій минулого, а й про відновлення історичної справедливості стосовно сотень тисяч жертв соціалістичного експерименту.

Процес відродження історичної пам'яті про аграрні перетворення більшовиків на Дніпропетровщині має складний і суперечливий характер з огляду на те, що впродовж 30—80-х рр. ХХ ст. партійні ідеологи доклали багато зусиль для формування у суспільства «правильної картинки» «великого перелому». Оскільки жертвами соціалістичного експерименту стали сотні тисяч українських селян, більшість з яких досить важко було зарахувати до «класово ворожих» елементів, а відповідно виправдати «революційною доцільністю». Кремль жорстко контролював, щоб наукові розвідки з історії суцільної колективізації здійснювалися відповідно до схеми, викладеної в сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)» [2]. Згідно з нею колективізація розглядалась як одна зі складових частин «ленінського плану побудови соціалізму в СРСР», як революція, здійснена зверху за ініціативою нової влади за підтримки знизу селянськими масами.

В офіційній історії колективізації стверджувалося, що в 1929 р. у свідомості селянства відбувся «корінний перелом» на користь колгоспного руху, а всі прояви селянського невдоволення кваліфікувались як куркульські, й декларувалося, що проти колективізації виступали лише окремі класово-свідомі або класово ворожі елементи. Змушені були мовчати про події 1928—1933 рр. жертви сталінського «великого стрибка», яким пощастило пережити Голодомор або повернутися із місць заслання чи в'язниць, оскільки поширення будь-якої правдивої інформації про розкуркулення, репресії, справжні умови життя у колгоспах загрожувало звинуваченням у контрреволюційній агітації з притягненням до кримінальної відповідальності за сумнозвісною статтею 54-10 Кримінального кодексу УРСР.

Тому перші кроки на шляху відтворення справжньої історії «великого перелому» були зроблені лише в постсталінську добу. Розвінчання культу особи Сталіна, лібералізація суспільно-політичного життя країни в умовах «хрущовської відлиги» дали можливість дослідникам відійти від деяких стереотипів офіційної концепції історії колективізації і, тим самим, бодай наблизитися до правдивого відтворення низки суперечливих чи заплутаних історичних сюжетів. Завдяки цьому в означений період з'явилися регіональні дослідження, зокрема присвячені історії колективізації на Дніпропетровщині. Серед них виокремимо роботи А. Пашенка [3], Г. Шарлая [4].

Новий етап у дослідженні теми розпочався з середини 1980-х рр. і триває донині. Підґрунтя для повномасштабних досліджень сталінської модернізації аграрного сектора створила «архівна революція» 90-х рр. ХХ ст., унаслідок якої науковці отримали доступ до раніше засекречених архівних документів. У результаті відбувся справжній історіографічний прорив, що підтверджує вже поява перших наукових розвідок, у яких висвітлювалися маловідомі аспекти «великого перелому» на Дніпропетровщині. Так, у статтях І. Єлінова досліджувався процес розкуркулення [5], у серії публікацій Н. Романця і В. Ченцова аналізувалася роль карально-репресивних заходів у здійсненні аграрної політики більшовиків наприкінці 1920-х — початку 1930-х рр. та рух селянського опору [6].

Репресивній складник «великого перелому» на Дніпропетровщині досліджувався і в рамках реалізації проекту «Реабілітовані історією». Своєрідним підсумком роботи дніпропетровських науковців стала підготовка В. Іваненком та Н. Романцем серії науково-популярних видань «Голодомор 1932—1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині» [7], «Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина» [8], а також монографії «Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920-х — початку 30-х років» [9].

Важливу роль у відновленні історичної пам'яті про сталінську модернізацію аграрного сектора відіграла й публікація спогадів очевидців тих трагічних подій, яка наочно засвідчила, що, незважаючи на тотальність радянської пропаганди, постійне звеличування значущості суцільної колективізації для побудови основ соціалістичного суспільства, селяни, які пережили розкуркулення, Голодомор, продовжували вважати їх справжньою катастрофою для українського села, свідченням жорстокості й підступності влади. Професор Ю. Мищик одним із перших в Україні організував за допомогою студентів Дніпропетровського та інших університетів збір свідчень очевидців, тих, кому довелося пережити жахи національної трагедії 1932—1933 рр. Він видав їх за своєю редакцією у фундаментальному семитомнику «Український голокост 1932—1933» [10]. Значний внесок у цю справу зробила також громадська фундація — Асоціація дослідників голодоморів в Україні, заснована у 1992 р. з ініціативи українських патріотів, подружжя — письменника В. Маняка і журналістки Л. Коваленко-Маняк. Зусиллями дніпропетровського журналіста Ф. Сухоноса була впорядкована й видана збірка «Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932—1933 рр.», в якій подано чимало оригінальних свідчень сучасників, публіцистичні та літературні твори митців з України і діаспори [11].

Одночасно на Дніпропетровщині розпочалася публікація розсекречених архівних документів, у яких висвітлювалися події сталінської «революції згори». Вже у 1993 р. побачив світ збірник документів та матеріалів про голод 1932—1933 рр. «Народна трагедія», підготовлений науковцями Дніпропетровського університету переважно на основі місцевих архівів [12]. У свою чергу, криворізький дослідник О. Мельник опублікував документи, присвячені подіям голоду 1921—1923, 1932—1933 років на Криворіжжі [13]. Результатом

фундаментальної роботи науковців Дніпропетровського обласного державного архіву стало видання збірки документів: «Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1928—1933 роки)» [14].

Зазначимо принагідно, що необхідність висвітлення взаємовідносин більшовицької влади і селянства у 1920—1930-х рр. у регіональному масштабі Дніпропетровської області зумовлюється тим, що даний регіон був одним із найбільших виробників і постачальників товарного хліба, взагалі продовольчих ресурсів не тільки в Україні, а й у Радянському Союзі загалом. Завдяки зерновій спеціалізації і високопродуктивному сільському господарству регіон привертав особливу увагу з боку партійних та радянських органів, що, зокрема, виявилось у проголошенні багатьох його районів «форпостами» суцільної колективізації, у темпах і розмаху структурних перетворень на селі, обсягах примусового вилучення продукції під час хлібозаготівель, в інтенсивності та розмірах репресій проти селянства.

До того ж Катеринославщина — Дніпропетровщина належала до найбільших адміністративно-територіальних одиниць УСРР, правовий статус і економічний потенціал якої ще більше зміцніли з утворенням 9 лютого 1932 р. Дніпропетровської області. Маючи у своєму складі 4 міста обласного підпорядкування і 50 сільських районів (5 із них восени того ж року відійшли до щойно організованої Донецької області) з територією близько 73 тис. кв. км, вона охоплювала майже всю південно-східну частину республіки. Такі масштаби регіону призвели до того, що він перетворився на своєрідний полігон випробування нового аграрного курсу більшовиків з усіма драматичними наслідками, що з цього випливали. Тому є підстави говорити про достатньо високий ступінь репрезентативності регіонального матеріалу.

Аграрне питання завжди посідало особливе місце під час визначення політичної та економічної платформи більшовицької партії. Здійснити соціалістичну революцію і побудувати комунізм у селянській країні було неможливо, не беручи до уваги інтереси й потреби найчисельнішого класу російського суспільства. Формування ідеологічно обґрунтованої з марксистської точки зору й оптимальної щодо конкретних політичних умов позиції щодо селянства завдавало, за словами В. Леніна, «величезні труднощі» для керівництва партії. Як зазначає дослідник О. Михайлюк, «більшовицька влада, власне, як і всі інші, не знала і не розуміла селянство. Найбільш чесно про селянство свого часу висловився В. І. Ленін: «Що таке селянство? Ми не знаємо, статистики немає, але знаємо, що сила» [15].

Більшовики вважали селянство хитким класом, як наголошував В. Ленін, «він почасти власник, почасти трудівник» [16]. Селянина вони характеризували як дрібного виробника, психологію якого визначав «інстинкт хазяїна» [17]. Марксисти негативно ставилися до ідеї зрівняльного розподілу землі, вбачаючи у селянському надільному землеволодінні систему, яка «заганяє селян, наче в гето, у дрібні середньовічні спілки фіскального, тяглового характеру, спілки по володінню надільною землею» [18]. Зрівняльний поділ, «чорний переділ» Ленін кваліфікував як «ідеалізування капіталізму з точки зору дрібного виробника» [19]. На думку більшовиків, вихід для селянства полягав у

створенні великих сільськогосподарських колективних господарств, де були б усуспільнені земля і засоби виробництва, які б працювали за єдиним державним планом, використовуючи техніку й дотримуючись агрономічних норм. Колективні об'єднання планувалося створювати на базі експропрійованих поміщицьких маєтків під керівництвом Рад депутатів від сільських робітників. Оскільки російські марксистки вважали, що за соціалізму ринкові відносини будуть ліквідовані, економічні зв'язки між промисловістю, індивідуальними селянськими господарствами та радгоспами планувалися у формі безпосереднього товарообміну.

Конкретно-історична ситуація напередодні Жовтня 1917 р. примусила більшовиків тимчасово відмовитися від ідеї комунізації села, взявши на озброєння есерівський «Селянський наказ про землю», який вимагав скасування приватної власності на землю, заборони її купівлі-продажу, здачі під заклад. «Селянський наказ» увійшов до ленінського Декрету про землю, проголошеного 8 листопада 1917 р. II Всеросійським з'їздом Рад [20].

Незважаючи на те, що Декрет декларував зрівняльний розподіл приватновласницької землі між селянами, означаючи певну поступку більшовиків селянству у земельному питанні, наступні законодавчі акти і політичні рішення наочно продемонстрували прагнення нового режиму здійснити у найкоротші строки «перехід від одноосібного господарства до товариського». Так, III з'їзд КП(б)У у березні 1919 р. у резолюції «Про земельну політику» офіційно проголосив, що «одноосібне землеробство слід розглядати як тимчасове і відживаюче», а «радянські господарства, комуні, громадський обробіток землі та інші форми товариського землекористування є найкращими засобами для досягнення соціалізму у землеробстві». Для реалізації цієї настанови конфісковані землі було вирішено використовувати «в першу чергу для землеробства товариського, громадського, і в другу чергу, — для одноосібних землекористувачів» [21]. У результаті в 1919—1920 рр. в Україні селянам було передано менше половини всіх земель нетрудового користування [22].

Комунізація села в період громадянської війни поєднувалась із застосуванням продрозкладки, яка була запроваджена Декретом РНК РСФРР 11 січня 1919 р. як метод натуральної хлібної повинності селянства. Вона являла собою нееквівалентне позаекономічне відчуження продуктів їхньої праці. Це, за визначенням В. Леніна, означало «взяти всі надлишки у селян, які тільки є, взяти іноді не тільки надлишки, а й дещо необхідне селянинові, аби тільки зберегти здатною до боротьби армію і не дати промисловості розвалитися зовсім». Говорячи про вимушений і тимчасовий характер продрозкладки, він підкреслював, що інакше «перемогти поміщиків і капіталістів у зруйнованій дрібноселянській країні» [23] більшовики не могли.

Збирання продрозкладки супроводжувалося репресіями. Типовий приклад: 30 березня 1921 р. Катеринославська губерньська військова нарада направила на місце телеграму з вимогою у найкоротші строки виконати розкладку по картоплі. Її збір був визначений як бойове завдання польових штабів. Виконуючи команду губцентру, Верхньодніпровська надзвичайна комісія за невиконання продрозкладки заарештувала весь склад президії

Пушкарівського волосного виконкому та президії комнезаму й звільнила їх лише під зобов'язання негайно забезпечити збір і вивезення картоплі [24].

Спроба «безпосереднього переходу до соціалістичного будівництва» на базі продрозкладки і прямого продуктообміну між містом і селом, а також адміністративно-силове запровадження комун наштовхнулись на «впертий опір мільйонів дрібних власників», який влада однозначно кваліфікувала як «політичний бандитизм». Невипадково IV конференція КП(б)У в березні 1920 р. констатувала, що «куркуль став фактичною владою на Україні» [25].

Слід зазначити, що на Катеринославщині прояви так званого «політичного бандитизму», починаючи з середини 1920 р., масового характеру не мали. У регулярних двотижневих звітах Катеринославської губНК практично не згадується про відкриті, а тим більше збройні виступи населення. Опір носив переважно пасивний характер — відмова від сплати продрозкладки, приховування зброї, військового майна, багато якого використовувалось у господарстві. Кількість активно діючих банд також була порівняно невеликою. Дослідник цього періоду В. Ченцов на базі аналізу матеріалів спецслужб наводить такі дані: в середині 1921 р. у губернії було зареєстровано 7 озброєних загонів із кількістю 650 осіб, наприкінці року відповідно — 12 загонів, 900 осіб [26]. Ці угруповання мали здебільшого кримінальну спрямованість, оскільки їхнім основним заняттям були грабунки населення, передусім селян.

Для боротьби з «політичним бандитизмом» цілі регіони переводились у режим надзвичайного стану. В Катеринославській губернії він тривав з березня до червня 1921 р. [27]. Згідно з ним суттєво обмежувалося пересування населення, заборонялося виходити на вулицю у вечірній та нічний час, помітно урізалися громадянські права, що створювало підґрунтя для швидких розправ із селянами-повстанцями та підозрюваними у зв'язках із ними.

Створювались надзвичайні каральні органи на рівнях республіки, губернії, повітів — військові наради. І хоча декларувалося, що основним завданням цих структур є боротьба з «політичним бандитизмом», на практиці коло їхніх обов'язків було значно ширшим, включаючи, по суті, весь блок питань, пов'язаних з утвердженням і зміцненням радянської влади на селі. А це означало, що вони, крім своїх прямих функцій щодо боротьби з повстанством, мали забезпечувати контроль за проведенням засіву всіх посівних площ, виконанням селянами продрозкладки та продподатку, сприяти створенню комітетів незаможних селян (КНС), більшовизації владних органів на місцях тощо.

Конкретною ж програмою дій військових нарад стала «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями» від 20 квітня 1920 р., яка орієнтувала на рішуче викорінення банд і окремих бандитів, роззброєння цивільного населення, здійснення превентивних каральних акцій, недопущення подальшого розшарування села. Передбачалося також істотне розширення інституту заручників, введення так званої кругової поруки з суворими санкціями (аж до розстрілу) за найменші прояви невдоволення на селі [28].

Робочими органами військових нарад на місцях стали польові штаби, виїзні сесії революційних трибуналів, надзвичайні трійки. Їхня діяльність регламентувалася спеціальними інструкціями та іншими підзаконними актами.

Відчутним засобом тиску на селянство стала кругова порука, коли на все село накладалася колективна відповідальність за ситуацію, що не влаштувала або лякала владу. Громадян, пов'язаних круговою порукою, карали не тільки за будь-які дії, визнані антирадянськими, а й за недонесення про «контрреволюційні явища», що мали місце або готувались у межах того чи іншого населеного пункту.

Кругова порука застосовувалася у різних формах. Однією з них став інститут відповідачів з його різновидами — п'яти- і десятихатниками. Спеціальна інструкція вимагала, щоб відповідачами призначали представників тих соціальних верств, які співчувають бандитам, — переважно з куркулів, учителів, взагалі «елементів петлюрівського забарвлення».

Відповідачі були зобов'язані повідомляти органи влади про всіх підозрілих осіб, які прибувають у дану місцевість, особливо про появу банд і окремих бандитів, про антирадянську агітацію, поширення чуток тощо. Причому не тільки інформувати, а й давати відсіч бандитам, затримувати підозрілих, регулярно обходити вулиці, залізничні колії. Якщо ж на дільниці відповідача траплялася залізнична аварія чи скоювався терористичний акт проти радянських працівників, членів КНС, до нього застосовувалося жорстоке покарання аж до розстрілу [29]. Так, у грудні 1922 р. біля с. Боковеньки Криворізького повіту якісь захожі бандити вбили двох міліціонерів. Чекісти негайно заарештували 14 відповідачів, передавши їх на розгляд повітової революційної трійки. Чотирьох із них — І. Даниленка, С. Довгаля, Г. Стеценка, Л. Скрипника засудили до смертної кари з конфіскацією майна, а інших оштрафували на 100 крб. кожного із заміною в разі несплати чотирма місяцями примусових робіт [30].

Карали селян навіть за законне прагнення користуватися своїми громадянськими правами. У березні 1922 р., наприклад, у с. В'язівок Павлоградського району проходили вибори сільради. Голова запропонував список, підготовлений комнезамом і партосередком, вимагаючи проголосувати за нього. Але присутні на зборах із цим не погодились. За список проголосувало лише 16 осіб, проти — 400. Довелося вибори проводити демократичним шляхом — висувати кандидатури, обговорювати, голосувати за кожну. Більшістю голосів обрали новий склад сільради. Така громадська активність викликала негативну реакцію «нагорі». Повітовий виконком видав розпорядження, яким оголосив вибори недійсними, наказав частину депутатів викреслити, а п'ятьох сільчан, звинувачених у «зриві виборів», заарештувати і судити. На виконання цієї директиви Катеринославський революційний трибунал визнав Л. Паука, С. Джеджелу, З. Цимбала, Д. Силку і М. Петренка винними у «контрреволюційній діяльності», тобто в агітації проти списку комнезаму й висуненні своїх кандидатів, чим вони «зрвали» вибори. Кожного засудили до трьох років ув'язнення, але, враховуючи

амністію, а також похилий вік підсудних (наймолодшому було 56 років), покарання зарахували як умовне [31].

Зрештою, жорстока антиселянська політика, запроваджена радянським урядом під час громадянської війни, спричинила глибоку суспільно-політичну кризу кінця 1920-х — початку 1921-х років, могутній повстанський рух під гаслом: «За Ради без комуністів!», кульмінацією якого стало Кронштадтське повстання, створивши реальну загрозу втрати більшовиками влади.

Щоб не допустити подальшого сповзання країни у прірву хаосу та безладдя, глобального соціального вибуху невдоволених мас, передусім селянських, лідери РКП(б) у березні 1921 р. пішли на крутий злам військово-комуністичної моделі управління народним господарством, проголосивши про перехід до нової економічної політики.

Більшість дослідників характеризує неп як «селянський Брест», проводячи таким чином аналогію між відступом більшовиків під тиском селян і відступом на переговорах у Бресті під тиском Німеччини [32]. Не зупиняючись на загальних, нерідко протилежних його оцінках, зазначимо, що зміст нової аграрної політики держави полягав у наданні селянинові гарантії землекористування, права вільно обирати форму обробітку землі і самостійно розпоряджатися виробленою продукцією. Реалізація даних установок знайшла відображення у заміні продрозкладки продподатком та прийнятті законів «Про єдиний сільгосподаток» і «Про трудове землекористування».

У період непу певних змін зазнала і більшовицька концепція колективізації сільського господарства. Невдала спроба комунізувати українське село в 1919—1920 рр. продемонструвала, що більшість селянства не сприймає будь-які форми колективного ведення господарства. Тому упродовж 1921—1927 рр. керівництво партії особливу увагу приділяло розвитку кооперації, яка повинна була відіграти роль проміжної ланки під час переходу до колективного ведення господарства. На думку Леніна, саме кооперація робила «перехід до нових порядків шляхом якнайбільш простим, легким і доступним для селянина» [33].

Декрет ВУЦВК і РНК УСРР «Про сільськогосподарську кооперацію» від 16 серпня 1921 р. дав змогу створити кооперативні товариства для спільного господарювання, для організації переробки та продажу продукції. 18 березня 1922 р. відбувся установчий з'їзд, 125 делегатів якого ухвалили рішення про заснування Всеукраїнської спілки сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової і промислово-кредитної кооперації «Сільський господар». Його статут зареєстрували 31 березня 1922 р., зафіксувавши таким чином офіційний статус центральної спілки. Організаційну основу сільськогосподарської кооперації становили первинні товариства та їхні районні спілки. Вони діяли на підставі декрета ВУЦВК та РНК УСРР про сільськогосподарську кооперацію від 18 жовтня 1921 р. [34]. Питання кооперативного будівництва на селі регулярно розглядалися в 1920-х рр. на партійних з'їздах і конференціях, пленумах ЦК КП(б)У, у місцевих парторганізаціях, на всеукраїнських, губернських, волосних з'їздах Рад.

У результаті, напередодні суцільної колективізації сільськогосподарська кооперація України охоплювала 30,3 % усього збуту продукції галузі й 98,9 %

постачання села сільськогосподарськими машинами, знаряддями, промисловими виробами. Також на долю держави та кооперації припадало 83 % торгового обігу в республіці та 82,5 % хлібного товарного фонду. Споживча кооперація, на 54 % оволодівши бюджетом сільського населення, успішно конкурувала з приватним капіталом [35].

Тим часом особлива увага, яку партія приділяла розвитку кооперативних організацій у період 1921—1927 рр., не означала відмову від колективізації взагалі і «докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм» [36]. Більшовики сподівалися, що «неминуче зростання колективних форм господарства доведе перевагу колективів перед одноосібним селянським господарством і залучить до колективізації не тільки незаможників, а й середняків» [37]. Відмова від здійснення суцільної колективізації за тих умов була швидше тактичним кроком, зумовленим тяжким станом сільського господарства. Створення колективних об'єднань розглядалося більшовицьким керівництвом як віддалена, але неминуча перспектива розвитку аграрного сектора.

Використання ринкового механізму у сфері сільськогосподарського виробництва, що сприяло відродженню й піднесенню аграрного сектора за умов непу, в період форсованої індустріалізації, яка вимагала мобілізації всіх ресурсів, вступило в протиріччя із загальною концепцією соціалістичної економіки. Згідно зі сталінським планом побудови соціалізму, сільське господарство розглядалося здебільшого як база для розвитку промисловості, додатковий продукт якої повинен вилучатися на користь індустрії. Оскільки, на думку Й. Сталіна, така перекачка коштів могла бути успішно реалізована лише в разі переходу до воєнно-комуністичних відносин у стосунках держави з селянством, це зумовило застосування «надзвичайних заходів» під час здійснення сільськогосподарських кампаній. Одночасно відповідних змін зазнала й аграрна політика Радянського уряду.

Значною мірою вони були підготовлені рішеннями XV з'їзду ВКП(б), що відбувся у грудні 1927 р., який визначив, що «вся політика пролетарської держави — фінансова, податкова, кредитна, економічна» — носить класовий характер і «спрямована на те, щоб усіма доступними заходами підтримувати бідняцькі та середняцькі прошарки села й обмежувати експлуататорські тенденції буржуазії». З'їзд вказав на необхідність посилення економічного тиску щодо куркульства і в зв'язку з цим запропонував застосувати такі заходи:

- здійснити перехід до максимально повного прогресивно-прибуткового оподаткування найбільш заможних верств села;
- звільнити від оподаткування маломісні селянські господарства (35 % селянських від їхньої загальної кількості по Союзу);
- розвивати пільгове кредитування бідняцько-середняцьких мас;
- обмежити практику виділення хуторів та відрубів, повністю припинивши її в тих випадках, коли це призводить до зростання куркульських елементів;
- створити широку мережу прокатних пунктів сільськогосподарських машин для маломісних господарств [38].

Партійне керівництво вважало, що реалізація цих заходів дасть змогу, з одного боку, заручитися підтримкою «соціально близьких» прошарків села,

з другого, витіснити зі сфери сільськогосподарського виробництва куркулів. Звичайно, реалізація даного курсу вимагала серйозного коригування економічної, податкової, кредитної, хлібозаготівельної політики.

Початок новому протистоянню більшовицької влади і селянства Дніпропетровщини був покладений хлібозаготівельною кризою 1927/28 р., яка стала приводом для згорання непу, відмови від ринкових відносин і застосування надзвичайних заходів щодо селянства.

Перехід до суцільної колективізації у листопаді 1929 р. став логічним продовженням політики, спрямованої на «обмеження експлуататорських тенденцій куркульства». Економічна недоцільність для селянства розширення своїх господарств, що виникла після застосування надзвичайних заходів, й викликала зменшення виробництва сільськогосподарської продукції, скорочення посівних площ, актуалізувала питання про забезпечення продовольством міського населення і продовження експорту зерна за кордон. Реставрація ринкових відносин не дозволяла партії більшовиків вирішити ці завдання, оскільки відродження класу заможного селянства стало б серйозною перепорою на шляху безкоштовного вилучення хліба у селян.

Єдиний вихід із цієї ситуації Й. Сталін убачав у примусовій колективізації. Її здійсненням передбачалося отримати замість десятків тисяч розпоросених виробників певну кількість великих сільськогосподарських підприємств, які перебували б під повним контролем держави, що, звісно, суттєво полегшувало процес перерозподілу додаткового продукту сільського господарства на користь промислового сектора. Крім того, в результаті колективізації ліквідувався останній буржуазний клас — селянство, існування якого на терені пролетарської держави виглядало певним анахронізмом. Під час соціалістичної перебудови аграрного сектора незалежний власник засобів виробництва перетворювався на сільського пролетаря, найману працю якого використовували в колективних господарствах.

Розуміючи, що добровільно селяни до колгоспів не підуть, Кремль розробив і реалізував цілу систему репресивних заходів. Першим і найбільш одіозним із них стало розкуркулення. Сільським трудівникам таким чином недвозначно продемонстрували, що влада може зробити з ними у разі спротиву аграрним перетворенням. Вилучаючи найзаможнішу й активну частину сільського населення, вона виходила з того, що саме ця соціальна верства може стати найпотужнішою силою опору колективізації.

Розкуркулення являло собою чотири взаємопов'язані каральні акції: вилучення «сільської кримінальщини» та «контрреволюційних елементів», депортацію селян до північних регіонів СРСР і переселення на куркульські висілки в межах республіки. Кампанія з ліквідації експлуататорських верств села ретельно готувалася владою, що свідчать численні документи — аналіз їх спростовує тезу радянських істориків про стихійне розкуркулення, нібито ініційоване трудовим селянством напередодні суцільної колективізації, яке більшовицька партія була змушена очолити. Водночас масштабність репресивної акції, відсутність у ДПУ досвіду переміщення великої кількості

людей, залучення до розкуркулення місцевих органів влади стали основними чинниками безладдя, що сприяло саморозкуркуленню та втечам куркулів.

З метою забезпечення швидкого і масового вступу селян до колгоспів застосовувалися й інші методи впливу — погрози, побиття, утримання в холодних клунях, стягування підвищених податків, обшуки, описи майна тощо. Наприклад, у селах Голубівка Перещепинського району, Спаському Новомосковському, Ковпаківці Котовського та інших мали місце факти примусового усупільнення зерна, худоби, птиці, погрози, обшуки. У селах Новоселівському, Обухівці, Воронківці Карло-Марксівського району, щоб змусити селян йти до колгоспу, описувалося і вилучалося домашнє майно у бідноти. А в селах Красне і Миколаївка Верхньодніпровського району практикувалися незаконні арешти як засіб тиску на селян [39].

У с. Знаменівка Новомосковського району селян, які не бажали йти до колгоспу, загнали до холодної клуні і тримали там декілька днів, вимагаючи написати заяви про вступ до артілі. Коли цей захід не допоміг, до села прибули працівники ДПУ і заарештували 9 осіб. Трьох з них — ветеринарного лікаря А. Малишка, церковного регента Х. Лопату, бідняка І. Миршавку особлива нарада ДПУ УСРР звинуватила в контрреволюційній агітації й засудила до розстрілу, інших — до різних строків ув'язнення [40].

Показово, що такого роду обвинувачення, освячені політичними мотивами, були в той час чи не найпоширенішими. Необережне слово, несхвалення колективізації, не говорячи вже про виступ на зборах, кваліфікувалися як пряма контрреволюція і супроводжувалися суворим покаранням аж до вищої міри. 22 березня 1930 р., наприклад, за цим обвинуваченням рішенням особливої наради ДПУ УСРР були засуджені до страти мешканці с. Підгородне Дніпропетровського району М. Барабич і Н. Животовський, а через кілька днів — А. Ганзюк із с. Олександрівка Божедарівського району, пізніше (у серпні) — одноосібник із с. Попельнасте Синельниківського району А. Бичок і багато інших.

Всього, за нашими підрахунками, зробленими на основі архівних матеріалів, на Дніпропетровщині в період масового колгоспного руху за «контрреволюційну агітацію» притягнули до кримінальної відповідальності майже дві тисячі осіб. Водночас понад 300 селян покарали за участь у міфічних контрреволюційних організаціях [41].

Так, у квітні 1930 р. Дніпропетровський окрвідділ ДПУ заарештував групу мешканців Васильківського, Новомосковського і Павлоградського районів, звинувативши їх у створенні «контрреволюційної організації». Як зазначалося в обвинувальному висновку, «реконструкція сільського господарства на основі колективізації і ліквідації куркуля як класу викликали посилення куркульської активності. Вона характеризувалася переходом від відкритих форм вираження ворожих Радянській владі настроїв до організованої форми об'єднання споріднених по класу, ідеологічно пов'язаних між собою елементів для підготовки збройного повстання проти Радянської влади.

Не маючи переконливого плану і чіткої програмної установки, але переслідуючи мету повалення Радянської влади, ця група змогла за короткий

час залучити нових членів, придбати зброю в кількості 2 револьверів, обріза і 60 патронів і накреслила низку осіб місцевого активу для здійснення у сприятливий момент терористичних актів».

І хоч, як впливає з цього документа, крім нарад, ніяких конкретних дій «організації» не проводила, проте Г. Воробйова засудили до смертної кари, М. Мамаєва і С. Фоменка запроторили до таборів на 10 років, інших відправили на заслання [42].

У лютому 1931 р. була сфабрикована ще одна гучна справа «контрреволюційної організації», за примарну участь у якій заарештували 60 селян із Павлоградського і Васильківського районів. Керівниками організації слідчі назвали одноосібників І. Держевицького, М. Волкова і працівника Олександрівського пайового товариства К. Трохименка. Парадокально, але факт: члени «організації» ніколи не збиралися, жодних антирадянських дій не вчиняли, а всі докази обвинувачення базувалися на свідченнях підслідних. Та це не завадило Особливій нараді ДПУ УСРР винести 11 особам смертний вердикт, 26 — ув'язнення в таборах, іншим — різні строки заслання [43]. Подібні «організації» викривалися і в 1932—1933 рр.

Застосовуючи широкий арсенал засобів — від обіцянок різних благ до погроз і прямих репресій, влада протягом 1930—1931 рр. змогла залучити більшість селян до колгоспів. Тепер постало завдання: примусити їх забезпечити державу хлібом. Він вилучався за різними схемами і в різних формах: «перша заповідь» — хлібоздача державі, гарнцевий збір за роботу млинів, з появою машинно-тракторних станцій — натуроплата за обробіток колгоспних ланів тощо. Загалом механізм цей визначили, але з його втіленням у життя виникало чимало труднощів через слабкість новостворених колективних об'єднань. Одне усупільнення виробників і найпростішого реманенту, тяглової сили не могло, звісно, — тим більше негайно, — дати потрібний ефект. Не було досвіду організації колективної праці, відповідних кадрів, системи оплати. До цих негараздів додавалося директивне керівництво з боку владних структур, котрі надсилали до господарств різного роду вказівки, не беручи відповідальності за наслідки їх виконання.

У 1930 р. колгоспи, радгоспи та одноосібники України дали державі близько 6,3 млн т хліба, тоді як половина колгоспників на трудодні одержала мізерні нарахування або взагалі нічого. 1931 р. виявився несприятливим за погодними умовами, проте розміри хлібозаготівель залишались незмінними. Відтак частка зданого державі зерна зросла до 80 % від виробленого. Заготівлі йшли з великими потугами і затяглися до весни 1932 р. Будь-які спроби місцевого керівництва довести нереальність завдань розцінювалися владою як саботаж із відповідними організаційно-правовими наслідками. Почалося вивезення фуражних і навіть насінневих фондів. У 96 % господарств колгоспники на трудодні не отримали ні зернини, що й зумовило початок голоду зі смертними випадками.

Не кращим було становище і в 1932 р. Хоча хлібозаготівельне завдання Україні зменшили на 640 тис. т, але й воно значно перевищувало можливості республіки. До того ж колгоспники не дуже бажали працювати в колективних

об'єднаннях. Разом із багатьма організаційними негараздами все це призводило до скорочення виробництва зернових культур.

І знову правлячий режим вдався до випробування методів силового супроводу своєї поточної політики та практики. Весь 1932-й і значна частина 1933 р. пройшли під знаком жорстоких репресій, пов'язаних із хлібозаготівлями. Карали всіх: одноосібників, рядових колгоспників, бригадирів, рахівників, особливо голів колгоспів. Щоб запобігти неминучому в умовах голоду, як тоді казали, «розбазарюванню хліба», ЦВК і РНК СРСР приймають 7 серпня 1932 р. постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської (соціалістичної) власності», яку в народі назвали «законом про п'ять колосків». Власне, за жменю зерна, прихованого під час польових робіт для голодної родини, можна було «загриміти» за ґрати. І надовго — не менш ніж на 10 років.

20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель», яка надавала райвиконкомам «право перераховувати до фонду хлібозаготівель всі натуральні фонди, утворені в колгоспах, які незадовільно виконують планові завдання», а також заборонила видачу авансів хліба колгоспникам. Якщо такі колгоспи видали зерна на трудодні понад установлені норми (15% від фактичного обмолоту), то вимагалось негайне повернення «незаконно розданого хліба». Голів колгоспів, котрі допускали подібне, мали притягати до «суворой відповідальності за розтрату колгоспного хліба» [44].

Прийняті урядові рішення на місцях виконувалися беззастережно і з неабияким завзяттям. Проілюструємо це на конкретних прикладах.

21—22 грудня 1932 р. у с. Миколаївка Криничанського району виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду розглянула справу по звинуваченню в розбазарюванні товарного зерна в колгоспі «Держжинець». Хоч і під час попереднього слідства, і в суді підсудні доводили, що хліба в колгоспі немає, а отже, здавати державі нічого, суд їх не почув і висунуті ними на свій захист аргументи до уваги не взяв. Голову колгоспу П. Омельченка, рахівника О. Краснокутського, завгоспа А. Омельченка засудили до смертної кари із заміною на 10 років ув'язнення, інших керівників господарства — до різних строків перебування в таборах [45].

Тижнем раніше бюро Апостолівського райпарткому розглянуло справу голови колгоспу «Вільний» І. Гаврющенка. У рішенні райкому констатовалося: «За відсутність заходів по виконанню завдань з хлібоздачі, незважаючи на категоричні застереження з боку РПК, внаслідок чого виконання завдань було зірвано, відсутність рішучого наступу на куркульську частину села, потурання куркулям, запропонувати райвиконкому з роботи зняти, з партії виключити». І тут же за справу взявся районний відділ ДПУ, за поданням якого Особлива нарада визначила І. Гаврющенку 10 років вправно-трудова таборів [46].

До в'язниць відправляли не тільки керівників колгоспів. 3 роки ВТТ одержав секретар партійного осередку А. Бережний із с. В'язівок Павлоградського району, 10 років — М. Пономаренко з с. Чернеччина Магдалинівського району, 5 років — голова Васильківського райвиконкому І. Манжелій,

голова Потоківської сільради Божедарівського району В. Можаровський, голова Широківської сільради Криворізького району Л. Нежигай та ін.

Та найширшого розголосу набула справа керівників Оріхівського району (тепер входить до складу Запорізької області). Інформація про саботаж хлібозаготівель у ньому дійшла до Й. Сталіна. За його особистим розпорядженням усім партійним органам СРСР надіслали циркуляр, у якому керівництво Оріхівського району оголошувалось саботажниками і шахраями, що проводили куркульську політику. Й. Сталін вимагав заарештувати й суворо покарати винних. Насправді ніякої вини за оріхівцями не було. У районі вимерзли озими, суховій висушив яріві, через що урожай склав 2—3 ц/га. Вдалося зібрати всього 27,5 тис. т за плану в 35 тис. тонн. Намагання ж районного керівництва довести в області неможливість виконання закінчилися безрезультатно. До суду притягли 16 осіб. Агронома райземвідділу М. Аністрата засудили до вищої міри покарання, інших — до різних строків ув'язнення [47].

Під репресії підпадали цілі колгоспи і села. Одним із найбрутальніших і цинічних методів каральної політики стало занесення господарств—боржників по хлібозаготівлях на так звану «чорну дошку», що прирікало мешканців на голодне вимирання. Адже, по суті, це були повністю заблоковані від зовнішнього світу і оточені військовими соціальні резервації, свідомо позбавлені владою будь-яких засобів біоіснування, включаючи заборону на виїзд за межі села. Невипадково у занесених першими у республіці на «чорну дошку» с. Гаврилівці Межівського району вимерли всі мешканці, а у Вербках Павлоградського — половина. У цілому до кінця 1932 р. у 43 районах області такої «честі» були удостоєні 228 колгоспів, тобто кожне 15-те господарство [48]. Як бачимо, Дніпропетровщина перебувала в епіцентрі «карального смерчу», що пронісся Україною в ті буремно-драматичні часи, перемелюючи долі й саме життя багатьох тисяч людей.

Урешті-решт, започаткована й реалізована у цей період державна політика щодо селянства призвела до грандіозного Голодомору 1932—1933 рр. — однієї з найбільших національних трагедій і гуманітарних катастроф в історії українського народу. Це був страшний, нищівний удар по селу і селянству загалом, так би мовити, «наука» за небажання вступати до колгоспів і працювати в них. Іншими словами, це була своєрідна, але невимовно жорстока помста українським селянам з боку Кремля за відчайдушний спротив у здійсненні колективізації та всіх елементів її карально-репресивного супроводу, які радикально змінили характер і спосіб життя основної маси населення.

Втім можновладців такий стан речей мало хвилював. Й. Сталін назвав Голодомор «продовольчими труднощами в ряді колгоспів». На першому Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, який відбувся 19 лютого 1933 р., тобто в самий розпал Голодомору, коли в країні вмирали десятки тисяч людей, він заявив: «Головні труднощі вже пройдено, а ті труднощі, які стоять перед вами, не варті того, щоб серйозно говорити про них. В усякому разі, порівняно з тими труднощами, що переживали робітники 15—20 років тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою» [49]. Що

насправді мав на увазі «вождь», стверджувати з певністю не беремося. Але, думаємо, не помилимося, коли скажемо: більшого блюзнірства і облуди важко собі навіть уявити!

Підсумовуючи, зазначимо, що форсована колективізація кінця 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. стала полем масштабної і жорстокої битви між більшовицькою державою і багатомільйонним селянством. Запроваджуючи колективну форму господарювання, радянська влада «ламала хребет» українським хліборобам, перетворюючи їх на безправних наймитів на рідній землі. Наступні події продемонстрували, що перемога влади над власним народом виявилася «перемогою без переможців». Село розплатилося за «соціалістичну реконструкцію» мільйонами людських життів і знівчених доль. Московські можновладці, отримавши необхідні матеріальні та людські ресурси для модернізації промисловості, були змушені боротися з поступовою деградацією аграрного сектора. Багатомільйонні державні дотації у сільське господарство в 70—80-х роках ХХ ст. не змінили ситуацію на краще.

Проте колгоспна система пережила своїх творців. На думку дослідниці Ш. Фіцпатрик, колгосп і його проблеми є уособленням усього пострадянського суспільства: «інертного, важкого на підйом, що пасивно опирається змінам; суспільства, більшість членів якого зневажає ідею суспільного блага, з підозрою ставиться до енергійних або талановитих сусідів, ... постійно ображається на начальників, але палець об палець не вдарить, щоб зробити щось самим» [50].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української культури 1920 — 1930-х років / В. Нолл. — К., 1999. — С. 17.
2. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс [Електронний ресурс]. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1945. — Режим доступу : http://www.lib.ru/DIALEKTIKA/kg_vkrb.txt
3. Пашенко А. Я. Проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929 — 1937 рр.) / А. Я. Пашенко. — Д., 1961. — 80 с.
4. Шарлай Г. Н. Курс партии на коллективизацию сельского хозяйства и задачи рабочего класса в ее осуществлении / Г. Н. Шарлай // Деятельность КПСС по осуществлению ленинского кооперативного плана на Украине. — Д., 1969. — С. 3 — 22.
5. Єлінов І. М. Розкуркулення всупереч марксизму (документована хроніка) / І.М. Єлінов // З минувшини Подніпров'я. — Д., 1995. — С. 158—164.
6. Романець Н. Р. Маловідома сторінка історії колективізації / Н. Р. Романець, В.В. Ченцов // З минувшини Подніпров'я. — Д., 1995. — С. 164—170.
7. Іваненко В. Голодомор 1932—1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині / В. Іваненко, Н. Романець. — К., 2008. — 64 с.
8. Іваненко В. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина / В. Іваненко, Н. Романець. — К., 2009. — 64 с.

9. Іваненко В. В. Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920 — початку 30-х років / В. В. Іваненко, Н. Р. Романець. — Д., 2009. — 256 с.
10. Український гололот 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив. В 7 т. / за ред. О. Ю. Мищика. — К., 2003. — Т. 1. — 296 с.; К., 2004. — Т. 2. — 443 с.; К., 2006. — Т. 3. — 432 с.; К., 2007. — Т. 4. — 504 с.; К., 2008. — Т. 5. — 322 с.; К., 2008. — Т. 6. — 690 с.; К., 2010. — Т. 7. — 542 с.
11. Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932—1933 рр. / упоряд. Ф. А. Сухоніс. — Д., 2007. — 297 с.
12. Народна трагедія: Документи і матеріали про голод 1932—1933 рр. на Дніпропетровщині / відп. ред. В. В. Іваненко. — Д., 1993. — 84 с.
13. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921—1923, 1932—1933 років на Криворіжжі / упоряд. О. О. Мельник. — Кривий Ріг, 2003. — 384 с.
14. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929—1933 роки) : збірник документів. — Д., 2008. — 498 с.
15. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси : монографія / О. В. Михайлюк. — Д., 2007. — С. 369.
16. Ленін В. І. Доповідь про роботу на селі, 23 березня: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 березня 1919 р. / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 38. — С. 190.
17. Ленін В. І. Доповідь про ставлення до буржуазних партій, 12 (25) травня: V з'їзд РСДРП, 30 квітня — 19 травня (13 травня — 1 червня) 1907 р. / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 15. — С. 326.
18. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест. — К. : Либідь, 1993. — С. 26.
19. Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 37. — С. 308.
20. Ленін В. І. Доповідь про землю, 26 жовтня (8 листопада): Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, 25—26 жовтня (7—8 листопада) / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 22—24.
21. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : в 2 т. — К., 1976 — 1977. — Т. 1: 1918 — 1941. — С. 45.
22. Рогалина Н. Л. Коллективизация: уроки пройденного пути / Н. Л. Рогалина. — М., 1989. — С. 12.
23. Ленін В. І. Доповідь про продовольчий податок на зборах секретарів і відповідальних представників осередків РКП(б) м. Москви і Московської губернії, 9 квітня 1921 р. / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 135—136.
24. Державний архів Дніпропетровської області (далі Держархів Дніпропетровської обл.). — Ф. Р-3367. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 8.
25. Комуністична партія України в резолюціях ... — Т. 1. — С. 71, 134.
26. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. — Тернопіль : Збруч, 2000. — С. 189.
27. Голуб А. І. Терор «червоної інквізиції» проти селянства Катеринославщини-Дніпропетровщини у міжвоєнну добу / А. І. Голуб // Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині / [уклад. : В. В. Іваненко, А. І. Голуб, Л. Л. Прокопенко]. — Д. : Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Монолит, 2006. — С. 170.

28. Свідчення з минувшини: Мовою документів. — Д. : Науково-редакційний центр обласної рідколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Монолит, 2001. — С. 44, 45.
29. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-3372. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 4.
30. Державний архів Служби безпеки України, м. Дніпропетровськ (далі ДА СБ України, м. Дніпропетровськ). — Спр. П-23809. — Арк. 86.
31. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1785. — Оп. 1. — Спр. 1387. — Арк. 94, 187 — 189.
32. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — С. 67.
33. Ленін В. І. Про кооперацію / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 352.
34. Історія українського селянства : нариси в 2 т. — Т. 2. — С. 69 — 70.
35. Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс / Г. І. Сургай. — К., 1991. — С. 51.
36. Ленін В. І. Про кооперацію / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 357.
37. Комуністична партія України в резолюціях ... — С. 312.
38. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1983. — Т. 4. — С. 64 — 65.
39. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 40.
40. Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / [упоряд. Ю. Семенко]. — Д. — Мюнхен, 1993. — С. 108—109.
41. Повернені імена : мартиролог / редкол. : Т. М. Кравченко (кер.); В. В. Іваненко (наук. ред.). — Д., 2002 — 2004. — Т. 4. — Кн. 1 — 4.
42. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 22319. — Арк. 238, 250.
43. Там само. — Спр. 4359. — Арк. 122 — 123.
44. Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / [упоряд. Р. Я. Пиріг]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 399.
45. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1278. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 8.
46. Там само. — Ф. Р-6478. — Оп. 2. — Спр. 10871. — Арк. 13; Спр. 1078. — Арк. 24.
47. Романець Н. Р. «Оріхівська справа»: правда і вигадки / Н. Р. Романець, В. В. Ченцов // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. ст. — К., 1996. — С. 398.
48. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 495. — Арк. 42, 401.
49. Сталін Й. Промова на з'їзді колгоспників-ударників / Й. Сталін // Твори. — Т. 13. — С. 243.
50. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик. — М., 2001. — С. 358.

Є. І. Бородін, д.і.н., проф.;
В. В. Іваненко, д.і.н., проф.;
Л. Л. Прокопенко, д.держ.упр., проф.;
Н. Р. Романець, д.і.н., доц.

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР ПРОТИ СЕЛЯНСТВА ПРИДНІПРОВ'Я (1920—1930-ті РОКИ)

АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ У ПОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД (1917—1928 рр.)

Аграрні перетворення більшовиків у пожовтневий період зумовили значні зміни в структурі селянського землеволодіння Дніпропетровщини. Внаслідок конфіскації землі у поміщиків та інших нетрудових власників у Дніпропетровському окрузі безземельне і малоземельне селянство отримало 995 тис. дес. землі [1]. У Криворізькому окрузі шляхом розподілу земельного фонду колишніх нетрудових господарств селянству відійшло 36,3 % усіх придатних для землеробства площ [2]. Та слід враховувати, що ліквідація поміщицького землеволодіння за умов аграрного перенаселення не вирішила проблеми селянського малоземелля. Якщо у 1917 р. на одне селянське господарство Катеринославщини припадало 5,60 дес. землі, то у 1925 р. — 5,92 дес. При цьому землезабезпеченість на одного їдока також зросла несуттєво з 0,86 до 1,18 дес. [3].

Здійснення «зрівняльної революції» призвело до того, що центральною фігурою на селі став дрібний індивідуальний виробник — одноосібник, частка якого в структурі сільського населення України у 1921 р. становила 99,95 %. Упродовж 1920-х рр. питома вага одноосібників дещо знизилася, але й напередодні масової колективізації (станом на 1 червня 1929 р.) вона становила 94,4% від сумарної кількості селян [4].

Важливим наслідком аграрних перетворень більшовиків стала зміна соціальної структури сільського населення. Якщо у дожовтневий період найчисленнішою соціальною групою в українському селі була біднота, що становила 58% сільського населення, то за роки непу бідняцько-батрацька верства зменшилася до 30,7 % [5]. У Дніпропетровському окрузі, де диференціація селянських господарств була сильнішою, ніж по республіці, у 1927 р. нараховувалося 42,7 % бідняцьких господарств. Але в 1928 р. їх кількість зменшилася до 38,4 % [6].

Проте слід враховувати, що наведена статистика має узагальнюючий характер і не відтворює реальної ситуації в окремих регіонах Дніпропетровщини. Так, у Близнюківському районі в 1929 р. до бідняцьких належав лише 321 двір, або 3,2 % від загальної кількості господарств [7]. Нижче середніх по республіці були показники і в Криворізькому окрузі — 10 % [8]. Це свідчить про те, що за загальної тенденції осереднювання незаможницьких верств села темпи його в окремих районах різнилися. Найшвидше даний процес відбувався в місцевостях, де були поширені такі відносно прогресивні форми землекористування, як дільнично-черезсмужна, хутірська і відрубна.

Економічні параметри бідняцтва можна проілюструвати на прикладі Дніпропетровського округу, де ця категорія селян (38,4 % від загальної кількості) мала у 1928 р. 10,3 % робочих коней і 17,9 % посівних площ [9]. 50,8 % бідняків здавали свою землю в оренду [10]. У середньому по Союзу ця цифра сягала 80 % [11].

Структура прибутків та витрат бідняцьких господарств засвідчує, що близько 87—90 % біднота витратила на особисті потреби [12]. На придбання господарчих товарів майже нічого не залишалося. Прибутки ж бідняків відставали за темпами зростання від прибутків інших соціальних груп. Щоб поліпшити своє матеріальне становище, бідняки практикували сезонне відхідництво на виробництво. В результаті, напередодні колективізації близько половини їхніх прибутків утворювалося за межами сільського господарства.

Натомість центральною фігурою у доколгоспному селі був середняк. Процес осереднювання українського села став закономірним наслідком «аграрної революції». «Селянство, — зазначав на X з'їзді і РКП(б) В. Ленін, — стало набагато більш середнім, ніж раніше, суперечності згладилися, земля поділена в користування далеко більш зрівняльно, куркуль підрізаний і в значній частині експропрійований... Усе стало рівніше, селянство стало загалом у становище середняка» [13].

Формування середняцького прошарку упродовж 1921—1929 рр. відбувалося двома шляхами: за рахунок бідняцтва, значна частина якого внаслідок перетворень на селі отримала землю й конфісковані у поміщиків засоби виробництва, і за рахунок куркульських осередків, ослаблених втратою лишків землі та реманенту. При цьому середняцька група не була стійкою за джерелами формування. У 1921—1922 рр. вона поповнювалась переважно за рахунок заможних верств села, а з 1923 до 1927 р. — у міру скорочення бідняцьких. Після застосування надзвичайних заходів у 1928—1929 рр. посилюється процес розподілу заможних господарств, який теж сприяв розширенню середняцької ланки у селянському середовищі.

На долю середняцтва припадала більша частина засобів виробництва, що становила у 1929 р. пересічно по республіці 81 % їхньої загальної вартості, у тому числі 83 % сільськогосподарського реманенту, 83,3 % робочої худоби, а також 76,4 % посівних площ [14]. У Дніпропетровському окрузі цій категорії селян належало 74,5 % робочої худоби і 66,5 % посівних площ [15]. Одночасно середняк був головним орендарем землі. У 1929 р. із загальної площі орендної землі на його частку припадало 78,4 %. Оренда землі в середняцьких господарствах в основному мала трудовий характер. Орендарів із наймитами серед них було 28,5 %, але більшість їх належала до верхнього прошарку середняків із сумарною вартістю засобів виробництва від 801 до 1600 крб. на двір [16].

Напередодні суцільної колективізації середняк був і головним виробником товарного хліба. Досить сказати, що в 1926/27 р. вони разом із бідняком давали 74 % товарної зернової продукції [17]. У зв'язку з цим відмову селянства під час хлібозаготівельної кризи 1927/28 р. здавати зерно за низькими заготівельними цінами правомірніше розглядати не як куркуль-

ський, як прийнято вважати радянській історіографії [18], а як середняцький страйк.

Помітне місце у соціальній структурі українського села займало куркульство. Але перед тим, як визначити його економічні параметри, варто зробити декілька зауважень. Передусім щодо самого терміна «куркуль». На наш погляд, цей термін, як у 1920-ті рр., так і під час суцільної колективізації мав скоріше політичне, ніж економічне забарвлення, а його використання зумовлювалося не економічними, а політичними розрахунками. Показово, що найгостріші дискусії навколо питання, хто такий куркуль, якими є економічні ознаки куркульських господарств, відбувалися саме напередодні суцільної колективізації, коли на порядок денний було поставлене завдання пошуку «класового ворога» й боротьби з ним. Проте всі спроби розв'язати дане питання чи бодай установити приблизну кількість куркулів очікуваних результатів не дали. Так, створена у травні 1927 р. для визначення соціальної структури населення країни комісія РНК СРСР віднесла до категорії куркульських господарства, яким була притаманна принаймні одна з таких ознак:

1) наймання двох строкових робітників, навіть якщо один із них працював не більше півроку;

2) наявність більше 3 голів худоби;

3) перевищення розміру засіву над встановленою нормою для певного району;

4) володіння підприємством із переробки сільськогосподарської продукції з одним робітником або без робітника у разі, коли є строковий, зайнятий на інших роботах;

5) ведення торгового закладу, незалежно від того, чи є робітники, чи їх немає;

6) володіння складними сільськогосподарськими машинами (трактори, молотарки тощо) або значною кількістю вдосконаленого реманенту [19].

Гадаємо, що всі ці ознаки досить сумнівні, оскільки визначати селянський двір капіталістичним лише через те, що в нього є дві корови та две коней, не враховуючи кількості їдоків і робочих рук, м'яко кажучи, абсурдно. Беручи до уваги, що дана система повинна була використовуватися на практиці під час оподаткування й розробки соціальної політики щодо окремих верств селянства, стає очевидним, наскільки «об'єктивними» виявилися заходи щодо «обмеження експлуататорських тенденцій куркульства».

Майже одночасно з комісією РНК СРСР спробував розібратися з чисельністю куркульських господарств і В. Молотов. Виступаючи на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р., він спеціально зупинився на питанні, хто такий куркуль, назвавши два критерії для визначення господарства експлуататорського типу — оренда землі і використання найманої праці. Але тут же він зробив істотні застереження, зазначивши, що оренда є переважно середняцькою сферою діяльності. Звернувшись до таблиці соціального розшарування села, складеної комісією РНК СРСР, Молотов указав на те, що «наявність двох сезонних робітників» не може бути об'єктивним критерієм для визначення куркульських господарств, тому що до цієї групи (7,9% усіх селян) входять за іншими ознаками не менше 2—3% середняків. І хоча він озвучив свою цифру кількості куркулів —

3,7 %, загалом дійшов висновку, що з'ясувати точну чисельність куркульства є «завданням майже неможливим» [20].

Найбільш оптимальною, на нашу думку, під час визначення заможних господарств була схема, запропонована «Статистичним довідником СРСР за 1928 рік», згідно з якою до «верхівки» селянства були віднесені:

«1. Господарства, що вказали першим джерелом грошового прибутку продаж своїх сільськогосподарських продуктів загальною вартістю більше ніж 1 600 крб:

а) що володіють засобами виробництва за умови їх здачі в оренду або в разі використання найманої праці строком понад 50 днів на рік;

б) ті господарства, що володіють засобами виробництва загальною вартістю від 401 до 800 крб. за умови їх здачі в оренду або найму робочої сили більш ніж 150 днів на рік.

2. Господарства, що вказали першим джерелом свого грошового прибутку заняття за межами сільського господарства:

а) володіли в разі самостійного промислу засобами виробництва на суму більш 1 600 крб;

б) займалися торгівлею і володіли промисловими підприємствами не менше III розряду і використовували найману працю понад 75 днів за загальної вартості їх засобів виробництва більше 400 крб» [21].

Як бачимо, у статистичному довіднику були виділені всередині куркульського прошарку «групи відповідно до джерела головного (першого) грошового прибутку з розподілом за родом занять (на сільські і несільські з землеробською і промисловою діяльністю)» [22].

Однак при всіх перевагах даної схеми завдяки відмові від оперування такими показниками, як кількість худоби або кількість робітників, її використання все ж таки не дає підстав говорити про те, що куркульство напередодні колективізації являло собою цілісну політичну, соціальну та економічну силу. Зокрема, всі наведені параметри не враховують той факт, що «типове куркульське господарство» було більш численним за кількістю їдоків і робітників. За підрахунками В. Данилова, у 1926—1927 рр. куркульське господарство пересічно по СРСР нараховувало 7,3 їдоків і 4—5 власних робітників. Для бідняцтва ці цифри відповідно становили до 4 їдоків і 1—2 робітники, для середняцтва відповідно 5,7 і 3—4 [23].

Безсумнівно, в умовах екстенсивного функціонування аграрного сектора економіки в роки непу кількість робочих рук відігравала вагомую роль у визначенні потужності селянського господарства. Тобто простежується цікава тенденція: чим більше власних робітників, тим заможніше господарство. Правда, слід зауважити, що існування в родині великої кількості робочих рук ще не вело апріорі до переходу господарства у розряд дрібнокапіталістичних дворів. Водночас цей факт дає змогу зрозуміти, чому в разі значно більшої, порівняно з бідняцтвом, вартості засобів виробництва у господарстві (понад 1600 крб. проти 200—250 крб.) куркульство як найбагатша селянська група одержувало лише на 50—56 % більше прибутку на душу населення, ніж найбідніша [24].

Аналіз майнового стану селянських господарств Дніпропетровщини, віднесених напередодні та в період колективізації до куркульських, свідчить, що більшість із них досить важко визначити як багаті, експлуаторські, капіталістичні, а їхніх господарів як сільських «мироїдів». Візьмемо, наприклад, господарство М. Пахомова із с. Тернівка Павлоградського району, включене під час кампанії оподаткування 1929 р. до групи куркульських. Пахомову належало 15 дес. землі, двоє коней і корова, сільськогосподарських підприємств він не мав [25]. Ненабагато заможнішим було і господарство іншого куркуля — Ф. Кремера з колонії Межова Райпільської сільради: 6 їдоків, 15,65 га власної і 1,65 га орендованої землі, кінь, по двоє лоша, корів і телят, четверо свиней. Якщо порівняти його господарство з господарством К. Відмана з тієї ж колонії, що було класифіковане як середняцьке (5 членів сім'ї, 14,12 га землі, кінь, лоша, корова, теля) [26], то суттєвої різниці між ними не існує. Як показала подальша практика, «виявлення» куркулів перебувало цілком у компетенції місцевих органів влади.

Привертає до себе увагу, що дореволюційні куркульські господарства істотно відрізнялися від «радянських», передусім за структурою засобів виробництва. Так, у господарстві К. Таблера з німецької колонії Мар'ївка Сталіндорфського (нині Софіївського) району до 1917 р. нараховувалося 108 дес. власної землі, парова молотарка, двигун, снопов'язалка, дві жниварки, сіялка, 3 букери, 12 коней, 5 корів, 8 голів дрібної худоби, працювали три постійних і сім сезонних наймитів. Після революції у нього залишилося 8 дес. надільної і 10 дес. орендної землі, по двоє коней і корів, стільки ж голів дрібної худоби, той же реманент, крім букерів, а також наполовину менше батраків [27]. Отже, різниця між дореволюційним куркулем та радянським «експлуатором» була разуючою. За офіційною статистикою, внаслідок конфіскації у сільської буржуазії лишків землі кількість її у куркульства, порівняно з 1917 р., скоротилася у 9—10 разів [28].

У свою чергу, оренда землі, що розглядалася як одна з ознак куркульського господарства, не вела до концентрації великих земельних площ у руках заможного прошарку села, оскільки відповідно до «Основного закону про трудове землекористування» від 27 травня 1922 р. і Земельного кодексу УСРР від 29 листопада 1922 р. оренда дозволялась лише у тих випадках, коли селянин міг обробити землю силами власної родини. Зважаючи на те, що орендна угода набувала чинності лише після її реєстрації у місцевих структурах влади і що всі податки з орендованої площі мав сплачувати орендар, надто сумнівним уявляється його механічне зарахування до категорії куркулів. На Дніпропетровщині, наприклад, у 1928 р. із загальної площі орендованої землі заможним селянством належало лише 18,4 % [29].

Таким чином, участь заможного селянства в оренді землі стимулювала лише розвиток виробничих сил господарства, але не вела до механічної зміни його соціального статусу. Показове у цьому відношенні ставлення самої держави до оренди. Адже коли йшлося про оренду землі бідняками та середняками, то цей процес активно нею підтримувався. Натомість, якщо орендарем виступав «куркуль», то оцінки вищого керівництва були діаметрально протилежними,

фокусує на таких поняттях, як «капіталіст», «експлуататор» тощо. А мета його кваліфікувалася не інакше, як «особисте збагачення». При цьому більшовики часом забували, що сам процес осереднювання був, по суті, процесом збагачення незаможного селянства. Звідси стає зрозумілим, що пошуки куркульства на селі напередодні суцільної колективізації являли собою ніщо інше, як складову загальної кампанії з виявлення класового ворога.

Характерно, що більшість селянства негативно ставилася до спроб держави поділити виробників сільськогосподарської продукції на певні соціально-економічні групи. Так, під час перевиборів сільрад на загальних зборах у с. Лобойківка Петриківського району на Дніпропетровщині один із селян запитав: «Чому село розподілили на 4 категорії, а в місті такого розподілу між робітниками немає?» [30]. Пізніше, у період застосування надзвичайних заходів і суцільної колективізації, мешканці села продовжували обстоювати думку, що виділення з загальної маси селянства «куркулів» і використання щодо них репресій є неправомірними діями радянської влади, бо, як заявляли селяни, «де середняк, де куркуль, невідомо», і ніхто цього точно не знає [31].

Ставлення до куркульства, як до «гарних господарів, що вміли працювати», нерідко поєднувалося у середовищі селянства з характеристикою бідноти як ледарів та п'яниць. Ясна річ, така точка зору не може претендувати на повну об'єктивність хоча б тому, що серед незаможників було чимало таких, хто не зміг суттєво поліпшити своє матеріальне становище не через погану роботу, а внаслідок об'єктивних причин через нестачу реманенту, робочих рук, худоби. Разом з тим, і серед «куркулів» були такі, що нажили своє добро нетрудовим шляхом. Але оскільки переважну частину заможного селянства становили колишні середняки, котрі змогли розбагатіти завдяки отриманій землі і невтомній праці, то цілком закономірно, що в нормальному здоровому суспільстві вони викликали тільки повагу. «Куркуль — це трудівник», — заявляли селяни [32]. Водночас усі ті, хто попри наявність землі не спромоглися добитися бажаного, розглядалися селянами як невдахи або ледарі, що сидять у них на шиї і живуть за рахунок «їхнього поту» [33]. Середняки вважали, що біднякам треба більше працювати, і тоді їхнє життя покращиться. Подібну позицію підтримували навіть окремі комуністи, які «відмовлялися спілкуватися із сільськими бідняками, бо, мовляв, усі вони — п'яниці» [34]. У часописі «На аграрному фронті» прямо наголошувалося: «Чого ми можемо навчитися від незаможних селян, якщо вони нездатні самі зварити собі борщу» [35]. До речі, таке ставлення до незаможників обернулося в подальшому масовим неприйняттям політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства і розкуркулювання в цілому.

Отже, як нам здається, куркулів точніше називати «заможним селянством». Щодо кількості куркульських господарств, то вважається, що напередодні суцільної колективізації на Україні їх нараховувалося близько 4 % [36]. На Дніпропетровщині в 1927 р. заможними визнали 8 % господарств, у 1928 р. — 6,2 %, яким належало 15,2 % робочих коней, 30,2 % сіялок і 61,4 %

механічних молотарок. У їх користуванні перебувало 15,6 % посівних площ, правда, порівняно з 1926 р. вони скоротилися на 5,5 %, що було наслідком розподілу заможних господарств [37]. На частку цих господарств припадало 20 % товарного хліба [38], значна частина якого реалізовувалася на ринку, а кошти використовувалися для розширення господарств.

Таким чином, заможні господарства напередодні масової колективізації можна визначити як найбільш економічно міцні та розвинуті. Саме в цих господарствах використовувалася більшість одиниць сільськогосподарської техніки, їх власники дотримувалися необхідних агрономічних норм, а саме виробництво мало підприємницький характер. Заможні селяни орієнтувалися на ринок, знали його кон'юнктуру, що, зокрема, продемонструвала хлібозаготівельна криза 1927/28 р., під час якої селяни притримували хліб, збуваючи замість нього технічні культури. Але за умов реалізації політики обмеження експлуаторських тенденцій куркульства і через відсутність приватної власності на землю заможне селянство об'єктивно не могло відновити свої позиції як великого виробника сільськогосподарської продукції, яким воно було у дореволюційний період.

Загалом, як підтверджує аналіз соціальної структури селянства Дніпропетровщини напередодні суцільної колективізації, головним напрямом перетворень, здійснюваних у доколгоспному селі, був процес осереднячування селянських господарств. За значного скорочення бідняцтва чисельність середняків, порівняно з дореволюційним часом, зросла у 2,5 рази й досягла понад 60 % усього селянства. Осереднячування села цілком вписувалося у контекст цілеспрямованої соціально-економічної політики радянської влади, внаслідок якої було ліквідоване нетрудове землеволодіння і здійснено зрівняльний розподіл землі між селянами. Водночас цей процес визначався і специфічними рисами українського селянина, його «інстинктом господаря», який примушував його, особливо після отримання землі, працювати, не покладаючи рук, для відбудови й розширення власного господарства.

Водночас, на нашу думку, навряд чи є підстави говорити про існування у досліджуваній період окремої соціальної групи куркулів. За економічними ознаками так звані куркульські господарства точніше класифікувати як заможні, оскільки за умов зрівняльного землекористування, відсутності приватної власності на землю, законодавстві, яке обмежувало «експлуаторські тенденції куркульства», відродження куркульства у дореволюційному вигляді було неможливе. Щодо взаємовідносин у самому селянському середовищі, то серйозних суперечностей між різними соціальними групами села в цей час не існувало. Водночас слід ураховувати, що наявність «класово ворожих» прошарків села була використана сталінським керівництвом задля досягнення стратегічної мети під час «соціалістичної перебудови» аграрного сектора. Вміле протиставлення майново різних верств селянства, підтримка незаможників і тиск на куркульство дали змогу більшовикам поляризувати сили в селянському середовищі, загострити відносини між окремими його групами, що значно послабило рух селянського опору.

Характеризуючи наслідки «аграрних перетворень» більшовиків після їх приходу до влади, слід звернути увагу на зменшення товарності сільського господарства. В Україні, порівнянно з 1909—1913 рр., у 1923—1929 рр. вона скоротилася на 54 % [39]. Пояснюється це тим, що до 1917 р. 60 % товарного хліба України давали поміщицькі та куркульські господарства і лише 40 % — дрібні селянські, та й то «вимушено, відриваючи від власного споживання» [40]. Як зазначає дослідник О. Михайлюк, «аграрна революція» перетворила країну на море дрібних сімейних господарств, котрі, в кращому разі, були здатні забезпечити лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку» [41].

Статистики непівської доби підраховали, що селянські господарства, які засівали до 3 дес. на двір, фактично не мали лишків зерна. Господарства, що засівали від 3 до 6 дес., мали незначні товарні лишки. І лише ті, що засівали понад 6 дес., мали середні лишки зерна. Значними товарні лишки були у господарств, де площа засіву перевищувала 9 дес. на двір [42]. На Дніпропетровщині у 1925 р. співвідношення селянських господарств за посівною площею виглядало так: безпосівних господарств було 5,7 %, з посівами до 3 дес. — 35,7 %, від 3 до 6 дес. — 35,7 %, від 6 до 9 дес. — 14,4 %; понад 9 дес. — 9,5 % [43]. Відтак 41,4 % господарств не мали тут товарних лишків, тобто були натурально-споживчими.

На товарність сільського господарства впливали й форми землекористування, які подеколи були просто архаїчними. Так, у нашому регіоні, на відміну від інших округів України, в 1920-ті рр. переважала общинна форма землекористування. На 1 січня 1929 р. у Дніпропетровському окрузі на неї припадало 70,2 % від загальної площі селянських угідь [44]. За такої форми землекористування за кожним общинником визнавалося право на рівну частку землі в угіддях громади. Для зрівнювання ж земельних наділів у громадах здійснювали переділи землі.

Дослідник В. Калініченко зауважує, що «общинна форма землекористування була найбільш консервативною формою селянського землекористування в Україні», пояснюючи це тим, що «постійні переділи землі порушували стабільність землекористування і не давали можливості селянину вести раціональне господарство. Недоліком общини була також абсолютна перевага архаїчного трипілля. Спосіб розподілу землі в общині, як неоднаразово писали агрокореспонденти, істотно гальмував впровадження поліпшеної сівозміни. Наслідком общинного розподілу земель була черезсмужність, дрібносмужність, багатосмужність, а у великих общинах ще і далекоземелля. Тому, як постійно відзначали земельні органи УРСР у 20-х роках, община була гальмом розвитку сільського господарства республіки» [45].

Іншою формою селянського землекористування була дільнично-черезсмужна, в рамках якої на Дніпропетровщині оброблялося 23,1% селянських земель від загальної площі. За цієї форми землекористування «ділянки однорідних угідь, наприклад, ріллі, одного й того ж господаря розміщувалися в різних місцях земельних угідь громади» [46]. Відмінність дільнично-черезсмужної форми від общинної полягала в тому, що заборо-

нялося проводити переділи землі. І хоча ця форма селянського землекористування була більш прогресивною, вона зберігала ті ж недоліки, що й обцинна: багатосмужність, дрібносмужність, черезсмужність тощо.

Селянство, яке дедалі виразніше усвідомлювало безперспективність старих форм землекористування, намагалось поліпшити своє становище шляхом виходу на хутори і відрубів. Відруб — це польовий наділ селянина, який знаходився в одному місці — відрубі, а садиба в іншому — в селі. Хутір відрізнявся від відрубів тим, що й садиба селянина розташовувалася на його наділі. Але, як вказує В. Калініченко, «хутір і відруб мали господарську перевагу над іншими індивідуальними формами, якщо мали достатню площу, яка становила для Степу не менше 12 дес. Оскільки наділи переважної більшості селянських господарств в УРСР у 20-х роках були меншими, то з економічної точки зору хутори і відрубів були їм не вигідні. Тому масового переходу селян України на хутори і відрубів не відбувалося» [47]. У 1929 р. у Дніпропетровському окрузі відрубів займали всього 2,5 %, а хутори — 0,3 % земельних площ [48].

На товарність сільського господарства Дніпропетровщини негативно впливав і процес розділення селянських господарств, унаслідок чого в окрузі лише за період із 1926 до 1928 р. утворилося 24 728 нових селянських дворів [49]. Разом із подрібненням господарств зменшувалася забезпеченість селян землею, робочою і продуктивною худобою, падала врожайність. Якщо в 1924 р. на одного їдока в окрузі припадало 1,36 дес. землі, то в 1928 р. — 1,27 дес. [50]. Намагаючись уповільнити цей процес, Дніпропетровський окрвиконком 26 листопада 1929 р. ухвалив рішення, яким установив норми неподільності дворів для окремих районів округу [51].

У післяреволюційний період зменшилася й врожайність зернових культур. В одноосібних селянських господарствах округу протягом 1924—1928 рр. середня врожайність озимої пшениці становила 41 пуд. з дес. (в 1910—1914 рр. — 47,4 пуд.), ярої пшениці — 32,3 пуд. (39,5 пуд.), ячменю — 36,3 пуд. (50,4 пуд.) [52]. Низьким був і рівень забезпеченості селянських господарств робочою худобою. У 1928 р. частка так званих «безхудобних» господарств в окрузі становила 35,4% [53].

Виникає питання: чи могла колективна модель організації сільськогосподарського виробництва стати реальною альтернативною низькотоварному індивідуальному? Щоб відповісти на нього, варто бодай стисло охарактеризувати економічний стан колгоспів і перспективи колгоспного руху на Дніпропетровщині напередодні «великого перелому».

Почнемо з аналізу статистичних даних щодо динаміки колгоспного руху на Катеринославщині—Дніпропетровщині в період непу. Співставляючи їх, можна з певністю стверджувати, що етап найвищого його піднесення припадає на 1921—1923 рр., коли кількість колективних об'єднань збільшилась у кілька разів. Так, якщо на початку 1921 р. у всій губернії було лише 11 колгоспів, то на 1 січня 1923 р. вже 931. Проведена протягом грудня 1923 — березня 1924 р. їх перереєстрація і чистка показали, що значна кількість із них носила фіктивний характер і була створена лише на папері

«з метою одержання всілякого роду позик, допомоги та пільг» [54]. Унаслідок їх ліквідації рівень колективізації істотно знизився. На початку 1925 р. «живими» лишилися 530 колгоспів [55]. Обстеження Робітничо-селянською інспекцією у 1926 р. 70 колективів виявило, що майже чверть із них перебувала у стані розпаду [56]. Із 418 колоб'єднань, організованих у Криворізькому окрузі з 1921 р. по липень 1927 р., 248 (59,3 %) за той же час було ліквідовано [57]. Чергова перереєстрація колгоспів у 1925—1926 рр. знову підтвердила, що чимало колгоспів значилися здебільшого на папері, через що їх просто зняли з обліку. Значних масштабів у колгоспах набула і плінність кадрів, яка, за даними Робітничо-селянської інспекції, у 1923—1924 рр. доходила до половини всього складу колективів [58]. Внаслідок чого, незважаючи на кількісне зростання колгоспів в Україні, у тому числі на Дніпропетровщині, говорити про якісні зрушення у практиці їх діяльності, з нашої точки зору, не доводиться.

Найбільш розповсюдженою формою колгоспного руху до 1926 р. була сільськогосподарська артіль. На Криворіжжі, наприклад, із 106 колгоспів, організованих у 1923 р., комун було 9, а артілей — 97 [59]. Починаючи з перереєстрації, тобто з 1926 р., роль артілей неухильно знижується. Якщо на 1 квітня 1926 р. у Дніпропетровському окрузі нараховувалося 64 колоб'єднання, з них 3 комун, 44 артілі і 7 тсозів, то у серпні 1928 р. тут діяло 460 колгоспів, включаючи 19 комун, 52 артілі, 196 тсозів і 19 машинно-тракторних товариств [60]. Таке падіння популярності артілей пояснюється, певно, тим, що після оприлюднення у 1924 р. статуту тсоузу не тільки більшість новоорганізованих колгоспів, а й значна частина існуючих стали переходити на визначені ним організаційно-правові засади. В результаті, питома вага тсозів почала невпинно зростати: 1926 р. — 43,2 %, 1927 р. — 61,7 %, 1928 р. — 77,1 % [61].

Отже, з середини 1920-х рр. тсози поступово витіснили артілі й стали найпоширенішою формою колективних об'єднань до початку масової колективізації. Маючи мінімальний рівень усупільнення основних фондів, вони найбільше влаштовували селян, особливо середняків, оскільки не позбавляли їх засобів виробництва й не відривали від ринку.

Щодо організації сільськогосподарського колгоспного виробництва, то насамперед зазначимо, що пересічно колгоспи на Дніпропетровщині були краще забезпечені землею, ніж одноосібні господарства. Безумовно, це було не випадковим явищем, віддзеркалюючи один із пріоритетів радянської земельної політики. Досить сказати, що ще у травні 1919 р. на Всеукраїнському з'їзді губземвідділів було прийнято постанову про вищі норми відведення землі трудовим артілям і комунам, порівняно з розмірами наділів для селянських господарств. Таке рішення обґрунтовувалося економією робочої сили в колгоспі і можливістю його розширення за рахунок нових, безземельних членів. Найкраще землею були забезпечені комун, що створювались у Степовій зоні, переважно на місцях колишніх поміщицьких маєтків. Зокрема, комуні «Комінтерн» Новомиkolaївського району Запорізького округу, яка об'єднувала 60 членів, належало 580 га землі, але значна її частина через відсутність реманенту не оброблялася [62].

Будучи краще забезпеченими землею, колективні об'єднання натомість мали серйозні труднощі з тяглом і реманентом. За даними Наркомзему УСРР, у колгоспах степової України (в тому числі на Дніпропетровщині) на кожні 100 дес. польової землі в середньому припадало 7,8 одиниць робочої худоби (6,2 коня і 1,6 вола), тоді як в індивідуальних господарствах ця цифра була у півтора рази вищою — 12 одиниць (9,2 коня і 2,8 вола) [63]. В уже згаданій комуні «Комінтерн» на 580 га землі було 10 коней і дві пари волів [64].

Організовані переважно з бідняків та батраків, колективи відчували й гостру нестачу реманенту. За відомостями Центральної комісії незаможних селян, близько 2 000 колгоспів мали його менше від потрібного. Крім того, у більшості колгоспів (понад 2/3) не вистачало житлових та господарських приміщень. Примітивними були й побутові умови їхніх працівників [65].

Таким чином, можна стверджувати, що протягом 1920-х рр. помітних зрушень у зміцненні матеріально-технічної бази колективних господарств не відбулося. Грунтувалися вони переважно на тій же технічній основі, що й традиційні селянські. Головним знаряддям обробітку землі лишилися плуг і борона, а тягловою силою — кінь і віл. Проте колгоспи мали більше машин для очищення насіння, сівби і молотби, що дозволяло їм якісніше сіяти, швидше і краще збирати врожай.

Середні розміри колоб'єднань у доколгоспний період були незначними. З узагальнюючих матеріалів Наркомзему УСРР за 1924—1925 рр. видно, що на один колгосп пересічно припадало 53 їдоки (у комунах — 43, артільях — 52, тсозах — 59) [66]. Майже таким було це співвідношення і на Катеринославщині [67]. Площа колгоспу наприкінці 1925 р. у середньому дорівнювала 90,9 дес., у тому числі комуна мала 98,5 дес., артіль — 82 дес., тсоз — 92,2 дес. [68]. Зауважимо, що протягом 1924—1927 рр. відбувалося зниження їхньої загальної землезабезпеченості. Так, у жовтні 1924 р. середньостатистичний розмір одного колгоспу складав 93,4 дес., а через рік — 90,9 дес. [69]. Якщо порівняти ці цифри по колективних об'єднаннях напередодні суцільної колективізації (жовтень 1929 р.) у Дніпропетровському окрузі (комуна — 456 дес., артіль — 264 дес., тсоз — 17 дес., машинно-тракторне товариство — 188 дес.) [70] з аналогічними показниками періоду непу, то неважко побачити, що за відсутності цілеспрямованого тиску з боку держави до 1928 р. добровільно створювані селянами колективи були здебільшого дрібними, маломісними, а тому не могли належно конкурувати з заможними селянами — виробниками товарного хліба, виконуючи запрограмовану їм більшовицькою партією роль «великих зернових фабрик». Щодо врожайності в колгоспах, то вона не перевищувала селянську і становила в 1928 р. по озимій пшениці 30 пуд. з дес., ярій — 41 пуд. [71].

Важливою проблемою колгоспного будівництва в період 1921—1928 рр. була організація праці й розподілу наслідків господарювання. Саме від її вирішення залежала, врешті-решт, подальша доля колгоспного руху. Як показало суцільне обстеження колективних господарств Катеринославського округу, проведене у жовтні 1923 р., у більшості з них сільгоспроботи проводилися з використанням усуспільненого тягла та реманенту. Як

правило, в них брали участь усі працездатні члени колективу. Неуспішний реманент використовувався безкоштовно, однак ремонтувався за рахунок колгоспу. Коли ремонт проводив сам власник, йому надавали невелику доплату з колективного врожаю. Робоча худоба, що залишалася власністю членів колективів, використовувалась в основному за плату з майбутнього врожаю.

У матеріалах доповіді Сільгоспсоюзу для ЦК ВКП(б) про підсумки будівництва колгоспів (1926 р.) відзначалося, що найбільше протиріч і незгод на ґрунті організації праці виникало у комунах, що було пов'язано з високим рівнем усуспільнення засобів виробництва і відсутністю матеріальної зацікавленості працівників у цих об'єднаннях. Щоправда, існування оплати праці в артілях і тсозах послаблювало ці протиріччя, але повністю не усувало їх [72].

«Трудовою одиницею» у колективах вважався робочий день, незалежно від ступеня трудового напруження. Обсяг і кількість виконаної роботи ще не бралися до уваги, що знижувало матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці.

Єдиного механізму розподілу прибутків у колгоспах напередодні масової колективізації не існувало. В цей період практикувалися такі способи розрахунків з колгоспниками: диференційований — за земельними паями і кількістю вироблених робочих днів, на які на початку сільськогосподарського року встановлювались тверді розцінки; марочний (марка — трудова одиниця в комунах, яка враховувала норму виробітку); зрівняльний: за їдоками і за потребами [73]. Як свідчать документи, жоден з цих способів майже не враховував специфіки колективного виробництва, а відтак не створював умов для підвищення продуктивності праці трудівників. Відсутність диференційованого підходу вела до того, що ледарі під час розподілу прибутків колгоспів отримували практично стільки ж, скільки і працюючі колгоспники.

За своїм соціальним складом колективи формувалися переважно за рахунок бідняцьких верств села, які у масі своїй не мали власних засобів виробництва. За даними обстеження 1923 р., у двох третин членів колгоспів України до вступу в них не було робочої худоби, у 45 % — реманенту. На Дніпропетровщині у 1926 р. незаможники, яким належало до чотирьох десятин землі, становили 90 % членів колгоспів [74]. Пізніше у колгоспному русі виявилася цікава тенденція, коли малоземельні й безземельні селяни вступали до вищих форм колективізації — комун і артілей, а забезпечені землею — до тсозів та машинно-тракторних товариств. Унаслідок цього в 1928 р. у Дніпропетровському окрузі безземельних селян у складі комун нараховувалось 25 %, артілей — 32 %, тсозів — 3,6 %, машинно-тракторних товариств — 0,4 %. Одночасно частка тих, хто мав більше 6 дес. землі, становила у комунах 26%, артілях — 11,6 %, тсозах — 37,6 %, машинно-тракторних товариствах — 52 % [75]. Бідняцький провід у колгоспах зберігався до самого початку суцільної колективізації. Так, на 6 січня 1929 р. у Дніпропетровському окрузі в тсозах і артілях перебувало понад 77 % бідняків, комунах — 62 % [76]. Показово, що в німецьких селах, де

переважало заможне населення, напередодні колективізації колективні форми ведення господарства були майже повністю відсутні [77].

Оскільки за соціальним складом колгоспи були здебільшого бідняцько-батаристкими, то закономірно, що, вступаючи до них, селяни сподівалися «скористатися тими тимчасовими пільгами, які надавала держава колоб'єднанням: отримати велику кількість землі, кредити для придбання засобів виробництва — реманенту, худоби, насіння; сплачувати менші податки» [78]. На Криворіжжі, скажімо, багато колгоспів було організовано у 1921—1923 рр. під впливом голоду і неврожаю — «з метою одержати матеріальну допомогу» [79]. Тож і недивно, що після стабілізації на селі вони фактично розпалися. У тому ж окрузі виник ряд колгоспів із єврейського переселенського населення, але з одержанням установлених пільг вони також самоліквідувалися [80].

Інструктор ЦК ВКП(б) В. Риндін після обстеження комун Котовського та Близнюківського районів, яке було проведене у 1928 р., дійшов висновку, що «всі живуть в комуні для того, щоб підвести під себе економічну базу, а потім піти з комуни, комуни — прохідний двір». Також він був змушений констатувати, що в цих колективних об'єднаннях не знайшов жодної людини, якій би «щось подобалось в комуні: або доглядати за худобою чи за машинами, чи займатися садівництвом». Нерідко комуни нагадували «циганський табір» або справжню «клоаку», де було дуже брудно, все розкидане, відсутнє господарство і придатні для проживання житла [81].

Отже, можна констатувати, що колгоспи часто розглядалися селянами лише як засіб отримання державної допомоги для відбудови індивідуального господарства. Тільки в окремих випадках вони свідомо йшли у колгоспи, вважаючи їх такою структурою, де можна досягти максимальної продуктивності праці і раціональної організації господарювання.

У площині цього варто хоча б коротко охарактеризувати так звані показові колгоспи. На Дніпропетровщині таких об'єднань було два — комуни «Маяк» Новомиkolaївського району Запорізького округу та ім. Леніна Синельниківського району Павлоградського округу. Виникли вони з ініціативи українських переселенців спочатку у Сибіру в 1920 р.: перша — у Кустанайському повіті Тургайського краю, а друга — у Славгородському повіті Омської губернії. Пізніше у зв'язку з несприятливими господарськими і кліматичними умовами переїхали в Україну [82]. Організаторами цих комун були малоосвічені комуністи, колишні червоні партизани, які мали вельми віддалене уявлення про специфіку господарювання в колгоспних об'єднаннях, керуючись розхожими на той час гаслами типу: «багатий не повинно бути», «рівність та братерство», «один одному повинен допомогати» тощо [83]. Ось чому, напевно, комунари успішніювали майже все: одяг, взуття, господарські будівлі, реманент, худобу. Для дітей, як, наприклад, у комуні «Маяк», створювали щось на зразок дитячого будинку, де вони виховувалися під наглядом вихователів та вчителів. Їжу готували у спільній їдальні, де харчувалися всі колгоспники. При організації праці й розподілі її наслідків комунари теж керувались комуністичним принципом: «Працювати по змозі, одержувати за потребою» [84].

У зв'язку з цим стає зрозумілим негативне ставлення до них селян-одноосібників. Думка останніх про те, що в комуні «ідять з однієї великої миски, сплять усі покотом, як колись у цього ж таки пана, де тепер комуна, і одяга повинна бути однакова, як у солдатів» [85], була хоч і гіпертрофованим, але загальним точним відображенням реальної дійсності. У цей період, як і під час колективізації, селяни сприймали комуни, що створювалися на місці колишніх поміщицьких маєтків, як економії, а роботу в них — як працю у наймах.

Існування більшості таких зразково-показових об'єднань стало можливим лише завдяки відповідній державній допомозі. Та ж сама комуна ім. Леніна за короткий строк після переселення збудувала власну олійницю, млин, кілька майстерень, електростанцію. У 1924 р. вона мала 4 трактори, один з яких був подарований Леніним. Тільки у 1927 р. комуна одержала кредитів на суму 30 тис. крб. Наприкінці 1929 р. тут було 1930 га землі, електростанція, 5 тракторів, 45 робочих коней, майже по 200 голів свиней і корів [86]. Інакше кажучи, щоб створити привабливий образ колгоспів, держава йшла на серйозні матеріальні витрати, утримуючи такі об'єднання.

Упродовж усього часу існування, особливо напередодні колективізації, показові комуни та артіль використовувалися для популяризації переваг колгоспного ладу. З цією метою влаштовувались екскурсії одноосібників до цих колгоспів, про них постійно розповідала преса. Тільки в комуні ім. Леніна у 1928—1929 рр. побували 54 екскурсії [87]. Проте ефект від подібних заходів виявився низьким, бо селяни все ж таки скептично ставились до пропагандистської демонстрації переваг колгоспного життя, вважаючи, зокрема, що в комуні все добре, «поки ми там, щоб показати, а як підем, то покотом баби й мужики сплять. Ми ж були в економії, знаємо» [88].

Завершуючи розгляд даного питання, наголосимо, що в цілому до початку масової колективізації картина охоплення колгоспним рухом різних регіонів України була досить строкатою. Не стала винятком у цьому плані й Дніпропетровщина, у якій за ступенем колективізованості у 1929 р. можна умовно виділити три групи районів.

До першої входили Дніпропетровський, Карло-Марксівський, Ново-московський, Петриківський, Царичанський і Котовський — переважно бідняцькі райони з надзвичайно дрібними господарствами, де колгоспи на 1 квітня 1929 р. об'єднували від 2,9 до 6,1 % усієї землі, що перебувала в селянському користуванні. У цих районах під час колективізації планувалася організація вищих форм колоб'єднань — комун, «що матимуть цілком усуспільненим усе господарство, в якому можливий широкий розвиток як скотарства, так і рільництва» [89].

Друга група включала найбільш заможні, з відносно високим рівнем землезабезпеченості і зерновим профілем виробництва райони — Синельниківський, Близнюківський, Солонянський, Юр'ївський та Петропавлівський, у яких колективізацією було охоплено від 5,7 до 10,9 % селянських угідь (виняток становив Солонянський район — 13,4 %). У перспективі організація нових колгоспів тут намічалася передусім за рахунок бідняцько-середняцьких верств із збереженням індивідуального господарювання заможного селянства.

Як показали подальші події, процес колективізації у цих районах відбувався важко, зустрічаючи серйозну протидію з боку заможного селянства, яке являло тут собою неабияку силу.

І, нарешті, до третьої групи належали Магдалинівський, Павлоградський, Перещепинський, Васильківський, Межівський, Кам'янський та Верхньодніпровський райони, де переважало бідняцько-середняцьке населення, що займалося в основному вирощуванням зернових культур. Питома вага колективізованих земель у цих районах становила від 5,7 до 12,9 %, тобто була найвищою у Дніпропетровському окрузі, завдяки чому в них планувався широкий розвиток різних форм колективів (від тсозів до комун) за збереження рілницької спеціалізації сільськогосподарського виробництва [90].

Таким чином, напередодні суцільної колективізації колгоспи Дніпропетровщини з економічної точки зору не мали, по суті, жодних переваг над одноосібними господарствами. Організовані найбіднішими прошарками селянства, колгоспи за кращої землезабезпеченості відчували постійну нестачу необхідного тягла та реманенту. Враховуючи, що значна частина колгоспників розглядала вступ до колективу як тимчасовий захід з метою покращити своє матеріальне становище за рахунок пільг та кредитів, наданих державою, більшість тодішніх колгоспів можна вважати не виробничими, а споживчими товариствами. Звідси, гадаємо, й негативне ставлення селянської маси до колгоспів. Посилювалося воно й через те, що новостворені об'єднання виявилися фактично неспроможними оперативної й ефективно вирішити основні завдання своєї організаційно-виробничої діяльності. Добре знаючи про все це з матеріалів численних перевірок, здійснюваних радянськими установами, вище керівництво продовжувало активно й цілеспрямовано підтримувати малодійові колгоспи, переслідуючи при цьому скоріше політичні, ніж економічні цілі. Створені з незаможників, вони розглядалися більшовиками насамперед як опора радянської влади на селі й сила, здатна протистояти класу дрібних сільських виробників, які, за визначенням V конференції КП(б)У (1920 р.), були «економічно ворожі пролетаріатові й готові боротися проти нього за еквівалент своєї праці» [91].

Отже, якихось помітних позитивних зрушень ні у колгоспному русі, ні у свідомості селянства Дніпропетровщини напередодні масової колективізації не відбулося. Аналіз динаміки цих процесів показує, що паралельно з утворенням нових колгоспів розпадалися діючі, наростали зневіра, розчарування ними у селянському середовищі. Згідно з офіційною статистикою, до XV з'їзду ВКП(б) колгоспи України об'єднували лише 1,3 % господарств і 1,5 % земельних угідь [92].

Усе це наочно підтверджує той факт, що проголошений Комуністичною партією курс на суцільну колективізацію сільського господарства був обумовлений не внутрішньо усвідомленим прагненням переважної більшості селянства до об'єднання або об'єктивно існуючими реальними передумовами масового колгоспного руху, покликаною вивести на якісно новий рівень увесь аграрний сектор економіки, а суто політичними установками правлячої еліти щодо форсованого «наступу соціалізму на всьому фронті», реалізації сталінської концепції побудови нового суспільства в історично стислі строки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. К-я. Путь развития советского села // Звезда. — 1928. — 12 января.
2. Центральний державний архів вищих органів державної влади та державного управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 7523. — Арк. 9.
3. Катеринославщина в цифрах. — Катеринослав, 1926. — С. 37.
4. Калініченко В. В. Селянське господарство України у доколгоспний період (1921 — 1929) / В. В. Калініченко. — Харків, 1991. — С. 18.
5. Івницький Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929 — 1932 гг.) / Н. А. Івницький. — М., 1972. — С. 72.
6. Державний архів Дніпропетровської області (далі Держархів Дніпропетровської обл.). — Ф. 305. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 53.
7. Там само. — Спр. 83. — Арк. 99.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 765. — Арк. 48.
9. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 53.
10. Там само. — Спр. 59. — Арк. 43.
11. Рогалина Н. Л. Коллективизация: уроки пройденного пути / Н. Л. Рогалина. — М. : Изд-во МГУ, 1989. — С. 25.
12. Там само. — С. 26.
13. Ленін В. І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком, 15 березня: Х з'їзд РКП (б), 8 — 16 березня 1921 р. / В. І. Ленін // Повне збір. творів. — Т. 43. — С. 52.
14. Водотика С. Г. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927 — 1929) / С. Г. Водотика, І. Д. Мазур // Український історичний журнал. — 1983. — № 2. — С. 49.
15. Держархів Дніпропетровської обл., ф. Р-305, оп. 1, спр. 82, арк. 53.
16. Калініченко В. В. Селянське господарство України у доколгоспний період (1921 — 1929). — С. 44.
17. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому» / С. В. Кульчицький. — К. : Україна, 1991. — С. 56.
18. Поляков Ю. А. Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю. А. Поляков, В. П. Дмитренко, Н. В. Щербань. — М., 1982. — С. 158.
19. Святець Ю. А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження) : дис... кандидата іст. наук / Ю. А. Святець. — Дніпропетровськ, 1993. — С. 68.
20. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 56.
21. Статистический справочник СССР за 1928 г. — М., 1929. — С. 940.
22. Там само.
23. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения / В. П. Данилов. — М., 1979. — С. 328—330.
24. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест. — К. : Либідь, 1993. — С. 87.
25. Державний архів Служби безпеки України, м. Дніпропетровськ (далі ДА СБ України, м. Дніпропетровськ). — Спр. П-21905. — Т. 5 — Арк. 250.

26. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 5.
27. Елинов И. М. О «раскрестьянивании» на Днепропетровщине / И. М. Елинов // Скарбниця ріднокраю. — Д., 1993. — С. 127.
28. Роголина Н. Л. Коллективизация: уроки пройденного пути. — С. 35.
29. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 43.
30. Мурський. Куркуль подає голос / Мурський // Зірка. — 1929. — 6 січня.
31. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 588. — Арк. 11.
32. Бердинских В. Колхоз «Некуды деваться!» Устные рассказы вятских крестьян / В. Бердинских // Знамя. — 1993. — № 10. — С. 141.
33. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 1080. — Арк. 24.
34. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — С. 90.
35. Там само.
36. Ганжа И. Ф. Украинское село на пути к социализму / И. Ф. Ганжа, И. И. Слиньюк, П. В. Шостак // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 171.
37. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 53.
38. Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 56.
39. Калініченко В. В. Селянське господарство України ... — С. 95.
40. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси : монографія / О. В. Михайлюк. — Д., 2007. — С. 271.
41. Там само. — С. 270.
42. Калініченко В. В. Селянське господарство України ... — С. 79.
43. Катеринославщина в цифрах. — С. 40.
44. Калініченко В. В. Селянське господарство України ... — С. 54.
45. Там само. — С. 52 — 53.
46. Там само. — С. 53 — 54.
47. Там само. — С. 55.
48. Там само. — С. 54.
49. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 254.
50. Пашенко А. Я. Проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929 — 1937 рр.) / А. Я. Пашенко. — Д. : Дніпропетровське книжкове видавництво, 1961. — С. 10.
51. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. 305. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 254 — 255.
52. Пашенко А. Я. Проведення суцільної колективізації ... — С. 10.
53. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 53.
54. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 6.
55. Там само. — Спр. 179. — Арк. 40, 91.
56. Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 2201. — Арк. 7 Зв.
57. Там само. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 38.
58. Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 2201. — Арк. 7 Зв.
59. Там само. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 38.

60. Гордиенко. Основное в работе в селе / Гордиенко // Звезда. — 1928. — 11 августа.
61. Шульга З. П. Підготовка суцільної колективізації на Україні / З. П. Шульга. — К. : Вид-во Київського університету, 1960. — С. 121.
62. Німцев П. Комуна «Маяк». Факто-повість / П. Німцев. — Харків : Радянський селянин, 1930. — С. 52.
63. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921 — 1925 рр. / П. М. Денисовець. — Х. : Видавництво Харківського університету, 1969. — С. 104.
64. Німцев П. Комуна «Маяк». Факто-повість. — С. 52.
65. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921 — 1925 рр. — С. 104.
66. ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 4372. — Арк. 12.
67. Данилевич Ф. Новая экономическая политика и сельское хозяйство / Ф. Данилевич // Спутник парработника Екатеринославщины. — 1926. — № 11. — С. 10.
68. ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 4372. — Арк. 43.
69. Там само. — Арк. 12.
70. Негода В. Рік великих перемог / В. Негода // Зірка. — 1929. — 25 жовтня.
71. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 51.
72. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921 — 1925 рр. — С. 113.
73. Чмыга А. Ф. Колхозное движение на Украине (1917—1929 гг.) / А. Ф. Чмыга. — М. : Издательство МГУ, 1974. — С. 214, 216, 217, 219.
74. Данилевич Ф. Новая экономическая политика и сельское хозяйство. — С. 10.
75. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 385. — Арк. 54.
76. Зірка. — 1929. — 6 січня.
77. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 85. — Арк. 15.
78. ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 2201. — Арк. 15.
79. Там само. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 28.
80. Там само.
81. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1102. — Арк. 36 — 38.
82. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921 — 1925 рр. — С. 65; Німцев П. Комуна «Маяк». Факто-повість. — С. 30 — 37.
83. Німцев П. Комуна «Маяк». Факто-повість. — С. 17.
84. Там само. — С. 48.
85. Там само. — С. 58.
86. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / [редкол. : И. В. Васильев, А. Ф. Батарина, В. К. Брызгалова, И. К. Воропай]. — Д. : Промінь, 1979. — С. 288 — 289.
87. Там само. — С. 289.
88. Німцев П. Комуна «Маяк». Факто-повість. — С. 58.
89. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 160. — Арк. 26.
90. Там само.
91. Комуністична партія України в резолюціях ... — Т. 1. — С. 107. 92.

92. Ганжа И. Ф. Украинское село на пути к социализму / И. Ф. Ганжа, И. И. Слинко, П. В. Шостак // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 156 — 157.

Н. Романець

ХАРАКТЕР ТА ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ НА СЕЛІ У ПЕРІОД НЕПУ

За визначенням російського історика В. Данилова, період із 1925 р. до літа 1927 р. став для села часом «справжнього непу — без примусових хлібозаготівель і непосильних податків» [1]. У 1926 р. ДПУ УСРР констатувало, що «село, яке виступало основною базою петлюрівщини, в результаті нашої національної та економічної політики змінило обличчя і від петлюрівщини в масі відійшло. Село настільки змінило своє ставлення до радвлади, що навіть його куркульська частина не піде на даний момент на активний, збройний виступ» [2]. Протягом 1925—1927 рр. ОДПУ СРСР зафіксувало зміну «форм антирадянських проявів на селі»: якщо в попередній період антибільшовицький рух у сільській місцевості пов'язувався здебільшого з бандитизмом, діяльністю опозиційних до нового режиму партій (есерів, монархістів тощо), повстаннями, то під час «справжнього непу» антирадянські прояви зводилися в основному до таких явищ, як:

- «1) контрреволюційна агітація;
- 2) поширення антирадянських листівок;
- 3) агітація за селянські спілки;
- 4) куркульські і антирадянські угруповання;
- 5) куркульський терор і політхуліганство;
- 6) захоплення низового радянського і кооперативного апарату антирадянськими елементами;
- 7) масові виступи» [3].

У цей час провідним напрямом у діяльності органів держбезпеки республіки став збір інформації. Як влучно заявив з цього приводу генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович, органи ДПУ перетворилися на «очі та вуха партії й Радянської влади», на їхніх «сигналізаторів» [4]. Подібне коригування повноважень ДПУ УСРР викликало нерозуміння й навіть певний психологічний дискомфорт та демобілізаційні настрої частини співробітників, які звикли перебувати на передньому краї боротьби з контрреволюцією. Тому партійне керівництво республіки намагалося переконати невдоволених українських чекістів у значущості їхньої нової функції, одночасно даючи зрозуміти, що компроміс із дрібнобуржуазними елементами має тимчасовий характер, а отримана інформація дозволить своєчасно перейти в наступ.

Про те, що інформація, надавана органами держбезпеки, відіграла важливу роль в ухваленні партійно-державних рішень, зокрема й репре-

сивних, свідчать слова лідера більшовиків УСРР Л. Кагановича, адресовані українським чекістам: «Ви пишете зведення й інформації, які ми, працівники партії, з надзвичайним інтересом читаємо та з яких черпаємо правду, що відбувається на місцях, черпаємо гірку правду, оскільки від органів виконкомів, від місцевих рад та навіть іноді від партійних комітетів ми правди не отримуємо» [5].

Інформація, акумульована органами ДПУ, дозволяла відстежувати всі процеси, що відбувалися в українському селі, і вчасно реагувати на небезпечні «антирадянські прояви». Згідно з резолюцією «Про інформаційну роботу на селі», ухваленою на з'їзді начальників місцевих апаратів ДПУ УСРР у червні 1925 р., перед інформаційною мережею ДПУ республіки ставилося завдання висвітлювати «основний процес, що відбувається на даний момент у селі, — розшарування села», а також «пов'язані з ним економічні й політичні зміни, зростання впливу куркульства й ухили бідняцтва». Головну увагу органи держбезпеки мали приділити вивченню настроїв середняцької частини селянства з огляду на те, що курс на союз із середняком, залучення його до «радянського будівництва» були важливим складником нової економічної політики. У зв'язку з цим інформаційний апарат ДПУ «повинен був враховувати діяльність тих органів Радянської влади, які найбільше впливають на настрої середнього селянства». Пильна увага партійного керівництва держави й органів держбезпеки до українського села зумовлювалася переконанням, що в умовах непу контрреволюційні угруповання та антирадянські партії перенесли «центр ваги своєї роботи» саме до сільської місцевості [6].

Оскільки органи держбезпеки вважали українське село (принаймні його куркульську частину) разом з «українською інтелігенцією та напівінтелігенцією» складовими елементами української контрреволюції, то інформаційна мережа ДПУ УСРР працювала й у цьому напрямі. Циркулярний лист ДПУ УСРР «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р. зобов'язав окривділи ДПУ встановити, «якими прийомами і засобами здійснюється практичний зв'язок між міською українською інтелігенцією і селом, якими шляхами ведеться антирадянська діяльність на селі з боку української інтелігенції, як реагує село на цю роботу» [7].

Щоб забезпечити збір потрібної інформації, ДПУ планувало розширити інформаційну мережу, завербувавши не менше двох інформаторів на район, об'єднаний сільрадою. Основною фігурою інформаторів для органів держбезпеки республіки мав стати «активний середняк», тобто та частина селян, «які дуже зло критикують Радянську владу, часто виступають на сходах і з'їздах і, на перший погляд, видаються антирадянськи налаштованими» [8]. Варто віддати належне українським чекістам: використання як інформаторів середняків-активістів, «своїх серед чужих», давало змогу провокувати селян на «антирадянські розмови», щоб виявити й вилучити тих, хто становив потенційну або реальну небезпеку для існуючої влади.

Паралельних інформаторів рекомендувалося вербувати «із сільської бідноти та інтелігенції, найкраще з учителів або агрономів». Якщо з якихось

причин це було неможливим, інформаторів дозволялося набирати навіть «з попів, кооператорів, куркулів, підпільних адвокатів» [9]. Щоб вибудувати ефективну інформаційну мережу без «мертвих душ», потенційних інформаторів перевіряли на предмет їх колишньої роботи, впливу на селянство та здатності виконувати завдання ДПУ.

Для покращання й здешевлення зв'язку окривділду ДПУ з інформаторами створювалася резидентура — один резидент на адміністративний район. Резидент скеровував роботу інформатора та інструктував його в усній формі з тих завдань, які сам отримував від окружного відділу ДПУ, давав інформатору завдання, що випливали з його повідомлень. Разом з тим резидент не мав права виступати від імені ДПУ або вербувати інформаторів. Він мусив займати «якусь радянську посаду — справжню, а не фіктивну», яка забезпечувала б йому регулярні поїздки районом [10]. Інформаційним апаратом на селі керував уповноважений ДПУ, який підтримував зв'язок із резидентурою, давав їй завдання, вербував інформаторів і резидентів. Саме уповноважений відповідав за достовірність отриманої інформації, а тому був зобов'язаний її перевіряти.

Як свідчать документи, у період «справжнього непу» більшовицький режим найбільше турбувало зростання громадської й політичної активності селянства, що виражалось зокрема у вимогах створення селянської спілки. Якщо в 1924 р. в Україні зафіксували лише один виступ за організацію селянських спілок, то в 1925 р. — 50, у 1926 р. — 338, у 1927 р. — 478, найбільше — у Запорізькому, Дніпропетровському, Херсонському і Зінов'євському округах [11]. Головними причинами поширення агітації за організацію селянських спілок були невдоволення селянства «ножицями цін», тобто завищеними цінами на промислові товари й заниженими цінами на хліб, товарний голод, нерівність у матеріальному становищі робітників і селян [12]. Селянські спілки розглядалися більшістю мешканців села як організації «всіх хліборобів» для представництва та захисту їхніх політичних і економічних інтересів, щось на кшталт селянської профспілки або масової громадської організації.

Небезпеку поширення серед селян ідеї створення селянських спілок органи держбезпеки вбачали в можливості їх організаційного оформлення у вигляді окремих осередків. І хоча протягом 1924—1928 рр. такі випадки не зафіксовані, ДПУ вистачило того, що «навколо окремих агітаторів гуртуються співчуваючі та створюють щось на зразок неоформленої групи» [13].

Організаційне оформлення селянської спілки, з погляду органів держбезпеки, загрожувало тим, що куркульські елементи збиралися використати об'єднання селян для боротьби проти радянської влади. У спецповіді ДПУ УСРР від 3 вересня 1926 р. зазначалося, що крім економічних мотивів створення селянських спілок, існують і політичні: «Селянство, особливо його заможна частина, кажучи про порівняно благополучне життя робітничого класу, ставить питання про сутність Радянської держави, Радянської влади і диктатури пролетаріату, вказуючи,

що ця диктатура є диктатурою меншості, і що за відповідної організації селянських спілок вони будуть боротися <...> за заміну диктатури пролетаріату диктатурою селянства» [14].

Авторами ідеї організації селянських спілок органи ДПУ УСРР традиційно вважали «українські контрреволюційні елементи», які нібито намагалися їх очолити і розвинути. До популяризаторів цієї ідеї зарахували українську сільську інтелігенцію й інтелігенцію селянського походження, яка на той час перебувала у вищих навчальних закладах Києва, Харкова та інших міст. Органи держбезпеки намагалися довести зв'язок між ініціаторами створення селянських спілок і українськими емігрантськими колами, стверджуючи, що нібито «в більшості випадків інтелігенція <...> проводила роботу щодо організації різних селянських спілок <...> під впливом і керівництвом емігрантських організацій за кордоном» [15].

У боротьбі із селянськими спілками українські чекісти планували застосувати превентивні заходи, оскільки вважали, що «виникнення хоча б однієї такої “Спілки” стане поштовхом для подальшої їх організації в інших районах республіки», а отже, значно ускладнить їх ліквідацію. Тому перед органами ДПУ ставилося завдання не допустити організації подібних селянських осередків, виявляти осіб, які поширюють такі пропозиції, своєчасно нейтралізувати їхню діяльність, «обережно компрометуючи в очах селянської маси й використовуючи для цього всі можливі засоби (виявлення кримінальних злочинів і передачу до суду)». Причому ця робота мала здійснюватися як за лінією ДПУ шляхом «відбирання підписки про припинення антирадянської діяльності, про невіїзд тощо», так і через радянські органи — переведенням до інших районів, звільненням зі служби й т. ін. [16].

У період «справжнього непу» об'єктом пильної уваги органів держбезпеки були і так звані «куркульські групи», тобто «нелегальні організації, створені куркульством разом з антирадянськими і ворожими радвладі елементами села», «що ставлять за мету організований опір заходам радвлади, активну боротьбу з біднотою і радянським активом, захоплення низового радянського апарату або тиск на нього з метою викривити класову політику влади на користь селянської куркульської верстви». Протягом 1926—1927 рр. органи ДПУ УСРР викрили в республіці 445 куркульських угруповань, із яких 80 протидіяли землеустрою, 7 — податковій політиці, 275 — виступали за перевибори сільрад і 2 — за організацію селянських спілок, 21 — зривали роботу низового радянського апарату й громадських організацій, 51 — мали «явно політичний антирадянський характер» [17].

Виникнення перших «куркульських груп» ОДПУ пов'язувало з виборчою кампанією до рад навесні 1925 р. Під час наступних виборчих кампаній, 1926 р. і 1927 р., їхня кількість зростає, але після закінчення виборів майже всі вони припиняли своє існування. На підставі цього ОДПУ робило висновок, що більшість «куркульських груп» мали тимчасовий характер, створювалися для вирішення певних завдань і потім розпадалися, щоб знову, за відповідних умов, заявити про себе. «Сстійких і таких, що періодично виникають у різних

районах», органи держбезпеки нарахували 10—30% від загальної кількості [18].

На нашу думку, «куркульськими угрупованнями» органи ДПУ називали групи селян, які не лише висловлювали невдоволення окремими заходами радвлади в українському селі, а й намагалися відстояти свої права, використовуючи різноманітні методи — і законні, і незаконні. Наприклад, «групи з протидії податковій кампанії» критикували податкову політику влади, готували спільні звернення про зменшення податків, приховували об'єкти оподаткування, боролися з тими, хто намагався їх виявити. Якщо в 1925—1927 рр. органи ДПУ переважно спостерігали за «куркульськими групами», то в подальшому почали їх активно ліквідувати. Так, у 1927 р. секретним відділом ДПУ УСРР за належність до «куркульських груп» заарештовано всього 13 осіб, а лише за перший квартал 1928 р. — уже 270 селян [19].

Упродовж 1925—1927 рр. діяльність органів держбезпеки не обмежувалася спостереженням за соціально-економічними й політичними процесами в селянському середовищі. Паралельно відбувалося вилучення «контрреволюційних елементів», які становили потенційну загрозу для здійснення поточних заходів радянської влади в українському селі. Так, «Орієнтировка по активній українській контрреволюції», яку Особливий відділ Українського військового округу надіслав 2 березня 1926 р. начальникам особливих відділів корпусів і дивізій, дає підстави зробити висновки, що наприкінці 1925 — на початку 1926 рр. органи держбезпеки республіки провели першу спецоперацію з ліквідації «контрреволюційних організацій», створених «інтелігентськими і напівінтелігентськими угрупованнями, які в минулому брали активну участь у петлюрівщині». Такі групи залучали до організацій «й окремі елементи села, готуючи їх для дій у тилу на випадок війни та терористичної й агітаційної діяльності тепер» [20].

У жовтні 1925 р. Катеринославський окрвідділ ДПУ ліквідував на території Царичанського району підпільну «контрреволюційну організацію монархічного спрямування, що ставила за мету «підняти збройне повстання проти радянської влади». У матеріалах кримінальної справи вказувалося, що членами очолюваної 22-річним Сергієм Чернявським організації були переважно куркулі й колишні бандити, незадоволені процесом радянізації села [21].

Щоб зрозуміти суть порушеної катеринославськими чекістами справи й з'ясувати, чи насправді існувала Царичанська контрреволюційна організація, потрібно детально розглянути постать її керівника. Як свідчать документи, перед нами неординарний самоучка, який зміг сформулювати власний погляд на природу більшовицької влади. Сергій Лаврентійович Чернявський народився у 1904 р. у с. Курилівка на Катеринославщині у родині народного вчителя. Його батько — за соціальним становищем бідняк — викладав у школі в різних селах, проте коштів на утримання сім'ї не вистачало, і тому він був змушений працювати на землі як звичайний селянин.

До революції Сергій Чернявський встиг закінчити початкову двокласну приходську школу й міське чотирикласне училище. Але через відсутність коштів юнак не зміг продовжити навчання і почав самостійно готуватися до

вступу до вищого навчального закладу, вивчав різноманітну літературу: історичну, релігійну, політичну, економічну, зокрема твори К. Маркса, Л. Толстого, Г. Спенсера, П. Кропоткіна [22].

Здавалося, після приходу до влади більшовиків у сина сільського вчителя з'явилася можливість для реалізації заповітної мрії — здобуття освіти. Проте реальне життя швидко розвіяло ці ілюзії. Поведінка й дії нових можновладців виявилися більш брутальними, ніж їхніх попередників. Восени 1919 р. під час так званого «перехідного періоду білих і червоних» група бандитів, які називали себе червоними партизанами й пізніше працювали у різних радянських установах, розправилася з батьком Чернявського. Народного вчителя вбили під час грабунку [23].

Згодом представники робітничо-селянської влади взяли й за самого Сергія. У 1919 р. його заарештувала міліція. Після побиття Чернявського звільнили. Однак восени 1920 р. Чернявський потрапив за ґрати вдруге: його заарештував загін по боротьбі з бандитизмом. Завдяки рішенню сільської громади Сергія випустили на волю. Але того ж року міліція с. Бабайківка, де проживав Чернявський, реквізувала, або, просто кажучи, вилучила все майно їхньої сім'ї, у тому числі бібліотеку. В результаті родина Сергія залишилася без будь-яких засобів до існування й наступні роки жила у жахливій бідності. Як згадував сам Чернявський, «всі були змушені спати у холодній хаті і не їсти» [24].

Оскільки після двох безпідставних арештів Сергій потрапив до числа неблагонадійних, то у 1921 р. його заарештовували ще двічі. Того ж року його побив голова виконкому, який був нападитку, за те, що Чернявський неголосно з ним привітався. Коли Сергій спробував вступити до комсомолу, йому, зрозуміло, відмовили. Для представників влади, яка називала себе робітничо-селянською, син народного вчителя вже був класововорожим елементом. До того ж Сергій не тримав язика за зубами, постійно сперечався з партійцями, засуджував і критикував владні розпорядження.

Сам Чернявський під час допиту заявив, що ніколи не був прибічником царського режиму, вважав «дореволюційний устрій суспільного життя ненормальним», підтримував ідею «реорганізації держави задля кращої, більш справедливої державної організації, за якої були б вирішені наболілі соціальні питання» [25]. Але дослідження «філософії матеріалізму і соціалістичного вчення» примусило його замислитися над питанням, «чи не є вона занадто далекою від дійсності, чи можна запровадити її на практиці, чи принесе вона дійсне покращення життя тим, хто був пригнобленим, чи дасть вона повну свободу совісті, думки, слова, людства». Скептицизм Чернявського ґрунтувався на тому, що він усвідомлював «незрілість, політичну неосвіченість, відсутність громадянського почуття у російського народу» [26].

З особистого, цілком негативного й навіть трагічного досвіду спілкування з представниками низового радянського апарату, повсякденного спостереження за поведінкою й діяльністю тих, хто називав себе «другом бідних і ворогом багатих», Чернявський зробив невтішний висновок: із

встановленням більшовицької влади «зло не зменшилося, а, навпаки, прогресувало». Нові можновладці «пихатістю, жорстокістю, жадібністю, марнотратством, хабарництвом, диким свавіллям» перевершили своїх попередників. Як зазначав Чернявський, «нині сільський комуніст виступає синомім жадібності, продажності й інших ганебних вад» [27].

Згодом Чернявський перейшов від критики низового апарату «до звинувачень вищого». Сергій вважав, що «керівники, творці більшовицької доктрини добре знали настрої, психологію народу, його темноту, того звіра, який розвинувся під впливом відомих економічних, політичних, історичних умов, знали, навіщо спустили його з ланцюга, навіщо кинули святиню на поталу тим, хто ще не готовий до її сприйняття» [28]. Порівнявши «комісаро-державство і самодержавство», Чернявський дійшов висновку, що «останнє все ж таки краще». Відтак у нього остаточно сформувалася думка, що необхідно підготувати народ і «повалити радянську владу задля його ж блага» [29]. Для боротьби з більшовиками потрібна була організація. Чернявський сподівався, що створене ним угруповання отримає підтримку всередині країни та за кордоном.

У матеріалах справи вказується, що нібито контрреволюційна організація С. Чернявського була заснована у 1922 р. і на момент її ліквідації органами ДПУ (6 жовтня 1925 р.) нараховувала 30 осіб, які поділялися на п'ять п'ятірок-груп. Кожна група очолювалася керівником і мала резерв — так званих запасних членів, які за першим покликом мали виступити разом з організацією для боротьби з радянською владою. Члени організації проживали в с. Юр'івка (базовий центр функціонування організації), Бабайківка, Канави і Царичанка. За цим же принципом розбивались п'ятірки [30].

Однак на підставі аналізу документів кримінальної справи можна стверджувати, що «контрреволюційна організація монархічного спрямування» існувала лише на папері та в уяві самого Чернявського. Досить сказати, що сам список бойової групи був складений Сергієм напередодні арешту, і більшість осіб внесено до нього без їхньої на те згоди. Окремі учасники організації, наприклад, Г. Тараненко, не лише не знали про існування «бойової групи» Чернявського, але й не були знайомі з ним самим [31]. Один із фігурантів справи А. Шинкаренко припустив на допиті, що Чернявський записав його до складу організації, оскільки знав, що він був повстанцем (боєць загону Левченка у 1921 р.), боровся проти радянської влади, добровільно склав зброю, був амністований [32]. Більшість обвинувачених довідалися, що є членами контрреволюційної організації лише під час арешту від співробітників ДПУ або в камері від інших фігурантів справи. Зрештою, як визнав Чернявський під час допиту, «подані у списку відомості не відповідали дійсності», а отже, «організація була трупом» [33].

Окремо слід сказати про роль у цій справі Олександра Яриза, шкільного товариша С. Чернявського, який представлявся працівником закордонної організації з осередком у Росії. Саме за посередництва Яриза Чернявський установив контакти з особами, які називали себе закордонними представниками Союзу Порятунку Росії. Сергій провів з ними три зустрічі [34].

В історії з О. Яризом та закордонними представниками СПР дуже багато «білих плям» і, м'яко кажучи, сумнівних моментів, які дозволяють зробити припущення про причетність до створення списку і відповідно організації Чернявського самих органів ДПУ. Скажімо, Чернявський установив зв'язок із О. Яризом через М. Каіра, який із 1921 р. був секретним співробітником ДПУ й, за його визнанням, «давав багато справ» [35]. Особи закордонних представників СПР взагалі не були встановлені, однак ці напівміфічні контрреволюціонери на кожній зустрічі наполегливо вимагали від Сергія надати списки його організації. Показово, що в матеріалах справи так званого закордонного представника СПР чомусь називають ще й представником польського Генштабу. Така «плутанина», а також те, що представнику Польгенштабу дали можливість втекти разом із двома співробітниками ДПУ «для подальшої розробки» під час арешту Чернявського [36], наводить на думку, що, можливо, цей представник також був агентом ДПУ. Щодо зброї, виявленої у контрреволюціонерів, то потрапляла вона до них також дивним шляхом. Нприклад, у Г. Тараненка браунінг на зберігання чомусь залишив секретар сільради К. Леонтєв за три тижні до арешту [37].

Дуже схоже, що появу справи Чернявського спричинила поведінка самого Сергія, відкриті висловлювання про невдоволення радянською владою, заяви, «що стара влада краща», та постійні конфлікти з місцевими чиновниками. У тому, що він не приховував свого прагнення створити антирадянську організацію, яка боротиметься з більшовиками, фактично відкрито пропонував своїм одноліткам вступати до її складу, простежується певне позерство молодого людини. Недарма в матеріалах кримінальної справи зазначалося, що «Чернявський не позбавлений манери хизуватися й вихвалитися» [38].

Зазначимо, що самі селяни скептично ставилися до слів Чернявського. Ф. Гавриленко на допиті заявив, що оскільки Сергій називав різні цифри чисельності своєї організації — то 25 членів, то 30, це примусило його поставити під сумнів сам факт існування цієї контрреволюційної групи. Інший звинувачений, П. Орел, спостерігаючи за виступами Чернявського, насміхався над ним, кажучи: «Хто піде за тобою?», «Кинь, все одно з тебе не вийде Наполеон» [39]. Односельців непокоїла поведінка Сергія. У його відкритій опозиційності владі вони вбачали небезпеку для себе, а тому сусіди М. Каіра не радили йому спілкуватися з Чернявським тому, що «буде біда» [40].

Із постанови про переведення агентурної справу в слідчу зрозуміло, що органи держбезпеки зацікавилися Сергієм, коли отримали інформацію, що син учителя із с. Юр'ївка «гуртує навколо себе селян, головним чином молодь, щоб підняти повстання у тилу Червоної Армії під час інтервенції з боку західних держав» [41]. 6 жовтня 1925 р. під час зустрічі з нібито «представником Польгенштабу» в Катеринославі С. Чернявського і Ф. Гавриленка заарештували співробітники місцевого окрвдділу ДПУ [42].

Усього по цій справі проходили 23 особи, причому 18 обвинувачених не визнали себе винними в суді, інші — Ф. Гавриленко, М. Каір, П. Орел, С. Чернявський — частково. Так, провина П. Орла, на його думку, полягала

в тому, що він возив на з'їзд С. Чернявського і Ф. Гавриленка, хоча «ні мети поїздки і з'їзду не знав» [43].

Слідство по справі тривало більше року. 12 листопада 1926 р. було підготовлено обвинувальний висновок, згідно з яким С. Чернявського мали притягнути до кримінальної відповідальності за ст. 58 (організація з контрреволюційною метою збройних повстань або вторгнення на радянську територію збройних загонів або банд, а також участь у будь-якій спробі захопити владу у центрі або на місцях) і ст. 61 КК УСРР (участь у організації або сприяння організації, діяльність якої спрямована на допомогу міжнародній буржуазії), Г. Соколянського та Д. Дякуна — за ст. 89 КК, всіх інших — за ст. 61 КК [44].

3 березня 1927 р. надзвичайна сесія Дніпропетровського окружного суду винесла вирок членам «контрреволюційної організації». Найсуворіше покарали С. Чернявського, засудивши до 8 років позбавлення волі з конфіскацією майна й обмеженням у правах терміном на 3 роки, а Михайла і Федора Гавриленків — до 6 і 5 років ув'язнення відповідно. П. Орла, І. Симона, П. Карабута, О. Городецького, Г. Котенко засудили до 9 місяців позбавлення волі «без суворої ізоляції», Г. Тараненка — «за незаконне зберігання зброї» — до 3 місяців виправно-трудова робіт. Провину інших обвинувачених суд визнав недоведеною, а тому виправдав їх [45]. На наш погляд, під час процесу реабілітації у 90-ті рр. XX ст. органи прокуратури України поверхово проаналізували цю справу, дійшовши висновку, що С. Чернявський та інші засуджені обґрунтовано [46].

Документи ДПУ свідчать, що організація Сергія Чернявського — не єдине «контрреволюційне угруповання», ліквідоване органами держбезпеки. Одночасно в Коростенському, Бердичівському й Житомирському округах виявлені організації, що склалися з колишніх учасників «Волинської Повстанської Армії». Київський окружний відділ ДПУ перевірив відомості про існування «широкої повстанської організації», що будувалася за принципом трійок і п'ятірок та мала зв'язки із закордоном. Такі ж організації, за інформацією чекістів, існували в Прилуках, Лубнах та інших містах і очолювалися так званими «колишніми» — особами, які брали активну участь у боротьбі проти радянської влади як «у лавах Армії УНР і Гетьмана, так і підпільних організаціях і бандах. За цими ж справами проходила публіка, яка повернулася за амністією з еміграції» [47]. Як видно, у спецоперації ДПУ УСРР простежується поєднання селянської й української «контрреволюційних ліній», які в подальшому стають провідними у репресивній діяльності органів держбезпеки.

Наступну масову репресивну кампанію в українському селі органи держбезпеки провели 14—15 червня 1927 р. [48] за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 8 червня 1927 р. Згідно з офіційною версією, причиною тодішніх «масових операцій» ОДПУ стала зовнішня військова загроза: розрив консервативним урядом Англії дипломатичних відносин із Радянським Союзом та вбивство радянського посла П. Войкова у Варшаві. Натомість В. Данилов вважає, що «конфліктні ситуації у взаєминах з Англією

у 1926—1927 рр. і з Китаєм у 1927—1929 рр. не становили безпосередньої військової загрози» для СРСР, а лише стали приводом для загострення «класової боротьби» й «проведення масових репресій, спрямованих головним чином проти села». Сталін і його оточення використали фактор зовнішньої загрози «для ліквідації будь-якої опозиції й зосередження у власних руках усієї повноти влади» [49].

Під час масової операції 1927 р. основні репресивні заходи знову спрямовувалися проти так званих «колишніх»: у минулому поміщиків, куркулів, «попів і церковників», повстанців, білогвардійців. Це доводить і спільний обіжник Наркомату юстиції й ДПУ УСРР від 23 червня 1927 р., який фіксує «факт масових арештів» і містить інформацію, що заарештованих мали поділити на три групи. До першої зараховували осіб, «стосовно яких було достатньо доказів, що викривали їх у контрреволюційній та шпигунській діяльності», — ці справи збиралися терміново передавати для розгляду до надзвичайних судів. Другу групу складали особи, стосовно яких знайдені матеріали про контрреволюційну діяльність (колишні офіцери, розвідники, служителі поліції та жандармерії, члени Союзу руського народу тощо) і які могли становити значну соціальну небезпеку, але розгляд їхніх справ з якихось міркувань у судах був недоцільним, — такі справи передавалися до Особливої наради при ДПУ для відправки обвинувачених у концтабори. Третю групу становили активні контрреволюціонери, які вважалися небезпечними лише за умови перебування їх у прикордонній смугі, у промислових центрах або загалом в Україні — ці справи теж передбачалося відправляти до Особливої наради для подальшого адміністрування в межах або за межами України [50].

Слід зауважити, що до масової операції 1927 р. органи держбезпеки підготувалися заздалегідь. Ще в 1926 р. за наказом керівництва ДПУ начальники окружних відділів підготували списки «соціально небезпечного елементу», до яких включили підозрюваних у шпигунстві, «українській і білій контрреволюції», актив усіх опозиційних партій, засуджених за контрреволюційні злочини, шпигунство, політбандитизм на термін у три роки, що відбувають або вже відбули покарання, іноземних підданих, реемігрантів, осіб, «що можуть братися в заручники» (видатні громадські діячі, заможні селяни з районів, «заражених бандитизмом», «відомі у минулому своєю повстанською діяльністю») [51].

На нашу думку, саме в рамках масової репресивної операції Криворізький окрвідділ ДПУ порушив справу проти колишніх учасників так званого Троїцького повстання, що відбулося 8—14 червня 1919 р. на Нікопольщині. Причиною виступу стало недовдоволення селян політикою «воєнного комунізму». Як зазначив один зі свідків, С. Романченко, «повстання було влаштоване спеціально для повалення влади, бо багатьом радянська влада не подобалася через конфіскацію продуктів» [52].

Безпосереднім приводом до виступу, останньою краплею стало те, що напередодні свята Трійці о дванадцятій годині ночі озброєні продзагони почали реквізиції продовольства у мешканців с. Лапинка Нікопольського району. Під

церковний дзвін озброєні вилами, лопатами й частково вогнепальною зброєю повстанці під гаслом «Ради без комуністів» вирушили до Нікополя. Захопивши місто, повстанці організували повстанком і тимчасовий уряд, очолений Кирилом Петренком, провели масові арешти комуністів, радянських працівників і червоноармійців. Справи представників більшовицької влади розглядав створений повстанцями суд. Засуджених розстрілювали в підвалі міської думи або відправляли до с. Лапинка. Зокрема повстанці розправилися з військовим комісаром міста Т. Кріпаком [53]. Через тиждень повстання було придушене каральними частинами Червоної армії [54].

Досудове слідство у справі «троїцьких повстанців» тривало півроку — з 10 червня до 13 грудня 1927 р. За ст. 548 КК УСРР обвинуватили 21 особу — мешканців с. Лапинка Нікопольського району. Однак, «хоча матеріалами кримінальної справи і зібраними доказами» провина колишніх повстанців доведена повністю, від покарання їх урятувала амністія на честь 10-ї річниці Жовтня. 13 грудня 1927 р. Криворізький окривідділ ДПУ припинив справу [55].

Під час масової операції 1927 р. уперше задіяно механізми, які активно використовувалися владою під час наступних каральних акцій. Так, рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 8 червня 1927 р. повноважні представники ДПУ отримали право винесення позасудових вироків аж до розстрілу «винним у злочинах білогвардійцям» [56].

Про подальше нагнітання «оборонного психозу» й використання його для розгортання масових репресій свідчить циркулярний лист ОДПУ до повноважних представників і начальників губвідділів ОДПУ від 6 липня 1927 р., у якому ставилося завдання посилення оперативного впливу на сільську контрреволюцію, оскільки «у ряді районів Союзу, особливо на Україні, Північному Кавказі і Білорусії, Закавказзі та Далекому Сході, ми маємо в селі деякі елементи, на які зарубіжна контрреволюція може спиратися в момент зовнішніх ускладнень» [57].

Якщо мешканцям с. Лапинка вдалося уникнути покарання, то вже наступного року до колишніх учасників антирадянських виступів або членів повстанських угруповань, що діяли на території України упродовж 1918—1924 рр., почали застосовувати так звану «тверду репресію». Скажімо, 26 липня 1928 р. надзвичайна сесія Криворізького окружного суду засудила за ст. 548 КК УСРР до 5 років позбавлення волі священика с. Березоватка Новомосковського району І. Веселовського. Його притягли до кримінальної відповідальності як колишнього керівника Троїцького повстання з обвинуваченням: був «ініціатором розстрілу відповідальних працівників радянської влади у місті, брав участь у зустрічі білогвардійських частин у місті Нікополі й виступав на нараді з нападками на радянську владу». Попри відсутність у матеріалах кримінальної справи об'єктивних доказів провини І. Веселовського, його долю визначило те, що він був «тихоновським священиком», «ярим противником комуністів», а його син Іван служив у білій армії та емігрував за кордон. У 1993 р. І. Веселовського реабілітували [58].

Чергову масову операцію органи держбезпеки провели в республіці на початку березня 1928 р. Як можна зрозуміти з директивного листа Народного

комісаріату юстиції УСРР від 7 березня 1928 р., репресивний удар був спрямований проти «українського контрреволюційного елементу»: колишніх членів «Української партії соціалістів-революціонерів» (УПСР) та Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), «старого петлюрівського активу». Репресивну чистку провели й серед української молоді, у лавах Червоної армії. Директива зобов'язала місцеві прокуратури «простежити за тим, щоб справи, які виникли у зв'язку з операцією, були закінчені у найкоротший термін, <...> аби вони не втратили свою актуальність». Більшість закінчених справ облпрокуратури мали спрямовувати до «Окремої наради при колегії ДПУ УСРР», інші — по судовій лінії [59]. Усього в результаті цієї операції в республіці було заарештовано понад 400 осіб [60].

Остаточно єдність «селянської» й «української» ліній у репресивній діяльності органів держбезпеки зафіксувала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 4 травня 1928 р., прийнята на основі доповіді В. Балицького. З одного боку, від ДПУ УСРР вимагали посилити «боротьбу з активними антирадянськими елементами на селі (колишні поміщики, поліціянти, попи, куркулі), застосовуючи до них заходи репресії». З іншого, — перед українськими чекістами поставлено завдання активізувати наступ проти «ворожих інтелігентських груп», а також проти «окремих угруповань у місті та на селі (монархічні елементи, сіоністи, українські націоналістичні контрреволюційні елементи)». При цьому ДПУ дозволили здійснювати «необхідні арешти». Прийнята постанова також орієнтувала органи ДПУ на посилення інформаційної роботи на селі [61].

Посилення репресивного тиску на українське село опосередковано доводить той факт, що 11 червня 1928 р. Політкомісія ЦК КП(б)У ухвалила рішення про новий порядок проходження справ, виходячи з принципу представлення на її обговорення «справ лише величезної політичної важливості». Усі інші справи про контрреволюційні злочини, які не мали великого політичного й громадського значення, дозволялося слухати у загальному порядку без обговорення на Політкомісії [62]. Подібна санкція свідчить, імовірно, про зростання кількості контрреволюційних справ і відповідне збільшення навантаження Політкомісії ЦК КП(б)У, що й змусило останню відмовитися від розгляду всіх контрреволюційних злочинів, зосередившись на найважливіших.

На початку липня 1928 р. ДПУ УСРР ініціювало проведення нової операції «по боротьбі із сільською контрреволюцією», у рамках якої передбачалося вилучення сільської інтелігенції — учителів, культурно-освітніх працівників, а також селян, що «висловлювали своє відкрите невдоволення діями влади» [63].

Підсумовуючи, зазначимо, що всього протягом 1928 р. органи ДПУ УСРР за скоєння контрреволюційних злочинів заарештували 6 906 осіб; із них 2 415 осіб, або 35%, становили віднесені до так званої «сільської контрреволюції», а 1 405 осіб, або 20,3%, — до «української контрреволюції» [64]. Про значущість «селянської лінії» в репресивній політиці влади свідчить той факт, що саме в 1928 р. у звітах ДПУ з'явився спеціальний розділ «сільська контрреволюція» [65].

Після проведення масових операцій з ліквідації «сільської» й «української контрреволюції» в 1928 р. ОДПУ СРСР дійшло висновку, «що на Україні антирадянський рух на селі вже переходить до стадії, коли він із розрізненого і неорганізованого намагається стати об'єднаним із спільною метою і з прагненням збройної боротьби проти радянської влади» [66].

Отже, можна зробити висновок, що, попри задекларований владою в період непу союз із селянством, органи держбезпеки продовжували пильно відстежувати всі процеси, які відбувалися в українському селі, вважаючи його джерелом потенційної небезпеки, базою українського націоналістичного руху. Найбільше чекістів турбувало зростання громадянської й політичної активності селянства, що втілювалось у вимогах створення селянських спілок. Особливу увагу в 1925—1927 рр. органи держбезпеки приділяли так званим «колишнім»: петлюрівцям, повстанцям, білогвардійцям; особам, які відкрито демонстрували негативне ставлення до існуючої влади. Саме проти них спрямовувалися перші репресивні «чистки» українського села, які органи ДПУ УСРР здійснили впродовж другої половини 1925—1928 рр. Під час цих каральних акцій уперше проявилась єдність «селянської» й «української» ліній у діяльності органів держбезпеки.

Слід віддати належне «далекоглядності» українських чекістів: під час перших зачисток періоду непу українське село втратило не лише актив, здатний очолити рух селянського опору, а й осіб із досвідом військової боротьби проти більшовиків, що могли надати селянським виступам доби суцільної колективізації іншої, небезпечної для влади, якості. Здійснюючи протягом другої половини 1925—1928 рр. вилучення осіб, які, на думку влади, становили потенційну загрозу для більшовицької диктатури, Кремль фактично почав підготовку до «соціалістичної перебудови аграрного сектора».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Данилов В. Советская деревня 1923 — 1929 гг. по информационным документам ОГПУ (Введение) / В. Данилов, Н. Верг, А. Берелович // Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918 — 1939. Документы и материалы : в 4 т. — Т. 2 : 1923 — 1929 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — С. 7.
2. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі ДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 445. — Арк. 20.
3. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы : в 4 т. — Т. 2 : 1923 — 1929 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — С. 626.
4. ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 373. — Арк. 13.
5. Там само. — Арк. 8.
6. Там само. — Арк. 61.
7. Там само. — Спр. 445. — Арк. 20, 30 зв.
8. Там само. — Спр. 373. — Арк. 62.
9. Там само.

10. Там само. — Арк. 63.
11. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД ... — Т. 2. — С. 631.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2317. — Арк. 10.
13. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД ... — Т. 2. — С. 789.
14. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2317. — Арк. 6 — 7.
15. Там само. — Арк. 11.
16. ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 445. — Арк. 50 зв.
17. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД ... — Т. 2. — С. 636, 1030.
18. Там само. — С. 637.
19. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. — Тернопіль : Збруч, 2000. — С. 218.
20. ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 45. — Арк. 20.
21. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-25022. — Т. 2. — Арк. 191.
22. Там само. — Т. 1. — Арк. 22.
23. Там само.
24. Там само. — Арк. 23.
25. Там само.
26. Там само. — Арк. 24.
27. Там само. — Арк. 26.
28. Там само.
29. Там само. — Арк. 27.
30. Там само. — Т. 2. — Арк. 192.
31. Там само. — Т. 1. — Арк. 223 зв.
32. Там само. — Арк. 323.
33. Там само. — Арк. 27.
34. Там само. — Арк. 28.
35. Там само. — Арк. 175.
36. Там само. — Арк. 2.
37. Там само. — Арк. 223 зв.
38. Там само. — Арк. 283.
39. Там само. — Арк. 195.
40. Там само. — Арк. 174 зв.
41. Там само. — Арк. 1, 283.
42. Там само. — Т. 2. — Арк. 191 — 192.
43. Там само. — Т. 1. — Арк. 289 зв.
44. Там само. — Т. 2. — Арк. 204 — 209.
45. Там само. — Арк. 314 — 315.
46. Там само. — Арк. 356.
47. ДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 445. — Арк. 20.
48. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження : монографія / В. М. Нікольський. — Донецьк : Вид-во Донецького національного університету, 2003. — С. 89.
49. Данилов В. П. Введение (Истоки и начало деревенской трагедии) / В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы : в 5 т. — Т. 1 : Май 1927 — ноябрь 1929

- / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. — С. 23.
50. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 — 1950-ті рр.). — С. 89.
 51. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — С. 113.
 52. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-5838. — Арк. 99.
 53. Там само. — Арк. 3, 179.
 54. Митрофаненко Ю. Робітники і селяни проти «робітничо-селянської влади» в Україні / Ю. Митрофаненко. — Режим доступу : <http://www.exp21.com.ua/history/111-5.htm>.
 55. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-5838. — Арк. 180.
 56. Данилов В. П. Введение (Истоки и начало деревенской трагедии). — С. 23.
 57. Там само. — С. 25.
 58. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-26201. — Арк. 138 — 138 зв.
 59. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 — 1950-ті рр.). — С. 89.
 60. Шаповал Ю. І. Атака проти старих фахівців, інтелігенції, військових / Ю.І. Шаповал // Політичний терор і тероризм в Україні XIX — XX ст. Історичні нариси / НАН України, Інститут історії України ; відп. ред. В. А. Смолій. — К. : Наук. думка, 2002. — С. 400.
 61. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 13. — Арк. 4, 8, 9.
 62. Там само. — Арк. 40 — 40 зв.
 63. Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на батьківщину : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Іванович Адамовський. — К., 2004. — С. 55.
 64. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920 — 1950-ті рр.). — С. 122.
 65. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — С. 222.
 66. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД ... — Т. 2. — С. 816.

Н. Романець

ПОСИЛЕННЯ РЕПРЕСИВНОГО ТИСКУ НА СЕЛО НАПЕРЕДОДНІ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ» (1928—1929 рр.)

Події 1928—1929 рр. історики часто називають прелюдією суцільної колективізації, оскільки саме тоді більшовицьке керівництво держави, відкинувши характерні для непу економічні важелі впливу, знову застосувало «воєнно-комуністичні» методи тиску на українське село. Як відомо, приводом для повернення до таких методів стала так звана хлібзаготівельна криза 1927/28 р., яка виникла внаслідок «ножиць цін» на сільськогосподарську й промислову продукцію. Реакцією селянства на монопольно високі ціни на промислові товари стала відмова продавати зерно державі за низькими заготівельними цінами, що призвело до зростання ринкових цін на хліб. В Україні, наприклад, ринкова ціна за центнер пшениці збільшилася до 10 крб. 89 коп. за державної — 7 крб 06 коп. [1].

Щоб примусити селянство здавати хліб, держава вдалася до силових методів. Юридично їх підготували ще в 1926 р., коли Кримінальний кодекс РСФРР доповнили ст. 107, яка передбачала позбавлення волі на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок». Одночасно ВУЦВК прийняв аналогічну ст. 127 Кримінального кодексу УСРР [2]. Таким чином, невивезення селянами на ринок власної продукції почало кваліфікуватися як дія, що підпадає під кримінальну відповідальність.

Відправним моментом у розгортанні репресивного натиску на українське село стала директива ЦК ВКП(б) від 5 січня 1928 р. до місцевих парторганізацій, де Кремль у різкій формі вимагав «добитися рішучого перелому у хлібозаготівлях протягом одного тижня», санкціонувавши застосування «жорстких покарань» щодо куркулів «при стягненні недоїмок з усякого роду платежів», а також «репресивних заходів» щодо «куркулів і спекулянтів, які зривають сільськогосподарські ціни» [3].

У наступній сталінській директиві від 14 січня 1928 р. почали використовувати риторичу доби громадянської війни: хлібозаготівлі порівнювалися із фортецею, яку потрібно «взяти, чого б це не коштувало». Керівникам парторганізацій учергове пропонувалося «вдарити по скупнику і куркулю», «заарештовувати спекулянтів, куркулів та інших дезорганізаторів ринку і політики цін» [4].

Реалізовуватися репресивні заходи мали передусім по лінії органів держбезпеки. 4 січня 1928 р. ОДПУ СРСР надіслало своїм місцевим органам телеграфне розпорядження, яким зобов'язало «здійснити арешти найбільш крупних приватних хлібозаготівельників і найбільш злісних хліботорговців (останніх у невеликій кількості), які зривають конвенційні заготівельні і збутові ціни». Слідство за цими справами передбачалося проводити у прискореному порядку, а самі справи спрямовувати до Особливої наради. Вилучений у приватників хліб передався «за конвенційними цінами держзаготівельникам, кооперації з перерахуванням коштів до <...> Фінвідділу ОДПУ» [4]. Телеграма ОДПУ СРСР до місцевих органів від 15 січня 1928 р. категорично заборонила оприлюднювати у відкритих публікаціях будь-яку інформацію про масові операції органів держбезпеки, пов'язані із хлібозаготівлями [6].

Про перебіг виконання директиви Кремля органи ДПУ УСРР відвітувалися вже наприкінці січня 1928 р., доповівши «нагору», що тільки з 5 січня до 26 січня в республіці притягнуто до відповідальності 876 приватних торговців, з яких 704 осіб заарештовано; 275 приватників засуджено до різних термінів позбавлення волі — від одного місяця до п'яти років суворої ізоляції з конфіскацією всього майна й висланням за межі України. 33 особи вислано через Особливу нараду. ДПУ УСРР також повідомило про прискорену процедуру слідства і суду: дізнання тривало від двох до дев'яти днів, розгляд справ у суді — від двох до чотирнадцяти [7].

На початку квітня 1928 р. органи держбезпеки республіки доповіли Кремлю про підсумки оперативної роботи із хлібозаготівель. Протягом

масової операції в УСРР заарештували 1726 приватників, з них по хлібозаготівельному ринку — 174 особи. Заготівельникам передали 250 тис. пуд. хліба. За спекуляцію хлібом органи держбезпеки заарештували 90 куркулів, слідчі органи — 150, за агітацію — 180, за терор — 29 куркулів. Особлива нарада вислала 202 приватники. Одночасно органи ДПУ УСРР здійснили й чистку місцевих органів влади: знято з посад 134 низових працівники, передано до суду справи на 54 голів сільрад, 17 членів райвиконкомів, 56 представників кооперації. За зв'язок з приватниками притягнули до відповідальності 201 співробітника заготівельних організацій [8].

Важливу роль у реалізації надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1927/28 р. відіграли й органи юстиції. Так, директивний лист Наркомату юстиції УСРР від 16 січня 1928 р. націлював органи прокуратури й суди на те, що «каральна політика повинна бути жорсткою відповідно до вимог кампанії». Усі хлібозаготівельні справи передбачалося розглядати в позачерговому порядку [9]. До «куркулів та спекулянтів, що тримають у себе великі запаси хліба задля підвищення цін і дезорганізації хлібного ринку», рекомендувалося застосовувати ст.127 КК УСРР. Водночас в обіжнику Наркомату юстиції від 14 лютого 1928 р. зазначалося, що ст. 127 слід брати на озброєння лише «в основних хлібозаготовчих округах», її використання не повинне «бути масового характеру і в жодному разі не мати своїм об'єктом середняка». Порушення кримінальних справ за цією статтею проти куркулів і спекулянтів слід було обов'язково узгоджувати з місцевим окрпарткомом, а про вирoki у таких справах негайно повідомляти Генерального прокурора республіки [10].

Зазначимо, що дозвіл на використання «надзвичайних заходів» місцеві органи влади тлумачили досить вільно. Так, у Дніпропетровському окрузі за рішенням окружної трійки ст.127 КК застосовували щодо тих осіб, у кого виявили більше 150 пудів зерна, а також тих, хто приховував його незалежно від кількості. Директивною передбачалося відраховувати 25% конфіскованого хліба на користь інформаторів, які повідомляли про приховування [11]. Прийняття цього рішення призвело до масштабних конфіскацій в окрузі. Лише за 20 днів травня 1928 р. за статтями 127 і 54 КК УСРР було притягнуто до відповідальності 100 куркулів [12]. Із 12 до 28 травня у заможних селян виявили й вилучили 20 354 пуд. зерна [13].

Але від голів райвиконкомів вимагали більш наполегливої роботи. На їхню адресу надіслали листи, в яких стверджувалося, що у кожній сільраді (а їх нараховувалося 330) є 3—4 куркулі, які приховують хліб, і їх потрібно покарати [14]. Простий арифметичний підрахунок засвідчує, що до вже виявлених 100 куркулів на вимогу окрвиконкому необхідно було знайти ще принаймні 1000 чоловік. Не викликає сумніву, що виконати цю настанову можна було не інакше як шляхом зарахування до розряду куркульських середняцьких, а іноді й бідняцьких господарств. Як свідчать документи, відтоді така практика стає поширеним явищем.

Усього ж під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. завдяки застосуванню «надзвичайних заходів» в Україні було заготовлено 260,8 млн

пуд. хліба, тобто 98% планового завдання [15]. У Дніпропетровському окрузі селяни здали понад 22,1 млн пуд. різних культур. Причому значну частину хліба в одноосібників Дніпропетровщини вилучили адміністративними методами: тільки протягом січня—березня 1928 р. 42,5 тис пуд. зерна [16]. За весь період кампанії в окрузі було притягнуто до відповідальності 1 184 особи. Судові органи розглянули 814 справ і винесли 700 вироків, з яких 605 були звинувачувальними.

У зв'язку з тим, що «надзвичайщина» проголошувалася тимчасовим заходом, обумовленим гострим дефіцитом зерна, необхідного для забезпечення потреб міста й експорту за кордон, 15 липня 1928 р. використовувати «особливі методи» впливу на селянство було заборонено.

Повернення до воєнно-комуністичних методів здійснення хлібозаготівель вперше після голодного лихоліття 1921—1923 рр. викликало нестачу продовольства в окремих селах округу. Так, голова артіль «Прогрес» Синельниківського району І. Шалай у липні 1928 р. повідомляв, що «на селі протягом останніх двох тижнів стояло питання, де дістати хліба, щоб прохарчуватись. У даний момент серед населення існує велике невдоволення Радянською владою через те, що у неможливої частини населення немає хліба для існування, а кооперативні та державні органи недостатньо забезпечують хлібом. Неможливе населення при цьому снує то до сільради, то до кооперації, і навіть обсвистує партійні збори. Не дають навіть висловитися голові сільради на загальних зборах громадян, говорячи: «Давайте нам хліба і більш нічого» [17].

Здавалося б, уже перші катастрофічні наслідки «соціалістичного наступу» мали зупинити партійне керівництво СРСР, але під час хлібозаготівель 1928/29 р. ситуація повторилася. Внаслідок загибелі 5 млн. га озимих посівів (у степовій зоні загинуло 85,6 %) товарні можливості сільського господарства України суттєво погіршилися [18]. У Дніпропетровському окрузі неврожайними були визнані 8 районів: Дніпропетровський, Верхньодніпровський, Кам'янський, Карломарксівський, Криничанський, Петриківський, Солонянський, Царичанський, що вплинуло на перебіг хлібозаготівель. У липні 1928 р. Дніпропетровський округ виконав лише 18 % плану, серпні — 16,9 %, жовтні — 38 %. Проте це не вплинуло на позицію республіканського керівництва. На нараді бюро Дніпропетровського окружкому КП(б)У за участі секретарів райкомів, яка відбулася 8 листопада 1928 р., М. Скрипник заявив, що «якщо район визнаний неврожайним, це не означає, що він не повинен займатися хлібозаготівлею». Невиконання хлібозаготівель в окрузі традиційно пояснили «куркульським впливом». Зокрема, М. Скрипник дійшов висновку, що оскільки «Криничанський район виконав 2 % завдання, то він на 98 % потрапив під вплив куркулів» [19].

Отже, незважаючи на неврожай і тяжкий стан з продовольством у ряді сільських районів, влада знову стала на шлях вилучення зерна у селян. Для проведення хлібозаготівель у районах були створені спеціальні райкомісії, котрі контролювали хід кампанії. Змінився механізм доведення хлібозаготівельних планів. Тепер план попередньо обговорювали на зборах бідноти

та КНС за участю активу середняків, де поіменно визначали твердоздавців і кількість хліба, який вони мали здати державі. Лише після цього план виносили на загальні збори селян, які «мали право» його прийняти. Таким чином, селянам фактично відводилася роль статистів, спроможних лише затверджувати рішення «соціально близьких партії прошарків села».

До тих селян, які відмовлялися виконувати рішення земгромад, застосовувалися заходи громадянського бойкоту. Показово, що вони нагадують заходи, які практикувалися під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. Зокрема, селянам-нездавцям заборонялося відпускати у крамниці товари, надавати кредити. Заборгованості та кредити стягували з них достроково. Їхні імена заносили на «чорну дошку», а самих селян цькували у місцевій пресі: писали фейлетони, малювали карикатури [20]. Як бачимо, економічні та адміністративні заходи щодо саботажників поєднувалися з психологічним тиском.

Одночасно, як і під час попередніх хлібозаготівель, злісних нездавців хліба притягували до судової відповідальності. У Дніпропетровському окрузі карні справи були порушені проти 1 439 осіб, із яких 1 270 — оштрафували, 114 — засудили до позбавлення волі, 55 — до примусових робіт [21]. Зрештою, за допомогою репресивних заходів темпи хлібозаготівель удалося посилити, що дозволило вилучити у селянства Дніпропетровщини близько 3,6 млн пуд. хліба [22].

У 1929 р. надзвичайні заходи, задекларовані раніше як тимчасові, були, по суті, узаконені. По-перше, встановили обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообладнання кожного селянського господарства. По-друге, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 29 липня 1929 р. «Про організаційно-партійну роботу у зв'язку з новою хлібозаготівельною кампанією» партійні, радянські та інші владні структури на селі офіційно отримали право брати участь у хлібозаготівлях разом із заготівельними організаціями. По-третє, зберігався класовий принцип розподілу завдань хлібоздачі: згідно з рішенням економічної наради УСРР від 14 травня 1929 р., 75 % хлібозаготівельного плану мали виконати за рахунок заможної частини села, яка становила 15% від загальної кількості селянських дворів [23]. І, нарешті, для безпосереднього здійснення цих планів при сільрадах утворювалися спеціальні комісії. Таким чином, система хлібозаготівель формувалася за класовим принципом і використовувалася для додаткового економічного тиску на заможне селянство.

Застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1927—1929 рр. зумовило сплеск насильства в українському селі. Масові обшуки, арешти, побиття, залякування зброєю, заслання поступово перетворюються на звичайні методи проведення хлібозаготівельних кампаній. Тільки під час хлібозаготівель 1927/28 р. в Дніпропетровському окрузі їх було зафіксовано 75 [24]. Серед них — справа так званої «ініціативної групи» Тарасо-Шевченківської сільради Магдалинівського району, члени якої (комуністи, комсомольці, радянські працівники) використовували такі методи впливу на «саботажників», як побиття, незаконні арешти й утримання під вартою протягом кількох днів, погрози. «Ініціативна група» навіть створила спеціальні пересильні пункти,

де утримували селян, які відмовилися дати підписку на здачу хліба. Майже всім заарештованим заборонялося передавати їжу, над ними тривалий час знущалися, а одному селянинові навіть заганяли голки під нігті [25].

І хоча в партійних документах ці дії кваліфікувалися як поодинокі випадки перекручень «з боку окремих уповноважених ОПК, з боку окремих РПК та партосередків», йшлося про складніше й системніше явище, яке неможливо подолати разовими акціями боротьби з «порушеннями революційної законності». Зробивши ставку на насильство у стосунках із селянством, влада фактично розв'язала руки численній армії виконавців своїх настанов, дала їм зрозуміти, що для досягнення поставленої мети можна застосовувати будь-які методи.

Однією з причин порушень революційної законності в українському селі під час здійснення господарсько-політичних кампаній було поширення пияцтва серед місцевих парттапаратників — у 1928 р. ЦК та ЦКК КП(б)У визнавали його причиною 25% випадків притягнення до партвідповідальності [26]. Саме в стані алкогольного сп'яніння відповідальні працівники, командировані на село на період хлібозаготівель, знущалися із селян, гвалтували жінок. Під час чистки сільських партосередків у 1929 р. за пияцтво і свавілля виключили з партії 16% комуністів, а ЦКК КП(б)У визнавав, що комісії, здійснюючи перевірку, позбавляли партквитків недобрих комуністів за «чарку горілки», а лише тих, хто пиячив систематично [27].

Водночас центральне й республіканське партійне керівництво дозволяло собі час від часу організувати показові покарання «перекрутників», знімаючи почасти в такий спосіб напруження в селянському середовищі. Так, 31 березня 1928 р. секретно-оперативне управління ОДПУ підготувало циркуляр, яким зобов'язало повноважних представників, начальників губернських та обласних відділів ДПУ перевірити всі факти «викривлень класової лінії низовим радянським апаратом і забезпечити покарання винних». В особливо серйозних випадках органи держбезпеки повинні були застосовувати арешт з подальшим переданням справи до судових органів або до Особливої наради при колегії ОДПУ [28].

Невдовзі до «відновлення революційної законності» долучилося й партійне керівництво республіки. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 4 травня 1928 р. вимагала «посилити боротьбу з адміністративним свавіллям радапарату на селі, особливо щодо усунення перегинів стосовно середняків, рішуче припиняючи їх там, де вони мають місце» [29]. Перегини проти середняка рішуче засудили також квітневий і липневий (1928 р.) пленуми ЦК ВКП(б), які також зажадали від місцевої влади вжити невідкладних заходів із викорінення «перекручень класової лінії» на селі. Виконуючи ці вказівки, Наркомат юстиції УСРР 20 липня 1928 р. надіслав до всіх округів республіки директиву про негайне припинення судових справ, порушених проти середняків і бідняків у період хлібозаготівель. Верховний суд УСРР та окружні суди переглянули вироки за ст. 127 і скасували майже третину їх, а за 20 % пом'якшили вироки [30].

У розпал наступної заготівельної кампанії 2 червня 1929 р. ЦК КП(б)У знову попередив парткоми всіх рівнів, радянські органи на селі й усіх

працюючих на хлібозаготівлях, що «за насильство і побиття селян винні будуть притягуватися до судової відповідальності» [31]. Наркомат юстиції республіки в об'їзнику від 6 червня 1929 р. деталізував методи впливу на «перекрутників»: передбачалося негайно порушувати «карне переслідування за ст. 98 КК і такі справи закінчувати слідством в найкоротший термін». Своєю чергою, суди мали застосовувати до винних «найсуворіший (у межах санкції) захід соцзахисту» [32]. Але грізні реляції Наркомату юстиції щодо порушників революційної законності мали вигляд потрясіння повітря, бо на той час силові методи стали основним інструментом реалізації політики влади в українському селі. Тому 3 січня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У цинічно рекомендувало окрпарткомам притягувати до судової відповідальності «лише товаришів, що припустилися грубих перекручень у своїй роботі (побоїв та ін.)» [33] — тобто інші, так би мовити, «незначні» форми знущань над селянами не треба було брати до уваги.

Як карали «перекрутників» на практиці, можна простежити на прикладі уповноваженого із хлібозаготівель у Казанківському районі Криворізького округу О. Бурдіно, який під час проведення заготівель у селах Новолазарівської й Новоскелеватської сільрад уживав найжорстокіших заходів щодо бідняків і середняків: арешти, тортури, знущання. Ймовірно, казанківським заготівельникам усе б зійшло з рук, якби доведені до відчаю селяни не почали бунтувати. 24—25 листопада 1929 р. у селах Новолазарівка й Новоскелеватка відбулися масові виступи з вимогами припинити репресії, звільнити заарештованих, на що влада не могла не відреагувати [34]. Розслідування причин заворушень здійснювало ДПУ УСРР, яке відрядило до Криворізького округу свого відповідального співробітника. Начальника Криворізького окрвідділу ДПУ Патрушева «за несвочасне інформування» відсторонили від роботи, а справа О. Бурдіно навіть розглядалася 3 січня 1930 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому ухвалено рішення про передачу її на розгляд суду [35]. Голова ДПУ УСРР В. Балицький вимагав суворого покарання казанківських заготівельників, «аж до застосування вищої міри покарання» [36].

16 січня 1930 р. Криворізький окрсуд засудив О. Бурдіно й інших заготівельників до 4 років позбавлення волі — на судовому засіданні більшість фактів знущань із селян підтвердилися не лише жертвами насильства, «а й самим засудженим Бурдіно». Проте 13 травня 1930 р. пленум Верховного суду УСРР ухвалив рішення про зміну вироку, встановивши О. Бурдіно нове покарання — 6 місяців примусової праці та пом'якшивши покарання й іншим співучасникам злочину [37]. М'якість покарань фігурантів резонансної справи засвідчила, що порушникам меншого калібру не слід боятися будь-яких санкцій, тож проведена владою робота по боротьбі з перекрученнями не могла суттєво вплинути на стан законності на селі, і застосування «надзвичайних заходів» під час здійснення сільськогосподарських кампаній обернулося перетворенням насильства на норму у ставленні держави до селян.

Таким чином, протягом заготівель 1927—1929 рр. сформувалися основні механізми каральних дій влади проти селянства, які остаточно кристалізувалися під час наступних господарсько-політичних кампаній.

Репресії проти селян застосовувалися комплексно — разом по лінії надзвичайних органів (ДПУ), органів юстиції й радянських органів. При цьому, якщо у 1926—1927 рр. втручання структур держбезпеки у хлібозаготівельний процес мало характер разових акцій, то в 1928—1929 рр. воно стає систематичним. До заготівельних справ почали застосовуватися прискорені процедури дізнання, слідства, судового розгляду, практикувалися показові процеси задля виховного впливу на «нездавців хліба». Інакше кажучи, репресії поволі перетворювалися на основний інструмент забезпечення виконання державних хлібозаготівельних планів.

Повернення влади до воєнно-комуністичних методів організації хлібозаготівель під час заготівельної кризи 1927/28 р. викликало зростаючий опір селянського середовища. Наркомат юстиції УСРР визнавав: якщо в 1927 р. терористичні акти «на ґрунті класової помсти» мали «одиничний і випадковий характер», то вже в 1928 р. спостерігалось їх зростання. Своєрідні «піки» терористичної активності «куркульських елементів» припадали на травень 1928 р., що пов'язувалося «з посиленням тиску у зв'язку із хлібозаготівлею та кампанією самопопідкування», а також на жовтень — грудень [38]. Тільки в Дніпропетровському окрузі за 1929—1930 рр. кількість підпалів, нападів та вбивств зросла на 450%, порівняно з попередніми роками [39]. Якщо в 1927 р. в окрузі, за даними окружної робітничо-селянської міліції, мали місце лише 6 випадків нападів на представників партійних та радянських установ, серед яких одне вбивство, то у 1928 р. таких випадків було вже 17, із них 6 вбивств [40]. У цілому ж, як повідомляло ДПУ УСРР, упродовж двох років (1927/28 і 1928/29 р.) на селі було зареєстровано 1 804 акти терору, в тому числі 318 вбивств, 371 замах на вбивство, 217 поранень, 857 підпалів сільських установ та майна активістів [41].

Аналіз документів, у яких ідеться про селянські «терористичні акти», показує, що більшість їх була спричинена конкретними діями представників владних структур або активістів. Здебільшого селяни вдавалися до опору, захищаючи власне майно, обстоюючи своє право розпоряджатися виробленою продукцією. Дії заготівельників вони вважали неправомірними, розглядали їх як звичайний грабунок. Наприклад, мешканці с. Селецьке Дніпропетровського району Денис Новохатько та його син Іван вчинили опір хлібозаготівельній комісії за її прагнення вилучити у них замість незданого збіжжя майно. Коли заготівельники спробували це зробити, то селяни, озброєні сокирами, ледве не вбили голову сільради [42]. В іншому випадку, який стався в с. Дмитрівка Васильківського району, Нечипор Подерич при стягненні штрафу намагався побити представників влади вилами.

Нерідко саме в терористичних актах селяни бачили чи не єдину можливість зупинити свавілля заготівельників, заявляючи, зокрема: «Доки ми будемо мовчати, з нас будуть брати. Потрібно їх бити, тоді вони знатимуть, як сунуться до нас за хлібом, що кров'ю нам дістається» [43]. Перед тим, як вчинити терористичний акт, селяни часто попереджали своїх жертв, щоб ті припинили займатися поборами. Так, голові сільради й секретареві

партосередку с. Олександрівка Васильківського району підкинули анонімку такого змісту: «Не особливо натискуйте, а то якби самі не лопнули» [44]. А після скоєння теракту давали зрозуміти його причину. Вбивці голови сільради Гамоліна із с. Путятине Близнюківського району насипали під вікнами його хати пшеницю, продемонструвавши таким самим, що вбили його за активне виявлення «лишків хліба» в односельців [45].

Партійно-радянське керівництво республіки, маючи досвід боротьби з повстанським рухом доби «воєнного комунізму», усвідомлювало небезпечність ситуації. Голова ВУЦВК Г. Петровський на нараді голів окрвиконкомів, що відбулася під час четвертої сесії ВУЦВК у грудні 1928 р., навіть зробив висновок, що селянський опір хлібозаготівлям «переростав у політичний бандитизм, і кількість банд збільшувалась із віддаленням від центру». Загальна ж політична ситуація в Україні оцінювалася як «початковий етап громадянської війни» [46].

На «куркульський терор» влада відповіла «червоним терором». У своєму виступі на республіканській нараді голів окружних судів і прокурорів у червні 1928 р. голова РНК УСРР В. Чубар так охарактеризував завдання органів юстиції в цьому напрямі: «Ми повинні застосовувати наш закон, а коли потрібно, то й складати нові закони для того, щоб не давати поширюватися ворожій роботі, а, навпаки, знищувати її» [47].

Тим часом ще 23 січня 1928 р. заступник голови ОДПУ Г. Ягода надіслав до повноважних представництв губвідділів ОДПУ розпорядження з вимогою телеграфно повідомляти Інформаційний відділ ОДПУ про «виникнення групових або масових антирадянських виступів <...> у зв'язку із хлібозаготівлями». Слідство за цими справами мали вести тільки органи ОДПУ, притягуючи до відповідальності «як керівників виступів, так і осіб, які своїми незаконними діями викликали невдоволення населення». Усі справи про контрреволюційні виступи передбачалося передавати до колеги ОДПУ. Одночасно органи держбезпеки повинні були здійснити чистку низового апарату від саботажників урядових заходів [48].

На початку січня 1929 р. до боротьби з «куркульським терором» долучилося й політбюро ЦК ВКП(б), ухваливши постанову, яка зобов'язала органи юстиції «забезпечити максимальну швидкість здійснення репресій щодо куркульських терористів». Також визнано доцільним публікувати інформацію про акти нападу на радянських, партійних та інших працівників на селі з одночасним оприлюдненням відомостей про застосування репресій [49].

Реакція партійного керівництва України на вказівку Кремля була миттєвою. Телеграму ЦК ВКП(б) про посилення «куркульського терору» розглянули на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 січня 1929 р. Керівникам ДПУ й Наркомату юстиції УСРР, В. Балицькому і В. Порайку відповідно, доручили підготувати матеріал з цього питання та заслухати його на найближчому засіданні політбюро. Не залишилися осторонь від боротьби з «куркульським терором» і радянські органи, які мали виробити положення про особисте страхування працівників партдержапарату й активу громадських організацій та підготувати директиву про термінову виплату страхової

компенсації потерпілим від підпалів на селі. А вже 25 січня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь В. Балицького і В. Порайка, ухвалило рішення посилити застосування найсуворіших заходів покарання в судовому порядку щодо проявів «куркульського терору» [50].

Показово, що партійне керівництво республіки не тільки ретельно виконувало репресивні вказівки Кремля, а й проявляло власну ініціативу в цьому плані. Так, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 19 березня 1929 р. озвучено пропозицію «про встановлення колективної відповідальності заможної групи села на випадок підпалу», яка явно нагадувала систему покарань доби «воєнного комунізму». Проте найвище партійне керівництво республіки її відхилило, вкотре запропонувавши застосовувати жорсткіші судові заходи в рамках існуючих законів у районах, «де терористичні акти мають широке розповсюдження». Для винних у підпалах і їхніх співучасників, підмовників тощо встановлювалася не лише кримінальна, але й матеріальна відповідальність [51].

Принагідно зауважимо, що Прокуратура УСРР активізувала боротьбу з «куркульським терором» ще до появи постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 3 січня 1929 р.: 4 грудня 1928 р. видано директиву, в якій перед окрпрокурами ставилося завдання прискорити слідство у справах про терористичні акти проти представників влади й громадських організацій на селі, окремих сільських активістів. Про всі справи, пов'язані з терористичними актами, слід було негайно, з моменту виникнення, повідомляти Прокуратуру республіки і туди ж передавати копії обвинувальних висновків у цих справах з короткою доповіддю прокурора про те, чи вважає він за доцільне слухати такі справи в надзвичайних сесіях, а чи в прилюдному суді [52].

Під час розгляду справ про теракти застосовувалася процедура розгляду політичних справ. Після закінчення слідства «терористична справа» заслуховувалася на бюро або секретаріаті окружкому партії, і нерідко процедура зводилася до формального опитування його членів. Окружком визначав порядок розгляду справи — звичайний чи надзвичайний, а також рекомендував захід соціального захисту щодо терористів. Наприклад, 26 лютого 1929 р. бюро Дніпропетровського окружкому КП(б)У, розглянувши справу мешканців с. Богуслав Павлоградського району М. Надточія, Ф. Надточія, І. Яковлева, І. Гузя, Ф. Кузьменка і П. Баклеєнка, яких звинувачували у вбивстві комсомольця Бойка, й замаху на вбивство кандидата партії Лук'яненка, ухвалило таке рішення:

«1. Справу слухати у надзвичайному порядку надзвичайною сесією облсуду.

2. Застосувати до керівників терористичного акту і активних вбивць найвищий захід соціального захисту — розстріл» [53].

26 червня 1929 р. Дніпропетровський окружком рекомендував застосувати аналогічне покарання щодо мешканця с. Олександрівка Васильківського району Й. Бондаренка, звинуваченого в підпалі хати голови сільради Ольховича та соломи старшого виконавця Шевченка, скоєному в грудні 1928 р. [54].

Паралельно органи ДПУ почали вилучення так званих «потенційних терористів», до яких зазвичай зараховували селян, які відкрито висловлювали невдоволення новою податковою і хлібозаготівельною політикою влади, оskarжували дії місцевих можновладців. Гострі висловлювання селян на адресу членів сільрад, податкових комісій чекісти кваліфікували як «заходи, спрямовані на підготовку терористичної страги активістів села», притягуючи «винних» до кримінальної відповідальності за ст. 54-11 КК, що встановлювала покарання за організаційну діяльність, спрямовану на підготовку або вчинення контрреволюційних злочинів, а також за участь у контрреволюційній організації. Саме за таким зразком Дніпропетровський окрвідділ ДПУ сфабрикував справу мешканців с. Дебальцеве Васильківського району Ф. Берковського, Г. Магали, М. Берковського і В. Берковського, «провина» яких полягала в тому, що «ця група вела серед селян антирадянську агітацію, організувала нелегальні збори, на яких обговорювалися питання про несплату єдиного сільськогосподарського податку та протидію іншим компаніям і тероризування активу бідноти та громадських працівників». На підставі цих звинувачень 1 квітня 1929 р. надзвичайна сесія Дніпропетровського окрсуду, застосувавши статті 54-10 і 54-11, засудила Ф. Берковського до 8 років позбавлення волі, Г. Магалу — до 5 років, М. Берковського і В. Берковського — до 3 років [55].

До питання боротьби «з проявами куркульського терору і шкідництва» партійне керівництво держави знову повернулося під час нової хлібозаготівельної кампанії 1929/30 р., активізувавши діяльність карально-репресивних органів у цьому напрямі. Аргументації дотримувалися традиційної — збільшення кількості куркульських терористичних актів, про що свідчила і така статистика: тільки з початку хлібозаготівельної кампанії в липні й до 4 листопада 1929 р. органи ДПУ зафіксували 142 антирадянські прояви в українському селі, зокрема 11 убивств, 9 поранень, 78 підпалів, 14 замахів, 28 побиттів, 2 випадки майнового шкідництва й один масовий виступ [56]. Тому рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 20 вересня 1929 р. органи прокуратури і ДПУ зобов'язали посилити репресивні заходи та провести кілька показових процесів проти шкідників і терористів куркульського походження [57].

Нові акценти в антитерористичній діяльності органів ДПУ розставив циркулярний лист ОДПУ СРСР, надісланий до повноважних представництв і начальників окружних відділів ОДПУ наприкінці вересня 1929 р. Директива вимагала від чекістського апарату посилити роботу з попередження терору, групових і масових виступів на селі. Однак перед органами ОДПУ не лише ставилося необхідний для цього інструмент: відтоді «погрози, замах, повстанська агітація, анонімки і листівки, спроби виступів» кваліфікувалися не інакше як «привістки терору й відкритих виступів» [58]. У зв'язку з цим від органів держбезпеки вимагали посилити інформаційну діяльність щодо виявлення антирадянського куркульського підпілля на селі й негайно вживати оперативні заходи з його нейтралізації.

На наш погляд, цей циркуляр створив підґрунтя для широкого застосування ст. 54-10 КК УСРР проти селян, які відкрито висловлювали невдоволення новою хлібозаготівельною і податковою політикою влади. У такий спосіб наперелонти «великого перелому» з українського села вилучали неoleyні елементи, які, на думку Москви, становили потенційну загрозу командно-репресивній системі, оскільки могли очолити акції спротиву компартійній владі. Показово, що це визнала навіть колегія Наркомату юстиції УСРР на своєму засіданні 1 січня 1930 р., ухваливши резолюцію, в якій стверджувалося, що окружні суди засуджували «не за дійсну контрреволюційну акцію, а лише для того, щоб ізолювати певні елементи, нерідко без урахування підстав для цього» [59].

Особливу увагу циркуляр приділив порядку розгляду справ із «сільської контрреволюції», визначивши юрисдикцію судових і позасудових органів. Так, у судовому порядку мали розглядатися «справи про відкриті антирадянські виступи на селі (групові й масові виступи, зриви кампаній і зборів)» і про одиночні теракти. Усі ж справи з попередження антирадянських виступів на селі та справи про контрреволюційні організації (зокрема терористичні), як і раніше, передавалися на позасудовий розгляд [60].

Остаточно розв'язала руки карально-репресивним органам директива політбюро ЦК ВКП(б) від 3 жовтня 1929 р., якою ОДПУ і НКЮОстам РСФРР та УСРР доручалося «застосовувати рішучу й швидко репресію аж до розстрілу проти куркулів, що організують терористичні напади на радпрацівників та інші контрреволюційні виступи». Репресивні заходи дозволялося реалізовувати як у судовому порядку, так і в позасудовому: «В окремих випадках, коли потрібна особлива швидкість, карати через ДПУ». А 9 жовтня 1929 р. ОДПУ СРСР запропонувало механізм прискорення репресій: створити «трійки при ПП ОДПУ у найголовніших хлібозаготівельних областях», зокрема в Україні, і визначити термін їхньої діяльності в три місяці. Трійки мусили узгоджувати вирoki з обкомами ВКП(б) [61].

Як свідчить телеграма заступника голови ОДПУ СРСР Г. Ягоди від 11 жовтня 1929 р., політбюро ЦК ВКП(б) частково підтримало ініціативу ОДПУ. Директива Г. Ягоди вимагала від місцевих чекістів проведення слідства за «терористичними справами» у прискореному порядку. «Справи, які вимагали застосування негайної репресії, — йшлося в телеграмі, — мали спочатку розглядати на місці ПП ОДПУ, які узгоджували з крайовими комітетами ВКП(б) заходи покарання та надсилали до Москви для поза-судового розгляду» [62].

Реакцією репресивно-каральної системи на невдоволення селянства «воєнно-комуністичною» хлібозаготівельною і податковою політикою влади стала й активізація боротьби з антирадянською агітацією. Директивним листом Наркомату юстиції УСРР від 25 січня 1928 р. як антирадянська агітація кваліфікувалися виступи куркулів проти самообкладання — тепер вони мали притягатися до кримінальної відповідальності за ст. 67 КК УСРР, яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше 6 місяців. У тих випадках, коли «контрреволюційні агітатори» закликали до

«відкритого опору та побиття урядових осіб», їх передбачалося карати за статтями 19 і 692 КК УСРР. Слідство у таких справах повинне було тривати не більше трьох днів, а самі справи заслуховуватися в судах негайно. А якщо «контрреволюційна робота проводилася таємно і з різних причин не могла бути предметом прилюдного слухання» в суді, до агітаторів рекомендувалося застосовувати за матеріалами окрвідділів ДПУ адміністративне вислання через Особливу нараду при колегії ДПУ УСРР [63].

Як відбувалася фабрикація справ «контрреволюційних агітаторів», можна розглянути на прикладі мешканців с. Дерезувате Новомосковського району П. Бигми та Т. Прохоренка. Підставою для притягнення цих селян до кримінальної відповідальності став їхній виступ на агроконференції, під час якого вони заявили: «Доки ми будемо терпіти брехню представників влади! Пора гнати їх у шию, а то, бач, понадівали краватки і прийшли мучити бідних селян». Оскільки інші присутні мешканці села схвальними вигуками підтримали Бигму і Прохоренка, місцеві можновладці розцінили їхню заяву як спробу зриву конференції. Тому 26 серпня 1928 р. головою сільради Г. Гапоновим, головою КНС П. Чуяном та представником райвиконкому Кириченком було складено акт про притягнення цих селян до судової відповідальності. 24 квітня 1929 р. надзвичайна сесія Дніпропетровського окружного суду ухвалила вирок щодо П. Бигми та Т. Прохоренка, встановивши їм покарання у вигляді позбавлення волі до трьох років й одного року умовно відповідно [64].

Оскільки справи про «контрреволюційну агітацію» за ст. 5410 і про «участь у каральних загонах» за ст. 5413 ґрунтувалися на дуже хитких доказах провини обвинувачених (зазвичай це були показання «потрібних» свідків), селяни винайшли свій спосіб протидії фабрикаціям подібних справ. Родичі звинувачених збирали підписи серед селян про те, що вони (звинувачені) агітацією не займалися й антирадянські прояви за ними не спостерігалися. Такі заяви з підписами засвідчувалися сільрадою й передавалися на розгляд суду. Іноді самі сільради видавали звинуваченим селянам різноманітні довідки, в яких зазначалася відсутність будь-якої їхньої контрреволюційної діяльності. 3 грудня 1929 р. у с. Перещепине Дніпропетровського округу, приміром, під час розгляду виїзною сесією окрсуду справи про звинувачення священика Усова в контрреволюційній агітації останній надав довідку сільради про те, що «він ні у чому не помічений і компрометуючих матеріалів, як про антирадянську людину, за ним немає». Як визнавало керівництво Дніпропетровського окрвідділу ДПУ, подібні документи відігравали «суттєве значення під час вирішення справи» і, на превеликий жаль чекістів, гальмували її проходження в суді. Щоб уникнути таких «колізій» у подальшій роботі, Дніпропетровський окрвідділ ДПУ пропонував окрпарткому, окрвиконкому й окрпрокурорам провести відповідну виховну роботу серед працівників низового радянського апарату [65].

Таким чином, у 1928—1929 рр. для ліквідації селянського опору влада задіяла як надзвичайні органи — ДПУ УСРР, так і органи юстиції. Учасників активного спротиву, так званих «терористів», притягували до кримінальної

відповідальності, застосовуючи «терористичну» ст. 548 КК УСРР. Однак, коли у справі проходило декілька осіб, слідчі створювали «контрреволюційні організації», що дозволяло висунути додаткові звинувачення за ст. 5411. Селян, які висловлювали невдоволення новою податковою та хлібозаготівельною політикою більшовиків, звинувачували в «контрреволюційній агітації». Врешті-решт, ст. 5410 КК УСРР виявилася для компартійного режиму зручним інструментом поступового вилучення з українського села напередодні «великого перелому» нелояльних елементів, які, на думку влади, становили потенційну загрозу командно-адміністративній системі, оскільки могли очолити акції спротиву її політиці.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931 — 1933 рр. / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1988. — № 3. — С. 18.
2. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні. 20 — 30-ті роки / В. М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К., 1991. — С. 51.
3. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 — 1939. Документы и материалы : в 5 т. — Т. 1 : Май 1927 — ноябрь 1929 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. — С. 137.
4. Там само. — С. 147.
5. Там само. — С. 136, 141.
6. Виноградов В. К. Информационные материалы ОГПУ за 1923 — 1929 гг. / В.К. Виноградов // Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы : в 4 т. — Т. 2 : 1923 — 1929 гг. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — С. 44.
7. Трагедия советской деревни ... Т. 1. — С. 201.
8. Там само. — С. 234 — 235.
9. Реабілітовані історією : у 27 томах. Чернігівська область. Кн. 1 / упоряд. : О.Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Желєзна. — Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2008. — С. 245.
10. ЦДАВО України. — Ф. 24. — Оп. 13. — Спр. 46. — Арк. 4.
11. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1109. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 29.
12. Там само. — Арк. 11.
13. Там само. — Ф. 305. — Оп.2. — Спр. 42. — Арк. 91.
14. Гаркуша Л. А. Здійснення колективізації на Дніпропетровщині / Л. А. Гаркуша, Н. Р. Романець // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка. — Д., 1991. — С. 114.
15. Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927 — 1932 рр.) / І. І. Слинко. — К., 1961. — С. 79.
16. Там само. — С. 77.
17. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 154. — Арк. 6.

18. Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927 — 1932 рр.). — С. 80.
19. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1102. — Арк. 31, 32.
20. Там само. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 76.
21. Там само. — Спр. 94. — Арк. 29.
22. Там само.
23. Там само. — Ф. Р-1518. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 91.
24. Там само. — Ф. Р-305. — Оп. 2. — Спр. 69. — Арк. 3.
25. Там само. — Арк. 12.
26. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2625. — Арк. 11.
27. Там само. — Спр. 2966. — Арк. 77.
28. Трагедия советской деревни ... Т. 1. — С. 231.
29. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 13. — Арк. 8.
30. Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів міста і села на Україні в 1927 — 1929 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександр Єрмак. — К., 1974. — С. 112.
31. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 106.
32. ЦДАВО України. — Ф. 24. — Оп. 13. — Спр. 55. — Арк. 19.
33. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 184. — Арк. 4.
34. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.) / Валерій Васильєв, Лінн Віола. — Вінниця : ЛОГОС, 1997. — С. 132, 135.
35. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 184. — Арк. 4.
36. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). — С. 136.
37. ЦДАВО України. — Ф. 24. — Оп. 13. — Спр. 65. — Арк. 45 зв.
38. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3001. — Арк. 9.
39. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 94. — Арк. 27.
40. Там само. — Арк. 67.
41. Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів міста і села на Україні в 1927—1929 рр. — С. 173.
42. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 188.
43. Там само. — Оп. 2. — Спр. 31. — Арк. 42.
44. Там само. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 22.
45. Там само. — Оп. 2. — Спр. 31. — Арк. 44.
46. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929—1941) / І. Б. Усенко, О. М. Мироненко, В. А. Чехович, Л. Ю. Снісаренко, І. В. Музика, Т. І. Бондарчук, О. М. Волощенко ; відп. ред. О. М. Мироненко, І. Б. Усенко. — К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — С. 75.
47. Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики... — С. 182.
48. Трагедия советской деревни ... Т. 1. — С. 159.
49. Там само. — С. 491.
50. ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 163. — Арк. 19.

51. Там само. — Арк. 62.
52. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1518. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 22.
53. Там само. — Арк. 67.
54. Там само. — Арк. 119.
55. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-26275. — Арк. 73, 114.
56. Трагедия советской деревни ... Т. 1. — С. 743 — 744.
57. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 165. — Арк. 54.
58. Трагедия советской деревни ... Т. 1. — С. 701.
59. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 14. — Спр. 294. — Арк. 4.
60. Трагедия советской деревни ... Т. 1. — С. 702.
61. Там само. — С. 704, 732.
62. Капустян Г. Т. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.) / Г. Т. Капустян // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. статей. — К. : Інститут історії України, 2005. — Вип. 31. — С. 31 — 32.
63. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1518. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 11.
64. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-17225. — Арк. 7, 48, 90.
65. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1518. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 117 — 118.

Н. Романець

ПРИМУСОВИЙ ЧИННИК У ЗДІЙСНЕННІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Курс на примусове створення колгоспів був проголошений листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б), який у своїй резолюції «Про підсумки та подальші завдання колгоспного будівництва» констатував, що колективізація здійснюється небувалими темпами в умовах посилення класової боротьби, у зв'язку з чим у площину практичних дій ставилося питання «ліквідації куркульства як класу» [1]. Необхідність форсованого створення колгоспів Сталін обґрунтував тим, що у колгоспному русі відбувся «великий перелом»: селянство, усвідомивши переваги колективного ведення господарства, почало масово вступати до колгоспів.

Важко сказати, в якому з регіонів СРСР мав місце «великий перелом». Аналіз статистичних даних по Дніпропетровському округу засвідчує протилежну ситуацію: на 1 жовтня 1929 р. колгоспи об'єднували лише 10,2 % селянських дворів і 12,9 % земельної площі [2]. І це незважаючи на систему пільг, які надавалися колгоспам протягом усього періоду непу, активну практично-пропагандистську діяльність партійних органів, а також надзвичайні заходи, що практикувалися в українському селі протягом 1928—1929 рр. До того ж за соціальним складом колективні об'єднання Дніпропетровщини були переважно батрацько-бідняцькими. На 1 листопада 1929 р. середняків у колгоспах нараховувалося лише 25,3% від загальної кількості членів, тоді як бідняків з наймитами було 74% [3].

Незamoжницький склад колгоспів зумовлював їхню низьку ефективність: колективні об'єднання Дніпропетровщини не давали товарної продукції, а селяни розглядали вступ до колективу як тимчасовий захід з метою покращити своє матеріальне становище за рахунок пільг та кредитів, наданих державою. Тому у колоб'єднаннях значною була плінність кадрів: у комунах вона становила у 1927 р. 82 %; в артілях відповідно 91,4 % [4].

I, нарешті, зростання колгоспного сектора Дніпропетровщини відбувалося за рахунок найпростіших колективних об'єднань: тсозів, артілей із найменшим рівнем усупільнення засобів виробництва, що суперечило сталінській ідеї комунізації села. У Дніпропетровському окрузі, наприклад, із 485 колективних об'єднань, що існували на 1 жовтня 1928 р., комун було лише 26, тоді як артілей — 51, тсозів — 245, машинно-тракторних товариств — 163 [5].

До перспектив майбутньої колективізації досить реалістично у 1928—1929 рр. ставилося і партійне керівництво. За рішеннями II конференції КП(б)У, що відбулася у квітні 1929 р., на Дніпропетровщині планувалося охопити колгоспами до весни 1933 р. близько 47,2% селянського населення і 39,4% земельних площ [6]. Але курс на суцільну колективізацію, проголошений листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б), дезавулював, по суті справи, це попереднє рішення.

Темпи колективізації були визначені спеціальною постановою ЦК ВКП(б), виданою 5 січня 1930 р. Згідно з нею Північний Кавказ, Нижня та Середня Волга мали в основному закінчити колективізацію восени 1930 р. або у крайньому разі навесні 1931 р., інші зернові райони — восени 1931 р. або навесні 1932 р. Постанова відкрито проголошувала про перехід від політики обмеження експлуататорських тенденцій куркульства до політики його ліквідації як класу [7].

Поняття «суцільна колективізація» роз'яснювалось у директивному листі ЦК КП(б)У від 27 грудня 1929 р. У ньому наголошувалося, що районами й округами суцільної колективізації слід вважати тільки ті, де в колгоспи вступило близько половини селянських дворів і де створені умови для залучення до колективізації решти селян. Зауважимо, що на 15 грудня 1929 р. такої «планки» досягли лише 7,5 % районів республіки [8]. Щодо Дніпропетровського округу, то тут із 18 районів у 4-х — рівень колективізації був менше 15 %, у 10-ти — 15—30 %, у 4-х — 30—50 %, тобто, по суті, у жодному районі округу суцільна колективізація не могла здійснюватися [9]. Аналогічною була ситуація і в Криворізькому окрузі. Але це не зупиняло місцевих можновладців, які розуміли справжній зміст розпоряджень кремлівської верхівки. Тому, мабуть, бюро Дніпропетровського окружкому КП(б)У 10 січня 1930 р. проголосило регіон зоною суцільної колективізації й звернулося до ЦК КП(б)У з проханням затвердити ухвалені рішення [10].

Привертає увагу той факт, що планові завдання, встановлені партійним штабом Дніпропетровщини, перевищували директивні завдання ЦК ВКП(б). Таємна інструкція окружкому від 10 січня 1930 р. націлювала районних керівників на охоплення колективізацією 52,6 % земельних площ під час

весняної посівної кампанії і до 70 % — восени того року. Закінчити ж її в окрузі планувалося навесні 1931 р. Окружком зобов'язав райпарткоми, фракції окрвиконкому і кооперативних організацій негайно довести плани до районів, а потім — до сіл та окремих колгоспів [11]. Для забезпечення «пролетарського проводу» у колгоспах передбачалося здійснити чистку управлінської ланки, збільшивши в ній представництво батраків до 20 %.

Дніпропетровський окружком вимагав також від місцевого керівництва максимального усупільнення худоби в колективних об'єднаннях: 100 % усіх її видів в артілях і комунах, а в ТСОЗах — стільки ж робочої, 60 % великої рогатої худоби і 75 % свиней та овець. При цьому формування колгоспного стада відбувалося за відсутності потрібних помешкань і коштів на їхнє будівництво. Тому планувалося повністю задіяти існуючі «селянські будівлі з відповідним їх пристосуванням» [12]. Через те, що селяни Дніпропетровщини, як і інших регіонів, почали масово вирізати худобу, виступивши з гаслом: «З голими руками до СОЗу», окружком установив додатковий вступний внесок для тих, хто знищує худобу, у розмірі її вартості.

Показово й те, що форсована колективізація на Дніпропетровщині розгорталася за умов невирішеності центрального питання перебудови села — ефективної організації праці і справедливого розподілу результатів господарювання в колективних господарствах. Як свідчать документи, селян неабияк турбувало забезпечення непрацездатних членів сім'ї (дітей, інвалідів, стариків), особливо у великих родинах з одним-двома працюючими. Мешканці села резонно заявляли, що на свої трудовні не зможуть прогодувати сім'ю, а тому до артілі вступати не збираються.

Основним інструментом соціалістичної перебудови аграрного сектора на Дніпропетровщині, як і в Україні загалом, стало розкуркулення, яке мало винятково економічне й політичне значення для реалізації політики суцільної колективізації. По-перше, розкуркулення було високристане, аби примусити селян вступати до колоб'єднань, тим паче, що відсутність чіткого критерію визначення куркулів створювала реальну загрозу експропріації для всього селянства. Протягом 1929—1930 рр. законні розміри власності перманентно змінювалися (у бік зменшення) відповідно до політичних вимог. Це призвело до того, що коли у 1929 р. розкуркулювали заможних селян, то восени 1930 р. майно вилучали вже у середняків і навіть у бідняків.

По-друге, в результаті розкуркулення відбувся перерозподіл землі та засобів виробництва. Експропрійоване майно й земельні наділи куркулів надходили до неподільних фондів колгоспів як внески незаможників, що давало змогу центральному керівництву вирішити два завдання — забезпечити підтримку партійного курсу з боку незаможних прошарків села й створити економічні підвалини колгоспів.

Механізм здійснення розкуркулення був визначений низкою політичних і законодавчих актів, виданих на початку 1930 р., зокрема постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Згідно з нею куркулів, які підлягали ліквідації, поділили на три категорії. До першої зарахували учасників

та організаторів антирадянських виступів, терористичних актів, повстанських організацій, так званий «контрреволюційний актив» — до них застосовувалася ізоляція в концтаборах або найвища кара. До другої категорії потрапили найзamoжніші куркулі та їхні родини — їх виселяли за межі республіки, на Північ. І нарешті, третю категорію становили куркулі, яких після розкуркулення залишали на місцях. Члени сімей депортованих і ув'язнених у концтабори могли за бажанням і з дозволу місцевих райвиконкомів залишитися тимчасово або постійно в районі свого проживання. Заборонялося розкуркулювати родини червоноармійців і керівного складу Червоної армії. Додамо, що 25 лютого 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення, яким заборонило розкуркулювати колишніх червоних партизанів і учасників громадянської війни [13]. Особливий підхід мав застосовуватись і до куркулів, члени сімей яких працювали на промислових підприємствах. Рішення щодо їхнього розкуркулення мали узгоджуватись з відповідними заводськими організаціями. Таким чином більшовицьке керівництво намагалось не допустити антирадянських виступів у місті.

Постановою визначалась загальна кількість розкуркулених — 3—5 % від чисельності селянських господарств. В Україні виселенню підлягали 30—35 тисяч селянських господарств. У постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. подавався і сам механізм розкуркулення. Списки куркульських господарств другої категорії формували райвиконкоми на основі рішень зборів колгоспників або батрацько-бідняцьких зібрань і затверджували окрвиконкоми. Порядок розселення куркулів третьої категорії визначали райвиконкоми. Конфіскацію майна повинні були здійснювати уповноважені райвиконкоми за участю представників сільради, голів колгоспів, батрацько-бідняцьких груп. ОДПУ доручалась реалізація репресивних заходів — ув'язнення в концтабір і висеління селян до віддалених районів. Чітко було зафіксовано й термін проведення каральних акцій: лютий — травень 1930 р. Уже до 15 квітня мали депортувати половину куркулів [14].

Порядок здійснення депортації деталізували нормативні документи ОДПУ. Згідно з наказом від 2 лютого 1930 р. операція з виселення куркулів починалася 15 лютого 1930 р., а відправка ешелонів зі збірних пунктів — 20 лютого. Українських куркулів планувалось виселити до Північного краю. Депортацією керували оперативні трійки, які очолювали голови відділів ОДПУ. Частини Червоної армії до цієї операції залучати заборонялося, за винятком особливих випадків — повстань. Враховуючи, що більшість червоноармійців були вихідцями із села, передбачалась 100 % перлюстрація кореспонденції, адресованої у війська [15].

Оскільки Північні регіони країни виявились не готовими прийняти заплановану кількість розкуркулених, влада переглянула рознарядки на депортацію та строки її проведення. Постанова ЦК ВКП(б) від 4 лютого 1930 р. запропонувала ОДПУ «розтягнути строки виселення куркульських господарств і розбити операції на три черги з тим, щоб перша черга <...> була закінчена до кінця квітня» [16]. ОДПУ мало визначити кількість осіб, які підлягали виселенню, за районами, конкретні строки їх перевезення й місце призначення.

4 лютого 1930 р. Г. Ягода повідомив повноважне представництво ДПУ УСРР про скорочення рознарядки на депортацію до 20 тисяч господарств, а 7 лютого керівництво ОДПУ СРСР підтвердило цю цифру, вказавши, що виселення здійснюватиметься між 20 лютого і 15 квітня. На проведення операції республіці планувалося виділити 57 ешелонів для перевезення куркулів. На основі директиви Г. Ягоди голова ДПУ УСРР В. Балицький підготував наказ, виданий 7 лютого 1930 р., який регламентував порядок проведення розкуркулення [17].

В організації цієї кампанії на Дніпропетровщині можна виділити такі етапи. По-перше, підготовчий, упродовж якого серед селянства проводилася відповідна агітаційна робота: скликалися партійні збори, сходи колгоспників, бідноти, партизан, молоді, жінок. На них уповноважені пояснювали присутнім необхідність боротьби з куркулем у рамках реалізації нового аграрного курсу держави.

Наступним етапом стало проведення так званої «приговорчої кампанії», під час якої затверджувалися списки куркулів і здійснювалася експропріація їхнього майна. Для проведення безпосередньої процедури розкуркулення на місця виїхали бригади Дніпропетровського окружного КП(б)У під керівництвом членів бюро. Всього у їхньому складі було 65 осіб. Потурбувалися в окрузі і про висвітлення кампанії у місцевій пресі, для чого тільки до двох районів суцільної колективізації — Карло-Марксівського та Васильківського — були направлені журналісти газет «Зоря» і «Майбутня зміна» [18].

До списків куркулів у першу чергу зараховували експертників, але оскільки їх чисельності явно не вистачало для забезпечення встановлених рознарядок, під прес репресій потрапляли й середняки, бідняки, сільські священики, а також ті, хто нібито мав зв'язки з закордоном, передусім із сусідніми Польщею та Румунією, тобто на ґрунті «шпигунства».

Особливістю розкуркулення було й те, що здійснювалося воно у стислі терміни, що позбавляло селян можливості оскаржити неправомірні дії місцевої влади. Так, Новомосковська надзвичайна трійка з ліквідації куркульства на засіданні 6 лютого 1930 р. зобов'язала уповноважених райпарткому надати списки куркулів вже на 12-ту годину наступного дня, а 8 лютого — надіслати їх безпосереднім виконавцям — ДПУ [19]. Як наслідок — самі чекісти змушені були визнати факти «численних перекручень революційної законності». Зокрема, у директивному листі ДПУ УСРР «Про дефекти в слідчій роботі» зазначалося, що місцеві органи влади «вносили до списків на висилку, а в окремих випадках пропонували застосувати тривалі строки ув'язнення в концтаборах або навіть найвищу міру соціального захисту щодо стариків 60—70 років, калік і повністю хворих людей, що перебували у такому стані, який виключав можливість не тільки ізоляції, а й пересування» [20]. Тут же йшлося про те, що більшість документів і довідок, складених сільрадами на заарештованих та розкуркулених селян, не відповідали дійсності і досить часто були продиктовані особистими рахунками. Іноді несправедливо розкуркулених повертали додому після фільтрації на пунктах депортації. У Дніпропетровському окрузі так «пощастило» 27 родинам [21]. Але траплялося це

нечасто. Як правило, скарги розкуркулених не розглядали, і їх відправляли до місць заслання, залишивши без будь-якої відповіді.

На Дніпропетровщині розкуркулення почалося ще до прийняття постанови від 30 січня 1930 р. У Криворізькому окрузі, скажімо, наприкінці січня протягом кількох днів розкуркулили близько 4 тисяч селянських господарств. За повідомленнями з місць, ці акції здійснювались справді по-більшовицьки, надударними темпами. Так, у Долинському районі «експропріація селянських господарств» була проведена всього за одну добу: селян почали розкуркулювати о першій годині ночі й закінчили о 12-й дня [22]. У Петриківському районі за два дні спромоглися розкуркулити 435 господарств, експропріювавши у них 400 житлових будинків, 700 коней, 10 тисяч пудів хліба, велику кількість сільськогосподарських машин [23]. Усього у Криворізькому окрузі станом на 27 лютого 1930 р. було розкуркулено 4 243 господарства, в яких вилучили 4 149 коней, 2 134 корів, 1 187 свиней, 1 472 голови молодняка, 1 455 овець, 488 молотарок, 139 894 пудів борошна, 20 моторів, 9 679 одиниць сільськогосподарського реманенту [24].

Оскільки куркулі «другої категорії» підлягали депортації за межі республіки на Північ, операція з їхнім виселення із районів суцільної колективізації була проведена на Дніпропетровщині з 18 лютого до 9 березня 1930 р. Із Криворізького округу виселили 1 163 сім'ї чисельністю 5 747 осіб, із Дніпропетровського — 743 сім'ї у складі 3 544 осіб. Показово, що план з депортації вказані регіони перевиконали, бо із Криворіжжя передбачалося виселити 1 147 куркульських сімей, а з Дніпропетровщини — 701 [25]. Комфракція президії Дніпропетровського окрвиконкому на своєму засіданні 28 квітня 1930 р. констатувала, що процедура виселення куркульських господарств пройшла задовільно, план виконано [26].

Натомість, як свідчать документи, організація висилки здійснювалася з численними порушеннями. Вагонів не вистачало, тому у теплушках замість установлених нормою 40 осіб розміщували по 50 та ще й з ручним багажем. Міліціонери поводитися грубо. Перед відправкою розкуркулених не завжди попереджали, що вагони зачиняють, і тому вони залишалися без питної води та продовольства. Частина депортованих були погано вдягнені (їм навіть не дозволяли взяти з собою кожухи), а у деяких взагалі був відсутній ручний багаж. На Варварівському станційному пункті прямо під час відправки в однієї жінки почалися пологи [27]. Зрозуміло, що за такого безладдя шанси доїхати до пункту призначення були не у всіх.

Коли перші ешелони висланих із Дніпропетровщини почали прибувати в Північний край, з'ясувалося, що частка непрацездатних серед них досягала 72 %, бо більшість депортованих становили діти і люди похилого віку. Тому керівництво ОДПУ 1 березня 1930 р. надіслало на місця розпорядження, яким заборонило висилати на Північ родини куркулів, які не мали працездатних осіб [28]. Але на практиці ця настанова місцевою владою часто густо ігнорувалася, головню через те, що маховик репресій було вже запущено. У зв'язку з цим 28 березня 1930 р. ОДПУ зобов'язало працездатних куркулів утримувати непрацездатні сім'ї [29].

Після проведення депортації «куркулів» арсенал репресій поповнився боротьбою з їх втечами. Річ у тім, що умови, в яких опинилися депортовані українські селяни на Півночі, виявилися справді жахливими. Бараки, збудовані нашвидкуруч із жердин, не були пристосовані для проживання родин з маленькими дітьми. Підлоги в них здебільшого не було, тому перші нари стояли прямо на землі, у снігу. Температура в бараках не піднімалася вище 4 градусів. Усюди наймовірна тиснява: у багатьох бараках нари були збудовані у 5 ярусів. Навіть інспектори ОДПУ визнавали, що на одну людину припадає кубатури «менше гробової». Проте не всім депортованим до Північного краю «пощастило» отримати місця в бараках — значна частина селян мешкала в курнях і землянках. На 1 січня 1931 р. це стосувалося 37,3 % сімей спецпереселенців [30].

Життя спецпереселенців сповнювали антисанітарія, вошивість, що призводило до поширення епідеміологічних захворювань, зокрема висипного тифу, до масових захворювань на дизентерію, цингу, застуди. Але навіть тяжко хворі не могли розраховувати на отримання медичної допомоги, бо в більшості поселень не було ні медичних пунктів, ні медикаментів.

Становище депортованих ускладнювалося ще й тим, що більшість із них прибували до місця заслання без особистих речей, продуктів, грошей — нерідко через банальне мародерство місцевої влади на пунктах висилки. Тим часом сім'ї розкуркулених мали утримуватися саме за власні кошти. Тому 5 березня 1930 р. ОДПУ змушене було видати розпорядження, яким дозволяло депортованим селянам звертатися до родичів з проханням надіслати грошові перекази. Розкуркулені отримали право й на продовольчі посылки [31].

Важкі умови існування спецпереселенців призводили до масових смертей. На 1 грудня 1930 р. зі 126 095 депортованих до Північного краю загинули 21 213 осіб (16,8 %) [32]. Тож недивно, що з потеплінням почалися масові втечі розкуркулених із сім'ями з місць заслання. Частина втікачів осідали в містах, на новобудовах, де було легко розчинитися серед тисяч чорноробів, колишніх селян. Інші з фіктивними зазвичай документами про соціальне становище поверталися до рідних сіл, вимагаючи в місцевого керівництва повернення конфіскованого майна й земельних наділів. Решта втікачів без документів переходили на нелегальне становище, переховувалися в лісах або в найближчих родичів. Владу особливо непокоїло те, що деякі куркулі після повернення із заслання ставали «базою для розвитку бандитизму».

Працівники ОДПУ повідомляли, що повернення куркулів «негативно впливало на політичні настрої основних прошарків селянства», викликаючи співчуття бідняків, середняків, навіть активістів. Навколо дітей депортованих збиралися селяни, вислуховували їхні жахливі розповіді, після чого висували до влади «незаконні вимоги» щодо повернення всіх висланих куркульських родин. У деяких регіонах України ці настрої, за висновками ДПУ УСРР, переростали в «організований рух». Співробітників ДПУ особливо вражало те, що активними учасниками акцій за повернення куркулів ставали сільські

активісти й колгоспники, які безпосередньо брали участь у розкуркуленні та висланні [33]. Скажімо, в Таранівській сільраді Васильківського району питання про повернення висланих куркулів на зборах поставили два члени комнезаму [34].

Про масовість втеч селян із місць депортацій свідчить директива ОДПУ від 7 квітня 1930 р., яка зобов'язала республіканські повноважні представництва організувати на станціях загороджувальні пункти. Підготовлена на початку квітня 1930 р. директива ДПУ УСРР вимагала від окрвідділів ДПУ надати інформацію про кількість утікачів, що перебували на території округу, а також визначила методи боротьби з ними: усіх затриманих куркулів слід було негайно етапом відправляти до попереднього місця заслання, а щодо «злісних куркулів» заводити справи, які передавалися на розгляд Судової трійки ДПУ УСРР [35]. Зокрема, за таким механізмом сфабрикували справу на мешканця с. Мар'ївка Божедарівського району В. Хомуху, якого в червні 1931 р. разом з родиною депортували на Урал. Хомуха втік із заслання і з фальшивими документами на ім'я бідняка Крохмаля влаштувався на виробництво в м. Кам'янське. Співробітники Божедарівського ДПУ затримали його, бо Хомуха декілька разів приїздив до рідного села. Втікача звинуватили в тому, що нібито ще до заслання він разом з іншими куркулями збирався знищити коней і велику рогату худобу в колгоспі, щоб «підірвати економічну міць» колективного об'єднання. За нереалізовані контрреволюційні наміри 27 березня 1932 р. Особлива нарада засудила В. Хомуху до трьох років концтабору [36].

Проте більшість розкуркулених все ж таки залишилися на території Дніпропетровщини. Родини куркулів третьої категорії переселяли до спеціальних куркульських поселень, розташованих на нових, відведених для них за межами колективних господарств ділянках. Організовували куркульські висілки з 10—20 господарств так, щоб у майбутньому не заважати «проведенню землеврядування МТС, радгоспів і колгоспів» [37]. Дніпропетровський окрвиконком, прагнучи не допустити чергових селянських виступів, рекомендував відводити ділянки поблизу сільрад, «сталих у політичному плані».

Списки куркульських господарств третьої категорії, що підлягали розселенню всередині району, райвиконками готували в умовах абсолютної секретності — виносити ці питання на обговорення сільрад, КНС, інших сільських і районних організацій категорично заборонялося. Проведення розселення дозволялося лише зі спеціальної санкції окрвиконкому [38]. Крім того, директива РНК УСРР від 23 жовтня 1930 р. заборонила розташовувати куркульські висілки навколо лісів, залізниць, великих ґрунтових шляхів. Селянські господарства на висілках наділялися землею за мінімальними споживчими нормами на рівні 50% від пересічної норми забезпечення землею селянства кожного конкретного села. При цьому дозволялося взагалі не відводити землю тим куркульським господарствам, майно й земля яких конфіскувалися «за злісне невиконання хлібозаготівель та за зрив чергових посівкампаній» [39].

Керувати висілками повинні були спеціальні комітети (трійки) або уповноважені, призначені райвиконкомом і затверджені окрвиконкомом. Виселенцям залишали засоби виробництва в розмірі, мінімально необхідному для ведення господарства, встановлювали певні виробничі завдання та зобов'язання щодо здачі товарної продукції державним і кооперативним органам [40].

На Дніпропетровщині висілки утворили практично в усіх районах, де проводилося масове розкуркулення. Так, у Нікопольському районі виникло 5 висілків на 105 дворів, Долинському — 8 на 127 дворів і т. д. [41].

Умови проживання в більшості таких поселень були такими. Житло й господарські будівлі споруджувалися за рахунок коштів самих розкуркулених або дозволялося переносити туди надані їм бідняцькі будівлі. Кожній розкуркуленій сім'ї надавалася ділянка землі, малоцінні засоби виробництва, фураж з розрахунку можливого обробітку землі та посівні матеріали при обов'язковому засіві й залежно від норми завдання. Населення куркульських висілок було позбавлене виборчих прав.

Але більшість селян відмовлялися переселятися до цих своєрідних резервацій. Зокрема, у Долинському районі з 8 висілків було заселено тільки 5, до яких замість запланованих 81 двору переїхало 28. А у Лозівському районі до них не переселилося жодного куркульського господарства [42]. Як правило, розкуркулені третьої категорії, очікуючи на нові репресії, переїздили до міст, вербувалися на новобудови або зовсім залишали межі республіки. Робили вони це таємно, без дозволу сільрад, а тому їхня подальша доля місцевому керівництву була невідома. Тільки у Лозівському районі з 240 куркульських родин, які залишилися у районі з правом землекористування, 161 родина, за повідомленням Наркомзему УСРР, зникла з сіл відразу після розкуркулення.

Особливістю здійснення розкуркулення на Дніпропетровщині було те, що тут під прес репресій потрапили й представники національних меншин, які компактно проживали в регіоні, зокрема німці. Як зазначалося в постанові президії окрвиконкому від 15 грудня 1929 р., серед місцевих німців-колоністів різко посилювались еміграційні настрої. Вони за безцінь розпродавали або кидали майно та їхали до Москви за візами для виїзду за кордон, мотивуючи своє рішення небажанням вступати до тсозів [43].

У відповідь на це Наркомат фінансів СРСР у березні 1930 р. надіслав на місце таємного листа, в якому такі заходи, як обшук і конфіскація майна у розмірах, вищих за недоплату, конфіскація майна за борги третіх осіб, розпродаж конфіскованого майна у стислі строки, арешт в адміністративному порядку за несплату податків іноземних громадян тощо, визнавалися незаконними й репресивними. Відтепер щодо них належало суворо дотримуватися законів, не допускаючи арешту за відсутності ордера прокуратури, конфіскації майна на суму, що перевищувала розмір боргу [44].

Тим часом скарги німців на свавілля властей продовжували надходити до різних інстанцій, у т. ч. на адресу Наркомату іноземних справ. Тому 21 березня 1930 р. Голова РНК СРСР направив окрвиконкомам розпоряд-

ження, згідно з яким конфісковане майно німцям або поверталось, або за нього виплачувалася компенсація. Причому цій категорії селянства у разі переселення надавалася можливість продажу свого майна, а також виділення землі на новому місці [45]. Та послаблення торкнулося дуже незначної частини населення. Що ж до основної маси селянства, то карна машина діяла безжалісно, на повні оберти.

Крім розкуркулення, на Дніпропетровщині використовувались й інші методи впливу на небажаючих вступати до колгоспів:

- позбавлення середняків виборчих прав (Дніпропетровський округ);
- незаконні арешти та утримання під вартою (Олександрівська сільрада Близнюківського району Дніпропетровського округу);
- погрози бойкоту та заборона відпуску товарів із кооперації (с. Єлизаветівка Дніпропетровського округу) [46];
- безперервне, по декілька днів проведення зборів (Криворізький округ) [47] тощо.

Важливим напрямом репресивної політики сталінського керівництва на початковому етапі суцільної колективізації стала фабрикація групових «селянських справ». Намагаючись не допустити антиколгоспних виступів у перші місяці 1930 р., органи ДПУ вирішили завдати превентивного удару по селянству, почавши тисячами викривати й ліквідувати «куркульські підпільні організації», які нібито «борилися проти радянської влади шляхом підготовки збройного повстання» [48]. Аналіз таких карних справ свідчить, що насправді контрреволюційного селянського підпілля на Дніпропетровщині не існувало. Всі ж «антирадянські організації» були «створені» хворобливою уявою співробітниками органів ДПУ, в тому числі для того, щоб вести «організований характер» насправді стихійних антиколгоспних виступів селян.

Серед типових справ, сфабрикованих у цей період, — справа «контрреволюційної куркульської організації» зі штабом у Павлограді, яка нібито діяла на території Павлоградського, Петропавлівського, Юр'ївського районів. Як видно з матеріалів кримінальної справи, влітку 1929 р. куркулі, «об'єднані ворожими настроями проти радвлади внаслідок розпродажу їх майна за невиконання державних завдань» [49], зібралися на нараду у лісі поблизу від Павлограда, де й вирішили розпочати роботу зі створення контрреволюційної організації і підготовки збройного повстання. Для виконання цих завдань «контрреволюційна куркульська група» вела в селах антирадянську агітацію, готувала випуск листівок і прокламацій, займалася збиранням зброї, вербувала до свого складу спеціалістів — військових, розробила план повстання [50]. На момент ліквідації організації нараховувала 53 члени й мала свої осередки в 11 селах і хуторах, зокрема, у Тернівці, Богданівці, Богуславі та ін. Очоловав її Олексій Капітонович Пазін, мешканець м. Павлограда, в минулому офіцер царської армії. Збройне повстання мали почати одночасно в усіх селах, де розташовувалися осередки організації. Постанці збиралися розігнати комуни та радгоспи, знищити радянський і партійний актив.

Під час останньої наради 1 лютого 1930 р. усіх її членів заарештували й висунули звинувачення за статтями 54-11 та 54-2 КК УСРР — участь у контрреволюційній організації й підготовка збройного повстання проти радянської влади [51]. Матеріали справи недвозначно вказують на те, що слідство проводилося грубо, допити супроводжувалися побоями, а протоколи допитів примушували підписувати, не читаючи. Завдяки фантазії та наполегливості слідчих ДПУ зі звичайними речами відбувалися дивні метаморфози: пиятики перетворювалися на таємні наради, особи, які приїздили в гості до знайомих, ставали активними членами осередків організації. Підставою для фабрикації справи стали й родинні зв'язки селян, які давали змогу об'єднати їх у контрреволюційну організацію. І хоча фігуранти по цій справі намагалися оскаржити вирок і довести свою невинність, домогтися цього їм не вдалося: з 53 осіб 21 засудили до розстрілу, інші отримали різні строки ув'язнення, і лише двох осіб звільнили з-під варті.

Зрештою, репресивний тиск на селянство упродовж січня — березня 1930 р. дав потрібні владі наслідки: на Дніпропетровщині почалося активне створення колгоспів. Так, у Межівському районі комуна імені Фрунзе протягом кількох днів зросла з 90 господарств мало не до 300 [52]. За даними Новомосковського земвідділу, на 20 лютого 1930 р. у районі було колективізовано 71% селянських господарств і 72% землі, причому тільки за 25 днів рівень колективізації по району зріс на 40%. Та найбільших успіхів досяг Криворізький округ, де на 22 лютого 1930 р. було усупільнено 98% господарств, 97% площі, 98% тяглової сили і 100,3% насіння [53], тобто за місяць колективізація була практично завершена. Недивно, що представник ЦК ВКП(б) Г. Орджонікідзе, інформуючи Й. Сталіна і С. Косіора про ситуацію в Долинському районі (Криворіжжя), прямо говорив: «Тут закручено по-звірячому: колективізовано 100 відсотків» [54].

В умовах постійного «підхльостування» колективізації центральним керівництвом не лише криворізькі можновладці намагалися перевиконати «процентні рознарядки», що спускалися «зверху». Доходило до змагання цілих районів, як це було тоді, коли Дніпропетровський і Карло-Марксовський райкоми КП(б)У уклали між собою договір «щодо найшвидшого завершення колективізації» [55]. Ті ж керівники, які не могли забезпечити «шалених темпів колективізації», не мудруючи лукаво, просто фальсифікували дані. У с. Карнаухівка Кам'яньського району уповноважений райкому і керівники села, прагнучи будь-що посісти перше місце в районі, повідомили райком партії про 100% колективізацію. Але невдовзі з'ясувалося, що в селі не було колективізовано й 35% селянських господарств [56].

Здійснення тотального колективізації та розкуркулення викликало масовий опір селянства, що знайшло відображення у збільшенні «терористичних актів» (убивств партійного, колгоспного активу, уповноважених), волинках, які охопили села Магдалинівського, Криворізького, Нікопольського, Межівського, Солонянського та інших районів. Найбільша волинка відбулася у с. Спаське Новомосковського району на початку березня 1930 р. Вона тривала з 3 до 9 березня. У ній взяли участь близько 1 200 селян, яким удалося захопити

сільраду, переобрати її склад, визволити заарештованих і вигнати з села активістів. Цей виступ був придушений лише за допомогою спеціальних загонів міліції та ДПУ [57]. Характерно, що подібні виступи сталися і в інших селах Новомосковського району — Водяне, Орлівщина, Миколаївка, Лиманське, Підпільне, Дерезувате, Кулебівка. Про масштабність селянських заворушень свідчить той факт, що тільки з 20 лютого до 12 березня тут було затримано 172 учасники «заколотів» [58]. Усього ж у Дніпропетровському окрузі з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. відбувся 81 масовий селянський виступ, у Криворізькому — 44 [59].

Апогеєм селянського спротиву колективізації стало Павлоградське повстання (5—6 квітня 1930 р.), яке охопило три райони — Петропавлівський, Близнюківський, Павлоградський. Причини виступу були типовими для масових селянських заворушень того часу: розкуркулення, колективізація, надмірне оподаткування, знущання над одноосібниками. Також слід урахувати особливості соціально-економічного розвитку цієї частини Дніпропетровського округу. В повсталих районах переважала хутірська і змішано-черезсмужна форми землекористування. Хутори Павлоградського, Близнюківського і Петропавлівського районів виникли ще в дореволюційний період переважно шляхом переселення селян на ділянки землі, придбані у поміщиків або через Селянський банк. «Ці поселенці, в більшості заможне селянство, розвиваючись на куплених ділянках, часто густо неодноразово прикупляли ще землю черезсмужно, не при хуторі. Після революції черезсмужність хуторів збільшилася через свавільне поселення мешканців великих селищ та шляхом розділення старих хуторів, унаслідок чого утворилося багато дрібних населених пунктів із хуторян» [60].

Через це тільки в Близнюківському районі в 1929 р. землезабезпеченість на двір у середньому становила 12—13 га. Чисельнішою була тут заможна та середняцька групи: за даними оподаткування на 1929 р., відповідно 13 % і 83,3 %, бідняцька — лише 3,2 % [61] (на Україні у 1929 р. це співвідношення було зовсім іншим: батрацька група — 9,2 %, бідняцька — 21,9 %, середняцька — 67,5 % і куркульська — 1,4 %) [62]. Закономірно, що у цих районах, де переважало заможне хутірське населення, під прес репресивної політики потрапили значні прошарки селянства (у Близнюківському — кожне десяте господарство). Якщо врахувати, що розкуркулювали не тільки «експертників», але й менш заможних селян, стає зрозумілим, чому мешканці Павлоградського, Петропавлівського і Близнюківського районів взялися за зброю. «У мене забрали землю, а також частину майна, я, безумовно, незадоволеній радянською владою», — заявив на допиті один із повстанців, Микита Тутов [63]. «Вони грабували куркулів, бий їх!» — закликав під час повстання Іван Безміліцин [64]. Аналіз матеріалів кримінальної справи свідчить, що голова сільради одного з хуторів Петропавлівського району викликав ненависть селян тим, що брав активну участь в експропріації майна розкуркулених. При цьому він конфіскував усе, навіть продукти, — масло, сало. Мабуть, дії цього представника влади відзначалися особливою жорстокістю, якщо селяни розправились із ним одним із перших.

Голова Дніпропетровського окрвиконкому Сорокін пізніше визнавав, що «викривлення класової лінії в Петропавлівському, Павлоградському і Близнюківському районах мали місце», але, на його думку, вони були незначними, порівняно з тими сільрадами, де відбулися масові волинки. Проте зі спецдонесень ДПУ видно, що селяни цих районів були рішуче налаштовані ще на початку колективізації. Так, 10 лютого 1930 р. «курукуль» з Павлоградських хуторів Михайло Нестеренко на базарі Павлограда закликав селян братись за зброю й гнати радвладу, називаючи колективізацію лавочкою, яка влаштовується для того, аби забирати у селян необхідні гроші [65]. 5 березня виникла жіноча волинка на хуторі Сонцеве Петропавлівського району, керівники якої — Дмитро Черкашин, Семен Зеленін та Іван Волокітін — пізніше взяли активну участь у подіях 5—6 квітня. Тоді жінки, озброєні кілками, виїхали на поле й не дозволили членам тсозу засіяти їхню колишню землю, а потім юрбою пішли до сільради с. Петриківка, вимагаючи звільнити заарештованих, де побили вікна у квартирі голови сільради [66].

На початку квітня, як свідчать документи, ситуація у Петропавлівському, Павлоградському і Близнюківському районах досягла критичної позначки. Останньою краплею, яка переповнила чашу загального терпіння, було те, що після публікації статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», а також постанови ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі» селяни отримали в наділі гіршу, ніж вони мали до колективізації, землю.

Повстання почалося вранці 5 квітня 1930 р. одночасно в трьох місцях Петропавлівського району: на хуторі Осадчому (звідкілья перекинулося на хутори Водяне, Сухий, Путятине, села Мар'ївка, Кохівка, Нова Дача, Богданівка), хуторі Сонцеве і хуторах так званої Богдано-Вербки-Тернівської групи. Напередодні вночі до хутора Осадчого прибула озброєна група з с. Богданівка з 25 осіб. В Осадчому до них приєднались родини «курукуль», усього 30 осіб, озброєних берданками, мисливськими рушницями, дробовиками, обрізами та холодною зброєю. Очолили повстанців брати Петро й Мойсей Бузови.

5 квітня повстанці спочатку вирушили до стайні колгоспу, де розправилися з двома активістами — братами Пашковими, потім попрямували до голови сільради Сивокобильського. Підійшовши до його квартири, один із селян почав кричати: «Бийте його, він забирив у нас курей, масло й сало» [67]. Інші вимагали, щоб Сивокобильський кинув зброю і вийшов на вулицю. Голова сільради цього не зробив, і тоді повстанці відкрили стрілянину по його квартирі. Сивокобильський вистрибнув у вікно й кинувся тікати. Селяни побігли за ним. Під час перестрілки Сивокобильського було поранено, а коли він упав, повстанці підбігли й добили його. Крім голови сільради і братів Пашкових, селяни розправилися з уповноваженими райвиконкому Олійником і Петровим, секретарем сільради, членом партії Винниченком і двома місцевими активістами.

З хутора Осадчого загін повсталих вирушив на хутір Водяний, де, як зазначалося в одному з документів ДПУ, «склад господарств був цілком

куркульським» [68]. Тут селяни розгромили комуну «Вільний край», розібрали коней і зброю, а також убили п'ять активістів.

Далі повстанці рухалися за маршрутом: хутір Сухий — Путятине — комунa ім. Рикова — Мар'ївка — Кохівка — Нова Дача. В усіх населених пунктах вони громили колгоспи, розправлялися з активістами. У доповідних записках ДПУ підкреслювалося, що в тих місцевостях, де проходили повстанці, до них приєднувалося майже все чоловіче населення. У селах залишалися тільки жінки, діти та старі люди.

Повстанці виступали під гаслами: «Геть комуну та радвладу!», «Хай живе Селянська влада!», «За віру православну!», «Геть комуністів!», «Ми — виробники хліба, нам його не дають», «Щоб нам, селянам, віддали всю землю, і щоб ми платили податок, як і раніше, всі однаково, з десятини» [69]. Усі ці вимоги є типовими для селянських антиколгоспних рухів періоду колективізації. Поява політичних гасел дає підстави говорити, що селяни почали відкрито вимагати зміни існуючого режиму. Натомість мешканцям села потрібна була своя, селянська влада, яка б не втручалась у процес сільськогосподарського виробництва, не зганяла їх до колгоспів і встановила справедливі податки.

Так званих самостійницьких гасел повсталі не висували, бо основну масу повстанців становило населення заможних російських сіл — Тернівки, Богданівки та хуторів Осадчий і Богдано-Вербки. Із 210 осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, 156 були росіянами і лише 53 — українцями [70]. Цікава деталь: вочевидь, у зв'язку з тим, що негативні процеси, які відбувалися на селі у період суцільної колективізації, поєднувались у свідомості селян з ім'ям Сталіна, а Леніна вони ототожнювали з політикою непу, один із керівників Павлоградського повстання називав себе «другим Леніним» [71].

Озброєні повстанці були погано. Більшість зовсім не мали вогнепальної зброї. Після придушення повстання в учасників виступу було вилучено лише 47 рушниць, 18 обрізів, 4 гранати, 1 карабін, 11 револьверів, 220 набоїв і 11 багнетів [72]. Зрозуміло, що протистояти регулярним частинам міліції і загонам ДПУ повсталі селяни не могли, внаслідок чого вже на другий день виступу, 6 квітня, під час сутички з чекістами на Тернівській горі вони зазнали поразки. Почалися масові арешти. Тільки 6 квітня було заарештовано 213 осіб, а в ніч на 7 квітня — ще 150 [73]. На місцях проводилося прискорене слідство. Справи передавалися на розгляд надзвичайної трійки.

27 квітня був сформульований звинувачувальний вирок, згідно з яким 210 осіб притягли до кримінальної відповідальності за ст. 54-2 КК УСРР: «участь у збройному повстанні з метою захоплення влади в центрі й на місцях» [74].

7—19 травня 1930 р. відбулася надзвичайна сесія Дніпропетровського окружного суду. Напередодні її проведення секретарів райкомів і райвиконкомів Павлоградського, Петропавлівського, Васильківського, Юр'ївського, Близнюківського районів зобов'язали направити для участі у судовому засіданні групи активістів, членів колгоспів, радгоспів, які б після повернення

до села могли б дати «правильну оцінку цьому куркульському виступу — показати обличчя куркуля». Активістів рекомендувалося делегувати із сіл, де не лише проходили повстанці, а й були здійснені вбивства. Кожну групу мав очолити уповноважений — швидше за все для того, щоб не допустити непотрібних ексцесів під час судового засідання [75].

Повстанці звинувачувались у:

— створенні підпільної контрреволюційної організації куркулів, яка ставила за мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання;

— розробці планів фізичного знищення комуністів та активістів, розгроми комун, тсозів та інших колективних господарств;

— здійсненні куркульського збройного повстання 5 квітня 1930 р. у селах та на хуторах Павлоградського, Близнюківського і Петропавлівського районів;

— вбивстві 30 активістів (із них — 5 членів партії, 4 комсомольців, 1 військовослужбовця і 18 безпартійних);

— знищенні колгоспів і пограбуванні їхнього майна [76].

Згідно з вироком суду 27 активних учасників повстання були розстріляні, інших позбавили волі строком від 3 до 10 років, 19 осіб було виправдано й звільнено з-під варти. Учасники Павлоградського повстання, які брали участь у вбивствах, не реабілітовані й дотепер за Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1991 р.

Та судом над повстанцями у «Павлоградській справі» не було поставлено крапку. Почалися нові чистки, нові процеси. Відомо, що в окреме виробництво виділили справу повстанців хутора Богдано-Вербки [77]. За стандартними звинуваченнями засудили 24 особи, з них чотирьох — до розстрілу. Зауважимо, що за всіма «селянськими справами», що були сфабриковані чекістами упродовж 1930—1931 рр., слідчі органи, як правило, «встановлювали» зв'язок цих «контрреволюційних організацій» із павлоградськими повстанцями. Це стосується, зокрема, так званої «гупалівської групи», процес над членами якої відбувся у 1931 р. [78]. Всі вони були реабілітовані у 1992 р.

Після придушення повстання ситуація в Петропавлівському, Павлоградському, Близнюківському і суміжних з ними районах залишалася напруженою. За агентурними повідомленнями, «настрої селянства були не на користь радянської влади» [79]. Незважаючи на те, що місцеві можновладці провели активну пропагандистську роботу, організувавши численні збори, на яких засудили «бандитів» та куркулів, і використавши з цією метою навіть похорони активістів, більшість селян продовжували заявляти: «Ви нас примусили йти проти вас» [80].

Схоже, однак, що партійне й радянське керівництво Дніпропетровщини належних висновків із трагічних подій 5—6 квітня не зробило. Були лише підраховані збитки, які по Тернівській, Богданівській та Новодачинській сільрадах становили 18 706 крб. 78 коп. [81]. У справі ж колективізації все залишилося на своїх місцях.

Опір селянства примусовій колективізації зумовив певні зміни в аграрній політиці більшовицької партії. Зрозуміло, що про відмову від ідеї

суцільної колективізації не йшлося, однак тиск на селянство був тимчасово послаблений. Сталінське керівництво у постанові ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. визнало, що під час суцільної колективізації мали місце «викривлення партлінії в колгоспному русі», які полягали в огульному розкуркулєнні та порушенні принципу добровільності при створєнні колгоспів. Щоправда, вся провина за насильницькї дїї перекидалась на виконавцїв — «окремих низових працівникїв» [82], котрї до того ж, як указувалося у постанові, стали «жертвами провокацїй» з боку «контрреволюцїйних елементїв». Насправдї ж подібне пояснення не вїдповїдало дїйсності, хоча й вїдкривало можливїсть покарання найбільш активних колективїзаторїв, дїї яких вїдзначалися особливою жорстокїстю. У Днїпропетровському окрузї, скажїмо, по дев'яти районах до вїдповїдальності «за викривлення партлінії» було притягнуто 281 особу, у тому числї до судової — 56 осіб [83]. До Новомосковського і Петрикївського районїв, де випадки «порушення революцїйної законності» були наймасовїшими, окружком направив парткомїсії [84].

Березнева постанова ЦК ВКП(б) частково зняла напруження на селї. Розпочалися масовї виходи селян із колгоспїв. Тому в бїльшостї районїв Днїпропетровщини колективнї об'єднання почали «розпадатися» буквально на очах. У Межївському, Солонянському, Павлоградському, Петропавлївському, Царичанському, Синельникївському районах спецїально створєні при райвиконкомах та сїльрадах комїсії за годину виключали з колгоспїв вїд 1 500 до 2 500 селян [85]. Особливо широкого розмаху виходи з колгоспїв набули у тих районах, де рївень колективїзації був найвищий. До таких належав і Криворїзький округ, в якому на 10 квїтня 1930 р. із колгоспїв вийшла майже половина селян [86]. Аналїз соцїального складу селян — вїдхїдникїв показує, що до вїдивїдуального ведєння господарства поверталися не тїльки середняки, а й бїдняки та наймити. Так, у Кам'янському районї з колгоспїв було виключено 5,5 % батракїв, 38,7 % бїднякїв, 55,8 % середнякїв [87].

Фактично, темпи виходу з колгоспїв спївпадали з темпами колективїзації у першї мїсяцї 1930 р. Намагаючись зупинити такий перебїг подїй, Днїпропетровський окружком КП(б)У 3 квїтня 1930 р. звернувся до секретарїв райкомїв із секретною директивою, в якїй вимагав вїд них за будь-яку цїну добитися не тїльки збереження, а й закрїплення колгоспїв, дїючи у даному напрямї цїлеспрямовано, оперативно, гнучко. Мїсцеве керївництво, виконуючи цю директиву, стало на шлях своєрїдного «саботажу»: тривалий час не розглядало і всїяко затримувало заяви колгоспникїв на вихїд із колгоспїв, поширюючи щодо них рїзнї плїтки, чутки, а то й вїдверту нїсенїтницю, насаджуючи на селї атмосферу ворожнєчї. Їх шантажували, залякували, тероризували. В окремих випадках керївники сїльської ланки не зупинялися і перед вбївствами, як це сталося у с. Миколїйках Новомосковського району, коли вбили ходока до Наркомзему СРСР. Цей терористичний акт скоїв голова сїльради [88].

У вїдповїдь на протидїю мїсцевого керївництва селянським виходам із колгоспїв Днїпропетровщиною прокотилася нова хвиля волинок. Її учасники вимагали повернення усуспїльненого реманенту, насїння, худоби, вїдїлення

землі. Масові селянські заворушення відбулися у березні 1930 р. у селах Аули, Новоселівка, Карнаухівка, Василівка, Миколаївка, Теплівка та ін. Зокрема, в с. Мар'ївка Межівського району жінки провели демонстрацію з вимогами повернення усуспільненого реманенту та худоби, після чого в тсозі було розібрано 35 коней та деякий реманент [89]. Аналіз архівних джерел свідчить, що саме у цей період (середина березня — початок вересня 1930 р.) було зафіксовано найбільшу кількість волинки на території області.

Новий етап у розвитку колгоспного руху розпочався після ухвалення на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У спеціальної резолюції, в якій ставилося завдання подвоїти на весну 1931 р. існуючий рівень колективізації і закінчити її в основному до кінця року у найважливіших житницях країни, включаючи степову зону України. Важелі, використані під час створення колгоспів у цей період, були майже тотожні тим, що пройшли апробацію в перші місяці 1931 р.: «Ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села, хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо» [90].

Після проведеного в 1930 р. розкуркулення виявлення нових куркульських господарств за критеріями, встановленими постановою РНК СРСР від 21 травня 1929 р., перетворилося на надскладну справу. За таких умов влада, яка й не думала припиняти каральні акції проти селянства, знайшла оригінальний спосіб виходу з такої ситуації. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 23 грудня 1930 р., а згодом і Законом про єдиний сільгосподаток на 1931 р. раднаркомам союзних республік, крайовим і обласним виконкомом дозволялося визначати ознаки куркульських господарств відповідно до місцевих умов [91]. Таким чином, установа критеріїв куркульських господарств було віддане на відкуп місцевим можновладцям, що остаточно розв'язало їм руки, посиливши свавілля й беззаконня на селі.

Аналіз облікових карток куркулів та членів їхніх родин, висланих із території Дніпропетровщини у 1931 р., дає змогу зробити певні узагальнення щодо критеріїв, якими керувалася місцева влада, здійснюючи нове розкуркулення.

По-перше, більшість депортованих селян оподатковувалася в експертному порядку. Наприклад, у Новомосковському районі експертниками були 112 власників селянських господарств із 115, Апостолівському — відповідно 44 із 58, Божедарівському — 77 із 103, Царичанському — всі 47 розкуркулених [92]. Проте це були колишні експертники, тобто індивідуальне оподаткування застосовувалося до цих господарств у 1927/28 р., 1928/29 р. або 1929/30 р. Щодо оподаткування в 1930/31 р., то воно здійснювалося на загальних підставах. Таким чином, можна дійти висновку, що заможні селянські господарства на той час або саморозкуркулилися шляхом розділення чи розпродажу майна, або були розкуркулені.

По-друге, серед депортованих значну частину становили селяни, які в облікових картках фігурують як розкуркулені в 1930 р. [93]. Швидше за все це селянські господарства, які зарахували до третьої категорії куркулів, що зберігали право залишитися на території району, але мали проживати на спеціальних висілках.

По-третє, жертвами депортації стали селяни, які не виконали хлібозаготівельні плани або не сплатили встановлені державні податки. Скажімо, в обліковій картці мешканця с. Костромка Апостолівського району О. Бедринця вказано, що він «у 1930 р. не виконав план хлібозаготівлі розміром 462 пуди, за що був розпроданий» [94]. Враховуючи, що протягом 1930/31 р. тверді завдання з хлібозаготівель використовувалися владою як вагомий «аргумент» для відновлення масової колективізації, зрозуміло, що серед твердоздавців переважали середняки і навіть незаможні селяни.

Ще одним критерієм для зарахування селян до куркульських списків стала їхня участь в антиколгоспних виступах, зокрема волинках, а також негативне ставлення до сталінської аграрної політики, що кваліфікувалося як «вороже ставлення до заходів Радвлади на селі». Наприклад, мешканця с. Прядівка Царичанського району І. Канцура в обліковій картці характеризували як «контрреволюціонера, який брав активну участь у волинках, спрямованих проти радянської влади у 1930 р. у с. Прядівка» [95].

Крім того, під час визначення кандидатів на депортацію діяв принцип відповідальності за родинною належністю. Скажімо, з аналізу облікової картки мешканця с. Борисівка Нікопольського району І. Семенка зрозуміло, що його зарахували до куркулів через батька, який «систематично займався антирадянською агітацією проти колективізації і хлібозаготівлі», був засуджений і висланий на п'ять років за невиконання хлібозаготівельного плану [96]. Інших, так би мовити, економічних підстав для його розкуркулення встановити неможливо. Досить часто в політхарактеристиках депортованих зустрічаються наступні примітки: «вся сім'я вороже ставиться до кампаній, що здійснюються Радвладою на селі», «родичі були учасниками контрреволюційної організації СВУ» [97].

Показово, що серед депортованих значну частину становили селяни, які були членами колгоспу, але потім або вийшли з його складу після публікації сталінської статті «Запаморочення від успіхів», або були «вичищені як куркулі». Наприклад, із 58 висланих селян Апостолівського району 19 побували у колективних об'єднаннях [198]. Факти перебування «класово ворожих елементів» у складі колгоспів органи ДПУ пояснювали підступністю куркулів, яким нібито вдалося проникнути до колгоспів ще до або на початку розкуркулення, заздалегідь розбазаривши своє майно чи приховавши його від конфіскації. У доповідній записці інформвідділу ОДПУ від 30 січня 1931 р. стверджувалося, що в деяких районах «класово ворожі елементи» становили 2—3 і більше відсотки від загальної кількості колгоспників. Саме у великій «засміченості» колгоспів, особливо колгоспного керівництва, колишніми куркулями, торговцями, поміщиками чекісти вбачали причини безгосподарності, що панувала в багатьох із них, саботажу основних господарсько-політичних кампаній на селі, масових виходів із колгоспів бідняків і маломісних середняків [99]. За даними весняного перепису колгоспів 1931 р., у країні 26,6 % колективних об'єднань виключили зі своїх складів куркульські господарства [100].

Влада починає готувати нову депортацію селянства на початку 1931 р. Обґрунтовуючи необхідність «чергового удару» по куркулю, органи ОДПУ

вказували на дві основні причини: посилення «куркульської активності» й початок «нової потужної хвилі колективізації». У матеріалах ОДПУ «З питань куркульської контрреволюції», підготовлених на 1 лютого 1931 р., визначалися перші орієнтовні кількісні показники майбутньої депортації. За межі України планувалося виселити 20 тис. куркульських господарств [101]. Важливу роль у здійсненні депортації мали відіграти органи місцевої влади. Спільна постанова ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого 1931 р. надала облвиконкомам і урядам автономних республік право виселення куркулів за межі районів суцільної колективізації [102].

Додаткове підґрунтя для проведення депортації створювало й розкуркулення, яке вже здійснювалося в районах суцільної колективізації. Місцеві органи влади, конфіскувавши майно куркулів, вимагали від республіканського партійного керівництва санкціонувати їх виселення. Тому 11 лютого 1931 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до ЦК ВКП(б) з проханням «дати з цього питання відповідні директиви» [103]. Відповіддю Кремля на ініціативи ОДПУ й місцевої влади з розкуркулення стала постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 лютого 1931 р., яка зобов'язала ОДПУ розпочати підготовчі роботи: визначити й підготувати протягом 6 місяців райони для створення куркульських поселень на 200—300 тис. родин під управлінням спеціально призначених комендантів [104]. Керувати роботою з виселення й розселення куркулів мала спеціальна комісія, створена за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 11 березня 1931 р. та очолена кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б), заступником голови РНК СРСР А. Андрєєвим. До складу комісії ввійшли: Г. Ягода (заступник голови) і П. Постишев. Партійне керівництво держави потурбувалося й про фінансове забезпечення репресивної операції, виділивши ОДПУ із резервного фонду РНК 6 457 000 крб. [105].

В Україні аналогічна спецкомісія у складі П. Любченка, В. Балицького і М. Демченка з'явилася 4 квітня 1931 р. під егідою політбюро ЦК КП(б)У — від неї незабаром надійшла пропозиція вислати за межі УСРР не менше 40 тис. розкуркулених господарств. Саму депортацію планувалося організувати після закінчення весняної сівби, щоб завершити її вже в червні [106]. Звертаючись з таким клопотанням до центру, українське керівництво демонструвало справжній більшовицький прагматизм: виселення «куркулів» після посівної кампанії дозволяло передати їхні засіяні ділянки землі колективним господарствам.

Нова репресивна операція ретельно готувалася владою з урахуванням помилок, допущених у 1930 р. Намагаючись не допустити нових масових селянських виступів, органи держбезпеки посилили інформаційну роботу, ретельно відстежуючи щонайменші хвилювання в політичних настроях усіх верств села, «особливо в уражених пунктах».

Депортації передували дві масові операції з вилучення кримінального та контрреволюційного елементів. Спільна директива ДПУ і Головного управління Робітничо-селянської міліції УСРР «Про операцію щодо вилучення кримінального соцнебезпечного елементу із сільських місце-

востей» була підготовлена 21 січня 1931 р. Необхідність нової зачистки села від «кримінальщини» влада вже звично пояснила тим, що «куркульство чимраз ширше спирається на кримінальні елементи, використовуючи їх для активних виступів проти заходів Радвлади та для здійснення терористичних актів, спрямованих проти партійних, радянських і громадських робітників». Контингент кримінальних елементів, що підлягали адмінвистланню, мав складатися тільки з таких категорій злочинців, як «бандити, грабіжники, палії та конокради». Для проведення операції при секторах ДПУ знову створювали трійки в складі відповідальних працівників ДПУ, міжрайонної прокуратури й опергрупи міліції під головуванням перших. Підготовку операції передбачалося закінчити до 1 березня 1931 р., а саме вилучення планувалося здійснити впродовж однієї доби «після одержання окремого розпорядження» [107]. Зазначимо, що, на жаль, автору не вдалося виявити архівних документів, які б дали змогу реконструювати перебіг цієї репресивної акції.

Щодо вилучення «активних контрреволюційних елементів села», то цю операцію українські чекісти провели в березні 1931 р., заарештувавши близько 19 тис. осіб і ліквідувавши контрреволюційні організації, які начебто готували збройне повстання навесні й мали «розгалужену мережу повстанських осередків, що охопили населені пункти кількох районів» [108].

Аналіз кримінальних справ доводить, що більшість селян притягували до кримінальної відповідальності за ст. 54 10 КК УСРР, інкримінуючи їм здійснення контрреволюційної агітації. Типовим був і вирок — вислання через повноважне представництво ОДПУ до Північного краю терміном на три роки. Серед звинувачених переважали селяни, головна провина яких полягала у виході з колгоспу після публікації сталінської статті «Запаморочення від успіхів» — здебільшого їх звинувачували в навмисному розвалі СОЗу. Іншою провиною були «антиколгоспні розмови». Божедарівський райапарат ДПУ, наприклад, у березні 1931 р. сфабрикував справу, за якою проходили селяни Роман та Савелій Сокури, З. Саква, Ф. Компанієць. Висунуті їм обвинувачення є типовим зразком чекістської казуїстики: «Указана група, щоб приховати власне куркульське обличчя, вступила в 1930 р. до СОЗу, переслідуючи за мету розкладення такого. <...> Досягли своєї мети, розклали його і самі вийшли, залишивши в СОЗі для продовження роботи одного зі своєї групи, Ф. Компанійця». Подібних доказів провини виявилось достатньо, щоб засудити З. Сакву, Ф. Компанійця та Р. Сокура до п'яти років концтабору, а С. Сокура — до п'яти років заслання [109].

Під час березневої акції українські чекісти також вилучали активістів, які виступали проти колективізації в 1930 р. або були учасниками масових заворушень. Так, за антиколгоспну агітацію під час масової колективізації 1929/30 р. репресували мешканця с. Назарівка Олександро-Білівської сільради Божедарівського району Г. Мозгового, відправивши на три роки в заслання до Північного краю [110].

Остаточні контингенти куркульських сімей, що підпадали під депортацію за межі України, визначила постанова політбюро ЦК ВКП(б) від

20 травня 1931 р. У її основу покладені рекомендації, що містилися в довідці ОДПУ, підготовленій для комісії А. Андрєєва. Згідно з постановою, з України до Уральської області планувалося виселити 30 тис. селянських сімей [111].

Готуючи депортацію, партійне керівництво за звичним ритуалом попередило місцеві партійні організації про недопущення перегибів і викривлень класової лінії. У листі секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева від 29 травня 1931 р. особливо наголошувалося, що до списків депортованих слід включати тільки «дійсно куркульські елементи», не допускаючи виселення за лише формальними ознаками — «позбавлення виборчих прав, наявність твердого завдання тощо». Окремо вказувалося на неприпустимість виселення середняків і бідняків, які не бажають вступати до колгоспу, виступають проти місцевих органів [112]. Категорично заборонялося репресувати родини членів партії та комсомолу, колишніх червоних партизанів, військовослужбовців. Від заслання куркульські родини могла врятувати й відсутність працездатних чоловіків. Організуючи депортацію, центральна влада демонструвала раціональний підхід — до місць заслання відправляли лише тих, кого можна було «по-господарськи використати» в інтересах соціалістичної економіки. Зрозуміло, що «класово витримані» попередження очільників держави не могли вплинути на практику розкуркулення: урядові рознарядки на депортацію можна було виконати лише за рахунок незаможних верств села. Під час виселення поширеним явищем стало надання сільрадами «неправильних даних про соціально-майнове становище окремих господарств шляхом штучного підвищення податкових показників». Як визнавали органи ДПУ УСРР, нерідко його спричиняло зведення особистих рахунків [113].

Справжню ціну владним деклараціям про недопущення перекручень прекрасно розуміли й мешканці села, через що нова депортація викликала паніку. Намагаючись уникнути розкуркулення, середняки почали тікати із сіл [114], однак влада передбачала можливість такого перебігу подій. Щоб попередити масові втечі селян до початку виселення, ДПУ УСРР вилучило голів і працездатних чоловіків куркульських сімей, заарештувавши 35 тисяч осіб [115].

Отримавши санкцію Кремля на виселення, на повні оберти запрацювала республіканська репресивна машина. Уже 21 травня 1931 р. ДПУ УСРР підготувало проект телеграми, яка визначала порядок депортації куркульських сімей, а наступного дня (22 травня) ця інструкція за підписом С. Косіора була надіслана секретарям міськомів і райкомів партії. Виселення куркулів та їхніх сімей з України планувалося провести протягом 1 червня — 15 липня. Його особливістю стало не одночасне, а поступове «очищення УСРР від куркульського елементу» за визначеною ОДПУ послідовністю: спочатку найбільш небезпечні регіони — прикордонна смуга й Правобережжя (територія Житомирського, Вінницького, Київського оперсекторів та АМСРР), потім степова смуга (стратегічно важливі зернові області, зони суцільної колективізації — Одеський і Дніпропетровський оперсектори), за ними промислові райони Донбасу та наостанок Лівобережжя, яке мало найнижчий рівень колективізації (Сумський, Полтавський, Харківський оперсектори) [116]. Розкладка контрольного числа виселення — 30 тисяч куркульських сімей по

районах України — здійснювалася з урахуванням таких критеріїв, як стан колективізації, облік куркульських господарств, розмір виселення, проведеного в 1930 р., політичні особливості, ступінь активності куркульта тощо [117]. Таким чином, соціально-економічне становище селян було лише одним із показників належності до куркульських списків, кваліфікувавши як колишніх петлюрівців, гетьманців, повстанців тощо. У прикордонних регіонах кандидатами на депортацію ставали за міфічні зв'язки з Польщею й Румунією.

Для забезпечення реалізації підготовчих заходів з виселення в районах знову створювали трійки в складі секретаря РПК, голови РВК і начальника ДПУ, які мали координувати роботу партійно-радянських і чекістських органів. Під час організації депортації була задіяна вся республіканська структура органів ДПУ: районні апарати, оперативні сектори, а також 49 міжрайонних оперативних груп, спеціально створених «у колишніх окружних центрах та інших пунктах, до яких тяжіють райони». Ретельна підготовка, на думку українських чекістів, дозволила уникнути «активних контрреволюційних виступів та ексцесів», здійснити репресивну акцію відповідно до розробленого й затвердженого ОДПУ оперативного плану. Операція з виселення тривала з 1 червня до 9 липня 1931 р., і план з виселення за традицією був перевиконаний: замість 30 тис. селянських сімей на Урал відправили 31 655 сімей чисельністю 131409 осіб [118]. За підрахунками дослідників, із 54 районів Дніпропетровської області у 1931 р. було вислано 25 тис. осіб [119].

Застосування репресивних методів забезпечило необхідний приплив селян до колгоспів, а в підсумку це дало змогу завершити колективізацію в основних зернових районах. У постанові від 2 серпня 1931 р. «Про темпи подальшої колективізації і завдання щодо зміцнення колгоспів» ЦК ВКП(б) визнав «в основному закінченою колективізацію на Нижній і Середній Волзі, в Молдавії, на Уралі (зернові райони), в Криму і на Україні (Степ і Лівобережжя)» [120]. На Дніпропетровщині на 1 серпня 1931 р. було колективізовано 75 % землі і 68 % селянських господарств. Серед районів, які найбільш успішно справилися з цим завданням, були Криворізький, Нікопольський, Апостолівський, Новомосковський, Межівський [121].

У цілому здійснення насильницької колективізації обернулося для аграрного сектора України, в т. ч. Дніпропетровщини, неабиякими негативними наслідками. Передусім в результаті масового розкуркулення були ліквідовані десятки тисяч найзаможніших селянських господарств — основних виробників товарного зерна. Водночас відбулося значне скорочення посівних площ, майже на 60 % зменшилося поголів'я худоби. Недивно, що суцільна колективізація створила «продовольчу проблему». Починаючи з 1929 р. міське населення забезпечувалося продовольством за картками.

У свою чергу, новостворені колективи в господарському плані виявилися малоефективними. Селяни ж здебільшого дивилися на них як на чужерідні структури, щось на зразок нової панщини, і тому нерідко відмовлялися працювати на систему. Не сприймали вони і директивної моделі управління колгоспами, оскільки, за словами С. Кульчицького, «керівна лінія» на ділі

трансформувалася у дріб'язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у виробничу діяльність» [122].

Схоже, партійні чиновники просто не розуміли специфіки селянської праці, вважаючи, що апробовані ще під час громадянської війни командно-адміністративні методи, штурмівщина можуть принести бажаний ефект. Характерним у даному контексті є виступ першого секретаря Дніпропетровського обкому М. Хагаєвича, який у березні 1933 р. запропонував почати сівбу на 3—4 дні раніше, «вирвавши їх у природи», і розкритикував при цьому одноосібників, котрі виходили у поле пізніше, очікуючи, «поки земля просохне» [123]. Зрозуміло, що на практиці подібні «мудрі вказівки» призводили до чималих втрат сільськогосподарської продукції. Виступаючи на III обласній партконференції у липні 1932 р., тодішній партійний лідер краю В. Чернявський, аналізуючи результати попередньої збиральної кампанії, був змушений заявити: «Ми не виконали плану хлібозаготівель приблизно на 60—70 млн пудів, а втратили через безгосподарність далеко більше. У нас не було жодного району, навіть найпередовішого, що не мав би великих втрат» [124].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства (1927 — 1935 гг.). — М., 1957. — С. 221, 228.
2. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 2. — Спр. 60. — Арк. 414.
3. Там само.
4. Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927 — 1932 рр.) — С. 44.
5. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 50.
6. Зірка. — 1929. — 28 квітня.
7. Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства (1927 — 1935 гг.). — М., 1957. — С.258.
8. Трагедия советской деревни ... Т. 2. — С. 52.
9. Там само. — С. 54.
10. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 — 1933 роки) : збірник документів / упор. : Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н.В. Киструська та ін. — Д. : Герда, 2008.— С. 38.
11. Там само. — С. 39.
12. Там само. — С. 38.
13. Трагедия советской деревни ... Т. 2. — С. 126 — 127.
14. Там само. — С. 127 — 128.
15. Там само. — С. 165, 167.
16. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3142. — Арк. 170.
17. Васильев В. Коллективизация і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). — С. 78, 155 — 163.
18. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 — 1933 роки). — С. 46.

19. Там само. — С. 43.
20. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1518 — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 89—90.
21. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 — 1933 роки). — С. 65.
22. Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927 — 1932 рр.). — С. 199.
23. Там само. — С. 188.
24. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 683. — Арк. 14, 35, 59.
25. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. — В., 1997. — С. 211.
26. Гаркуша Л. А. Здійснення колективізації на Дніпропетровщині / Л. А. Гаркуша, Н. Р. Романець // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка. — Д., 1991. — С. 115.
27. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 — 1933 роки). — С. 50.
28. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 212.
29. Там само. — С. 215.
30. Там само. — С. 662.
31. Там само. — С. 213.
32. Ивницкий Н. А. Введение (Развертывание сплошной коллективизации) / Н.А. Ивницкий // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. Документы и материалы : в 5 т. — Т. 2 : Ноябрь 1929—декабрь 1930 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — С. 26.
33. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3192. — Арк. 78.
34. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1618. — Арк. 34.
35. Там само. — Ф. Р-1518. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 87.
36. Там само. — Ф. Р-6483. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 368.
37. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 683. — Арк. 4.
38. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 — 1933 роки). — С. 68.
39. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4277. — Арк. 22.
40. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). — С. 148.
41. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 683. — Арк. 14, 59.
42. Там само. — Арк. 35.
43. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1407. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 191.
44. Там само. — Спр. 37. — Арк. 13.
45. Гаркуша Л. А. Здійснення колективізації на Дніпропетровщині. — С. 116.
46. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1518. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 50, 51.
47. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 93. — Арк. 7 зв.
48. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-21905. — Т. 1. — Арк. 1.
49. Там само. — Т. 5. — Арк. 216 — 217.

50. Там само. — Арк. 233.
51. Там само. — Арк. 263.
52. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп.11. — Спр. 1557. — Арк. 64.
53. Розкуркулення в УСРР // Український історичний журнал. — 1992. — № 4. — С. 86.
54. Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 2004. — № 2. — С. 40.
55. Пашенко А. Я. Проведення суцільної колективізації та організаційно-господарське зміцнення колгоспів (1929 — 1937 рр.) / А. Я. Пашенко. — Д., 1961. — С. 33.
56. Там само. — С. 34.
57. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1518. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 41.
58. Там само. — Ф. Р-305. — Оп. 2. — Спр. 60. — Арк. 372 зв.
59. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). — С. 251.
60. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 99.
61. Там само. — Арк. 100.
62. Ивницкий Н. А. Классовая борьба в деревне и ликвидация кулачества как класса (1929 — 1932 гг.). — С. 72.
63. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-23866. — Т. 9. — Арк. 117.
64. Там само. — Арк. 43.
65. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 2. — Спр. 60. — Арк. 320.
66. Там само. — Арк. 302 Зв.
67. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-23866. — Т. 9. — Арк. 40.
68. Там само. — Т. 2. — Арк. 103.
69. Там само. — Т. 9. — Арк. 4.
70. Там само. — Т. 2. — Арк. 377.
71. Там само. — Арк. 9 зв.
72. Там само. — Арк. 378.
73. Там само. — Арк. 45.
74. Там само. — Т. 9. — Арк. 1.
75. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1290. — Арк. 35.
76. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-23866. — Т. 9. — Арк. 313.
77. Там само. — Спр. П-22271.
78. Там само. — Спр. П-24782.
79. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 2. — Спр. 77. — Арк. 80.
80. Там само.
81. Там само. — Ф. Р-594. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 101.
82. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1983. — Т. 4. — С. 395.
83. Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927 — 1932 рр.). — С. 211.

84. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 — 1933 роки). — С. 66.
85. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 90. — Арк. 36.
86. Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України (1927 — 1932 рр.). — С. 205.
87. ЦДАВО України. — Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 90. — Арк. 36.
88. Там само.
89. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-305. — Оп. 2. — Спр. 60. — Арк. 301 зв., 302 зв.
90. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК : у 2 т. — К., 1976 — 1977. — Т. 1 : 1918 — 1941. — С. 709.
91. Колективізація і голод на Україні, 1929 — 1933 / АН України; Інститут історії України та ін. / [упоряд. : Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна ; відп. ред. С.В. Кульчицький]. — К. : Наукова думка, 1992. — С. 254.
92. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6483. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1—58; Спр. 5. — Арк. 1 — 61; Спр. 8. — Арк. 1—114; Спр. 9. — Арк. 1—111.
93. Там само. — Спр. 1. — Арк. 2.
94. Там само. — Арк. 4.
95. Там само. — Спр. 5. — Арк. 17.
96. Там само. — Спр. 28. — Арк. 54 зв.
97. Там само. — Спр. 5. — Арк. 181.
98. Там само. — Спр. 1. — Арк. 1 — 58.
99. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 578.
100. Зеленин И. Е. Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930 — 1932 гг.) / И. Е. Зеленин // История СССР. — 1990. — № 6. — С. 34.
101. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 593.
102. Адамівський В. І. Депортації населення України в першій половині ХХ століття: причини, наслідки, шляхи повернення на батьківщину : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Іванович Адамівський. — К., 2004. — С. 59.
103. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 204. — Арк. 62.
104. Трагедія советської деревні ... Т. 3. — С. 90.
105. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930 — 1940 : в 2 кн. — Кн. 1 / отв. ред. Н. Н. Покровский. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. — С. 274, 283.
106. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 16. — Арк. 61.
107. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1519. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 10 — 10 зв.
108. История сталинского Гулага. Конец 1920 — первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 т. — Т. 1 : Массовые репрессии в СССР / отв. ред. Н. Верг, С. В. Мироненко ; ответ. сост. И. А. Зюзина. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — С. 109.
109. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6483. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 62 — 64 г.
110. Там само. — Арк. 319 — 321.
111. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. — Кн. 1. — С. 309.

- 112.ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 16. — Арк. 91.
113.История сталинского ГУЛАГа ... — Т. 1. — С. 111.
114.ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 16. — Арк. 90.
115.История сталинского ГУЛАГа ... — Т. 1. — С. 110 — 111.
116.ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4277. — Арк. 43.
117.История сталинского ГУЛАГа ... — Т. 1. — С. 109.
118.Там само. — С. 111 — 113.
119.Єлінов І. М. Розкуркулення всупереч марксизму (документована хроніка) / І. М. Єлінов // 3 минувшини Подніпров'я. — Д., 1995. — С. 161.
120.Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства (1927 — 1935 гг.). — С. 399.
121.ЦДАВО України. — Ф. 559. — Оп. 1. — Спр. 1016. — Арк. 7.
122.Кульчицький С. В. Криза колгоспного ладу / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 2003. — № 5. — С. 9.
123.Зоря. — 1933. — 11 березня.
124.Зоря. — 1932. — 11 липня.

Н. Романиць

РЕПРЕСИВНІ МЕХАНІЗМИ В ОРГАНІЗАЦІЇ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ 1932/33 РОКУ

Партійно-радянське керівництво держави вважало, що створення колгоспно-радгоспної системи дозволило вирішити заготівельну проблему, а саме — збільшити вилучення сільськогосподарської продукції в українському селі для забезпечення потреб індустріалізації. У промові секретаря ЦК КП(б)У В. Чернявського на липневій (1931 р.) нараді з питань хлібозаготівель стверджувалося, що «завдяки величезному збільшенню соціалістичного сектора товарність нашого сільського господарства значно зросла, вихід товарного хліба значно більший, ніж у попередні роки» [1].

Значимо, що реальні можливості аграрного сектора, дезорганізованого «соціалістичною перебудовою», до уваги майже не бралися. У таємній директиві ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1931 р. прямо зазначалося, що «інтереси держави мають бути забезпечені за будь-яких умов». Водночас селянам давали зрозуміти, що виконання значно збільшених хлібозаготівельних планів спричинить зменшення їх споживання, а відтак їм слід звикати до життя впроголодь: «Колгоспники повинні усвідомити, що міра забезпечення їх хлібом залежить від розмірів урожаю. Низький урожай у колгоспі зумовлює зниження споживання» [2].

У результаті, одним із наслідків сталінської реконструкції аграрного сектора стало те, що на довгі роки голод перетворився на жадливу буденність у житті колективізованого українського села. Перші повідомлення про випадки голодування почали надходити від селян з моменту вжиття надзвичайних заходів під час заготівельних кампаній наприкінці 1920-х рр. У новоутворених колективних об'єднаннях без продуктів залишалися колгоспники, з якими не розраховувалися за труодні. Жадливим апофеозом

голодної трагедії українського села стали події 1933 р. Спогади очевидців тих трагічних подій спростовують тезу, поширену серед сучасних неосталіністів, що нібито Голодомор був спричинений неврожаєм:

— Варвара Наумівна Бабенко (с. Карайкове Солонянського району): «Врожай зібрали гарний»;

— Віра Вікторівна Паущик (с. Висвятка Межівського району): «У 1932—1933 рр. урожай був непоганий, незважаючи на посуху»;

— Ольга Яківна Васик (станція Божедарівка): «Врожай тоді був добрий» [3] і т. д.

На відсутність природних факторів трагедії 1932—1933 рр. вказує і виступ на одній з обласних нарад із питань хлібозаготівель першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. І. Чернявського, який стверджував: «Ми маємо урожай такий, як і в минулому році. Окремі райони мають навіть більший... наприклад, колишня Криворізька округа» [4].

Документи свідчать, що головною причиною жахливого голоду стало тотальне вилучення у селян не лише зерна, а й усіх істівних припасів, здійснене владою під час хлібозаготівель 1932/33 р. Заготівельний план, який отримала Дніпропетровщина у 1932 р., був явно «непідйомним» для колективного та індивідуального секторів області. Згідно з постановою РНК УСРР від 22 липня 1932 р. «Про план заготівель по селянському сектору», Дніпропетровщина мала здати державі 1 441, 5 тис. т зерна (88 млн. пуд.) [5]. Опосередковано це доводить і той факт, що навіть партійно-радянське керівництво держави, яке вимагало безумовного виконання «першої заповіді», було змушене погодитися на його коригування: 28 серпня обласний план зменшили до 84 млн. пуд., 30 жовтня — до 73 млн. пуд., 14 січня 1933 р. — ще на 12 млн. пуд., тобто до 61 млн. пуд. [6]. Проте план так і не був виконаний: на 1 лютого 1933 р. за селянсько-колгоспним сектором область здала державі лише 55,8 млн. пуд. [7].

Зведення про перебіг хлібозаготівель 1932/1933 р. засвідчують, що Дніпропетровщина хронічно, з місяця в місяць, не виконувала заготівельні плани. І відбувалося це на тлі застосування різноманітних методів впливу, до яких удавалося центральне, республіканське й місцеве керівництво, широко практикуючи перш за все давно апробовані кадрові зміни. У жовтні 1932 р. на посаду першого секретаря обкому партії замість В. Чернявського призначили В. Строганова (до цього другий секретар ЦК КП(б)У). Але і він довго не протримався, бо рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. був звільнений з посади і відправлений у розпорядження ЦК. Відтоді партійним лідером області стає М. Хатаєвич [8].

З метою «підхлєстування» регіональних керівників щодо безумовного виконання планових завдань із хлібозаготівель центр споряджає на місця спецкомісії з надзвичайними повноваженнями. Так, наприкінці жовтня 1932 р. для «забезпечення» партійної лінії політбюро ЦК КП(б)У відрядило на Дніпропетровщину В. Чубаря і М. Скрипника, а через два місяці — С. Косіора і П. Постишева. А здійснювалися ці «вояжі» за прямим дорученням надзвичайної кремлівської місії на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим, яка з'явилася у Харкові за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 29 жовтня [9].

Однак головну роль у здійсненні заготівель відіграли репресії, які набули масового тотального характеру. Репресивні дії влади у цей час були спрямовані на вирішення таких завдань. По-перше, забезпечення виконання хлібозаготівельних планів за рахунок так званих «невидимих запасів хліба», тобто вилучення в селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого» зерна [10]. Партійне керівництво республіки протягом усієї заготівельної кампанії вважало, що в «чорних коморах» селян приховані тисячі й тисячі тонн хліба. Ще будучи секретарем ЦК КП(б)У, М. Хатаєвич стверджував, що у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85 до 90 % колгоспників [11]. Партійні очільники продовжували перебувати в полоні міфу про «підземне пшеничне місто» навіть у розпал голоду, пропонуючи надавати допомогу голодуючим селянам за рахунок нових експропріацій зерна у їхніх односельців [12]. Проте інформаційні зведення ОДПУ доводять, що кількість зерна, вилученого із «чорних комор» селян, насправді була незначною — 0,1—0,2 % заготівельного плану [13].

Іншим напрямом репресивної політики стало виявлення й покарання «найбільш злісних саботажників хлібозаготівель» — «контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементів, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі» [14]. З аналізу документів ДПУ УСРР видно, що центральне й республіканське партійне керівництво пояснювало невиконання державних заготівельних планів («існуванням на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, пов'язаного із закордоном та іноземними розвідками, головним чином з польським главштабом») [15]. Саме міфічне «контрреволюційне повстанське підпілля» виступало в ролі організатора саботажу хлібозаготівель.

Виходячи з цілей репресивної кампанії, провідним напрямом у діяльності органів юстиції і ДПУ республіки стала боротьба з «розкраданням, розбазарюванням і приховуванням хліба», яку «простимулював» одіозний «закон про п'ять колосків» — постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Прирівнявши майно колгоспів і кооперативів до державного, закон від 7 серпня 1932 р. остаточно розвіяв ілюзії тих селян, які вважали, що «колгосп — не частина соціалістичного сектора», «а лише селянське об'єднання, яке цілком самостійно встановлює свої взаємовідносини з державою» [16].

Після виходу закону від 7 серпня 1932 р., на Дніпропетровщині відразу розгорнулася кампанія по боротьбі з розкрадачами колгоспного майна. Сторінки обласної газети «Зоря» рясніли назвами: «Гуляйпільським куркулям по заслугі», «Розкрадачам колгоспного майна немає милості», «Покласти край розкраданню хліба» [17]. Справи «розкрадачів» у прискореному порядку розглядалися виїзними сесіями обласного, транспортного і народного судів за місцем скоєння злочину. При цьому всіх селян, навіть колгоспників, які потрапляли під прес цього закону, називали куркулями. Тільки за перші два місяці застосування закону від 7 серпня 1932 р. у Дніпропетровській області за крадіжки хліба було засуджено 2 887 осіб, з

них 90 — до розстрілу, 149 — до 10 років позбавлення волі. Найбільша кількість таких справ припадала на Новомосковський (105) і Криворізький (110) райони [18].

Типовою серед них можна вважати справу селянки Н. Кліменко (за соціальним станом міцної середнячки), яку Дніпропетровський облсуд засудив до позбавлення волі на 10 років з конфіскацією майна і обмеженням у правах на 5 років за крадіжку одного лантуха колосків, які були зрізані на колгоспному лані. Показово, що Верховний Суд УСРР касаційну скаргу по цій справі відхилив. В ухвалі касаційної колегії зазначалося, що «міра соцзахисту відповідає скоєному та соцнебезпеці засудженої» [19].

Але не всі судді бездумно застосовували закон «про п'ять колосків». 4 вересня 1932 р. в обласній газеті «Зоря» вийшла стаття, в якій нарсуддя Петриківського району Золотарьов звинувачувався у винесенні «сміхотворно м'яких вироків куркулям і підкуркульникам, розкрадачам колгоспного хліба». Наводився такий факт: куркуля І. В'язового з артілі «Радянське село», розкрадача соціалістичної власності, він засудив лише на 3 роки позбавлення волі з відбуванням покарання у віддалених місцевостях СРСР з подальшим обмеженням у правах та забороною виїжджати за межі УСРР протягом 5 років [20].

Тому обласна прокуратура ретельно контролювала діяльність судів, опротестовуючи їх занадто «м'які» вирoki. Так, було переглянуто вирок нарсуду щодо куркулів Шулешкових, яких за крадіжку колгоспного хліба спочатку засудили до 3 років позбавлення волі, а після прокурорського втручання — «до найвищого заходу соцзахисту — розстрілу». На погляд облпрокуратури, особливою «м'якістю» відзначалися вирoki, винесені Нововасилівським, Орхівським, Сталіндорфським, Чубарівським, Новотроїцьким, Софіївським, Олександрійським, Бердянським та іншими райсудами [21].

Водночас щодо «саботажників» широко застосовувалися заходи «еконічного тиску». Постанова та інструкція РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» санкціонували застосування грошових штрафів «розмірами ринкової вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб)» до одноосібників, «що злісно не виконують плану хлібозаготівель та по яких сільраді відомо, що вони продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку». Штрафи мали накладатися й стягуватися «за постановами сільради та уповноваженого райвиконкому з подальшим затвердженням райвиконкому» [22]. У роз'ясненнях Наркомату юстиції УСРР указувалося, що штраф призначається лише «в одноразовому розмірі ринкової вартості незданого хліба» [23].

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р., продубльована через два дні Раднаркомом республіки, запровадила вже натуральні штрафи для колгоспів і одноосібників розміром 15-місячної норми здавання м'яса. Оскільки другим хлібом в українському селі вважалася картопля, яка становила значну частину раціону селян, постанова санкціонувала ще й «картопляне штрафування»

одноосібників в обсязі річного плану. Штрафувати колгоспи дозволялося райвиконкомом із попереднього дозволу облвиконкомів. «М'ясні штрафи» одноосібникам накладалися сільрадами за санкцією райвиконкому. Облвиконкоми наділялися й правом у виняткових випадках подвоювати суму штрафу селянам [24]. Документи свідчать, що влада вважала саме натуральне штрафування найбільш дієвим методом прискорення хлібозаготівель.

За даними Наркомату юстиції УСРР, до 5 грудня 1932 р. у Дніпропетровській області оштрафували 3 394 господарства, з них 1928 — у грошовій формі, 760 — м'ясом, 706 — картоплею. 20 грудня 1932 р. кількість оштрафованих на Дніпропетровщині одноосібників досягла 5 910 господарств. Середній розмір штрафу, накладеного на куркульські господарства області, становив 4,7 ц картоплі, 1 ц м'яса, 800 крб. Бідняцько-середняцькі господарства мали здати 3 ц картоплі, 0,5 ц м'яса й сплатити 900 крб. [25]. Зрозуміло, що подібні розміри штрафів були для селян «непідійомними». Тому з куркульських господарств Дніпропетровщини вдалося стягти лише 614 ц картоплі (50% від нарахованого), м'яса — 211 ц (68%), грошей — 459 000 крб. (33%) [26]. Щодо штрафування колгоспів, то, за даними Наркомзему УСРР, на 2 грудня 1932 р., ця репресія була застосована щодо 67 колгоспів Дніпропетровської області [27].

18 листопада 1932 р. постановою політбюро ЦК КП(б)У було започатковано і такий надзвичайно жорстокий захід, як занесення на «чорну дошку» колгоспів, котрі особливо злісно саботували хлібозаготівлі [28]. Села, які потрапляли на «чорну дошку», опинялися в стані своєрідної економічної блокади. На територіях таких населених пунктів припинялася кооперативна, державна й колгоспна торгівля, а з крамниць вивозилися всі товари. З колгоспів, колгоспників та одноосібників стягувалися всі раніше видані кредити та інші фінансові позики.

Першими на «чорну дошку» в Дніпропетровській області потрапили с. Вербки Павлоградського і с. Гаврилівка Межівського району [29]. Згодом за постановами президії облвиконкому до них приєдналися ще десятки господарств, у тому числі колгоспи «Комінтерн» і «Червоне козацтво» Апостолівського району, ім. Ворошилова Криворізького, «Ленінський шлях» Межівського і «Зелений лан» Божедарівського районів [30]. Усього до початку грудня 1932 р. на «чорну дошку» в 43 районах області було занесено 228 колгоспів із 3 355, тобто кожне п'ятнадцяте господарство [31].

У «чорнодошечних» селах проводилася чистка колгоспів, партосередків, вилучення за лінією ДПУ «контрреволюційних елементів». Так, у с. Гаврилівка партквитків позбавили п'ятьох комуністів із шести [32]. Також у «чорнодошечних» селах безперервно працювали судово-слідчі бригади — у с. Вербки виїзна сесія нарсуду до кінця грудня розглянула 22 справи про нездачу й розкрадання хліба [33].

Стан блокади, у який потрапляли села-«чорнодошечники», прирікав їх мешканців на голодну смерть. Невипадково в тій же Гаврилівці вимерли всі мешканці, а у Вербках — половина. Проте застосування надзвичайних заходів теж не принесло владі бажаних результатів. За повідомленням

першого секретаря Дніпропетровського обкому В. Строганова, серед 228 колгоспів, занесених на «чорну дошку», за шосту п'ятиденку листопада «план повністю виконали лише два колгоспи Василівського району» [34].

Проте, незважаючи на вжиті заходи, Дніпропетровська область відставала з виконанням плану. Для виправлення такої ситуації було вирішено провести чистку районного керівництва. 20 жовтня 1932 р. було розпущено бюро Магдалинівського райпарткому й фракції райвиконкому. Керівників установ Гуню і Кучеревського зняли з роботи, а справу щодо них передали до обласної контрольної комісії для обговорення питання про виключення з партії [35]. За «саботаж» хлібозаготівель і нездатність організувати виконання хлібозаготівельних планів така ж сама доля спіткала секретаря Солонянського райкому КП(б)У, голову Генічеського райвиконкому, партсекретарів та голів контрольних комісій Апостолівського і Коларівського районів, директора МТС Нововасилівського району [36]. 24 грудня 1932 р. зняли з роботи, виключили з партії, заарештували й віддали під суд голову виконкому Васильківської районної ради Манжелея [37].

Зауважимо, що в офіційних документах районних функціонерів звинувачували у свідомому саботажі хлібозаготівель. Та, на наш погляд, справа в іншому: більшість із них стали «саботажниками» мимоволі, оскільки робили в тих умовах все можливе, але не забезпечили виходу на планові показники передусім через нереальність державних завдань. Цей висновок підтверджують, зокрема, матеріали резонансної кримінальної справи щодо керівництва Орхівського району. Щоб забезпечити виконання хлібозаготівель, секретар райкому партії В. Головін, голова райколгоспспілки М. Паламарчук, завідувач райземвідділу І. Луценко та інші неодноразово проводили наради з керівниками колгоспів і уповноваженими, виїздили на місця, перевіряли токи, клуні, хід збирання врожаю, примушували переобмолочувати по два рази половину тощо. При цьому хліб вилучали не тільки у колгоспів, а й «мобілізували зерно з особистих запасів селян». У результаті з району було вивезено майже весь хліб, але план виконали тільки на 35 % (за іншими даними, на 50 %) [38]. І «орґвисновки» не забарилися. За прямою вказівкою кремлівського владики районне керівництво майже у повному складі було репресоване [39].

Проте основний репресивний тиск за невиконання державних заготівельних завдань пізнав на собі управлінський апарат колгоспів. 5 листопада 1932 р. М. Хагаєвич (на той час другий секретар ЦК КП(б)У) і В. Молотов у спільній телеграмі вимагали від обкомів посилити репресії щодо бездіяльних членів правлiнь колгоспів з висвітленням цих фактів у пресі й засудженням на колгоспних зборах [40]. А постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б) У від 23 грудня 1932 р., прийнята за участю С. Косіора та П. Постишева, встановлювала судову відповідальність голів колгоспів і сільрад «за повне виконання колгоспами та одноосібниками річного плану хлібозаготівель у зазначені терміни» [41]. При цьому колгоспне керівництво карали навіть за людське ставлення до селян, за спроби врятувати їх від голодної смерті. Так, у Нововасилівському районі за «незаконну видачу авансів» були притягнуті до партійної відповідальності, а потім віддані під суд 17 голів колгоспів, яких засудили на строк від 1,5 до 10 років [42].

Саме до адміністративно-управлінської ланки колгоспів застосовувалося й прискорене судочинство, встановлене постановою політбюро ЦК КП(б)У від 5 грудня 1932 р. Згідно з цією директивою в областях мали створити спеціальні комісії, так звані «четвірки», у складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ й облпрокурора. Комісії повинні були раз на 2—3 дні «визначати справи, які заслуговують найбільшої уваги і які потрібно розглядати в прискореному порядку» [43]. Для проведення слідства і суду по визначених справах відводилося 4—5 днів. У дводенний строк після винесення вироку справи передавалися на затвердження до столиці, де їх «проходження» забезпечувалося впродовж 1—2 днів. Аналіз діяльності Дніпропетровської обласної «четвірки» свідчить: по 15 з 19 справ, розглянутих на засіданні 8 грудня 1932 р., фігурантами виступали якраз адмінпрацівники колгоспів, яких звинувачували «у приховуванні і розбазарюванні хліба» [44].

Застосування прискореного судочинства, яке не вимагало дотримання елементарних норм права, призвело до того, що за період хлібозаготівель (з початку збору врожаю і до 16 грудня 1932 р.) на Дніпропетровщині було засуджено 315 голів колгоспів і 357 членів правління, з них 13 осіб — до розстрілу [45].

Масове застосування репресій щодо місцевого керівництва обернулося й тим, що голови сілрад, колгоспів, члени правління артільей, які не могли забезпечити виконання хлібозаготівельних планів, почали просто тікати з села. За даними ДПУ, протягом грудня 1932 р. — січня 1933 р. таких в області було зафіксовано 527 осіб, з них 161 виїхали з сім'ями. Тільки в Долинському районі села покинули 54 голови колгоспів [46].

Паралельно з розгортанням репресій проти районного і колгоспного активу республіканське керівництво вирішило завдати удару й по партійній лінії. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про проведення чистки «ряду сільських парторганізацій, які явно саботують хлібозаготівлі та підривають довіру партії серед трудящих» [47]. На Дніпропетровщині чистка була проведена у Солонянському, Васильківському і Великолепетиському районах, де партквитків позбавили 28,8 % членів партії, а 16,4% комуністів отримали стягнення [48]. Із 356 осіб керівного складу низових осередків 180, або половину, виключили з партії. Наймасштабніших кадрових втрат зазнала Васильківська районна парторганізація, яка недорахувалася майже кожного третього свого члена.

Після покарань по партійній лінії до «саботажників хлібозаготівель» із партквитком у кишені застосовували й інші репресії. Згідно з директивою ЦК КП(б)У від 13 грудня 1932 р. виключені з партії «куркульські й антирадянські елементи» підлягали негайному арешту й висилці на Північ [49]. На початку січня 1933 р. цей каральний захід застосували до 50 колишніх комуністів Дніпропетровської області [50].

Як свідчать документи ДПУ, лише за період з 1 листопада до 20 грудня 1932 р. у Дніпропетровській області за хлібозаготівельними справами було заарештовано 346 членів і кандидатів партії. Більшість серед них становило колгоспне керівництво: голови колгоспів, члени правління, тобто безпосередні

виконавці нереальних хлібозаготівельних планів. 6 сільських комуністів за цими справами були засуджені до вищої міри покарання [51].

Органічним елементом репресивної політики стала фабрикація групових «селянських справ». На виконання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» органи ДПУ УСРР одразу розпочали спецоперацію з виявлення контрреволюційного підпілля, в ході якої в Україні передбачалося ліквідувати 436 контрреволюційних організацій і притягти до відповідальності 3 425 осіб. Операція мала охопити 243 райони республіки [52]. На її проведення мобілізувалися кращі чекістські сили.

На Дніпропетровщині в рамках цієї операції лише по лінії особливого відділу планувалося ліквідувати 18 агентурних розробок і заарештувати 173 особи. Боротьба з «сільською контрреволюцією» мала здійснюватися переважно через секретно-політичний відділ, під егідою якого намічалось реалізувати 38 агентурних розробок й заарештувати 225 осіб [53].

До оперативних розробок належить справа «куркульської організації», яку «виявили» у с. Всесвятське Межівського району. До її складу входило 5 куркулів, які нібито здійснювали роботу по зриву хлібозаготівель, а тому підлягали ліквідації [54].

Особливу увагу органи ДПУ приділяли тим районам, які в минулому вважалися «осередками контрреволюції», себто тим, де під час колективізації відбулись волинки та селянські повстання. На Дніпропетровщині такими були Павлоградський, Новомосковський, Межівський і Магдалинівський райони, куди в першу чергу й відряджали оперативні групи ДПУ. Дніпропетровську групу очолив заступник начальника особливого відділу ДПУ УСРР Карелін.

Інспіруванням групових справ супроводжувалася й операція з виявлення злочинних елементів у колгоспно-радгоспному секторі, яка здійснювалася в межах вищезгаданої акції. Вона спрямовувалася головним чином проти керівництва колгоспів та радгоспів і фактично являла собою чистку апарату, який, з погляду ДПУ, не виявляв необхідної активності у виконанні заготівель. Показовою у цьому відношенні є справа керівництва артїлі ім. Ворошилова Криворізького району, за якою членів правління, рахівника та комірника звинуватили у тому, що вони не оприбуткували 230 ц зерна, отриманого внаслідок очищення відходів. Крім того, ці «контрреволюціонери» в якості розрахунку за будівництво греблі на млині видали працівникам 15 пудів жита [55]. Подібні «контрреволюційні організації» органи ДПУ виявили в артїлях «Комінтерн» Бердянського району, ім. Чубаря Чубарівського, «Авангард» Софіївського, «Рот фронт» Новомиколаївського. Підрахунки, зроблені за матеріалами ДПУ УСРР, дають уяву про масштаби таких фальсифікацій. На 8 грудня 1932 р. в області було сфабриковано 67 подібних справ [56].

Як свідчать архівні джерела, поява таких справ часто-густо інспірувалася розгалуженою агентурною мережею, створеною органами ДПУ. Через своїх агентів чекісти постійно отримували інформацію про настрої й про все, що відбувалося на селі, використовуючи ці повідомлення під час чергової

акції з вилучення та знищення контрреволюційного елементу. Сам механізм фабрикації справ був досить простим. Так, якщо селяни не бажали приймати хлібозаготівельний план, то відразу з'являлася справа про «контрреволюційну організацію», що чинила опір хлібозаготівлям, як це сталося у колгоспі «Велетень» Софіївського району [57]. Якщо при доведенні заготівельного плану керівники колгоспу заявляли про його нерéalність, а відповідно ставили під сумнів його виконання, то їх звинувачували «у правому опортунізмі й антирадянській агітації» (справа правління «Червона зірка» Раївської сільради Василівського району) [58]. У тому ж разі, коли уповноважені під час обшуків знаходили у селян зерно, в матеріалах кримінальної справи вже фігурувала «організація», яка нібито займалася крадіжками й приховуванням хліба (артілі ім. Будьонного Михайлівського району, «Перемога» Мелітопольського й «Путіловець» Софіївського району) [59]. Іноді причиною заведення справи ставала контрреволюційна листівка з віршами антирадянського змісту (колгосп «Велетень» Софіївського району) [60].

Наступний етап боротьби з «сільською контрреволюцією» починається 5 грудня 1932 р., коли за підписом В. Балицького, заступника голови ОДПУ СРСР і постійного представника цієї структури в УСРР, видається так званий «Оперативний наказ ДПУ УСРР №1», в якому актуалізовано головне завдання щодо «негайного прориву, розкриття та розгрому контрреволюційного повстанського підпілля і нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі». З метою активізації боротьби у даному напрямі при ДПУ УСРР була сформована спеціальна ударно-оперативна група. Вже 6 грудня 1932 р. у таємному бюлетені ДПУ УСРР зазначалося, що «оперативний удар по внутрішньоколгоспних антирадянських угрупованнях здійснюється швидкими темпами». ДПУ повідомляло про викриття 55 «внутрішньоколгоспних антирадянських груп у 42 районах 5 областей України, арешт 290 осіб, серед яких було 28 голів колгоспів. На Дніпропетровщину, за цією статистикою, припадало 7 груп, які діяли в 6 районах області. До в'язниць тут потрапило 34 особи, з яких 5 — голови колгоспів. Заарештованим інкримінували зрив сільгоспкампаній, крадіжки хліба, антиколгоспну й антирадянську агітацію, повстанську діяльність, розкладницьку роботу в колгоспах [61].

Одним із напрямів репресивних заходів, що реалізовувалися під час заготівель 1932/33 р. радянськими органами — сільрадами, райвиконкомками, облвиконкомками, була товарна блокада українського села. Першим кроком до її запровадження стали директива комісії В. Молотова від 5 листопада та постанова ЦК КП(б)У від 6 листопада 1932 р. про скорочення завезення товарів (за винятком сірників, солі, гасу) до найбільш відсталих із виконання плану хлібозаготівель районів. Блокада стосувалася 8 районів Дніпропетровської області [62]. Водночас передбачалося обмеження продажу промтоварів одноосібникам, які саботували хлібозаготівлі. 10 листопада політбюро ЦК КП(б)У коригує цю постанову, заборонивши «повністю відвантаження товарів на село, також і за цільовим призначенням» [63].

Оскільки в українському селі залишалися товари, завезені до запровадження товарної блокади, влада вирішує застосувати товарну репресію адресно — щодо конкретних саботажників хлібозаготівель. Відтак інструкція до постанови РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. заборонила продаж промтоварів одноосібним господарствам, що ухилилися від дотримання плану хлібозаготівель, аж до повного його виконання. У тих випадках, коли вибіркоче застосування товарної репресії не приводило до прискорення хлібозаготівель, дозволялося повністю вивезти товари із села, перекинувши їх туди, де «одноосібники і колгоспники сумлінно виконують свої зобов'язання». Зрештою, 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запровадило тотальну товарну блокаду колгоспів-«чорнодошечників» та підтвердило заборону завезення й продажу товарів до окремих районів і сіл без занесення на «чорні дошки», якщо вони «особливо незадовільно виконують хлібозаготівлі» [64]. В результаті, на 2 грудня 1932 р. крам вартістю 329 237 крб. вилучили із 91 села 22 районів Дніпропетровської області [65].

Партійне керівництво республіки в листі до ЦК ВКП(б) від 8 грудня 1932 р. визнавало мізерний ефект від застосування промтоварної блокади, пояснюючи це «насиченістю» села товарами й можливістю придбати все необхідне (сірники, сіль, гас) у районних центрах, на базарах, хоча й за високими цінами. Додамо, що висновки партійних очільників України лише частково правдиві, адже з повідомлень уповноважених із хлібозаготівель ясно, що з більшості кооперативних магазинів вивозити було нічого, «крім пари калош, кількох пар черевиків, одного пальта» [66]. У деяких населених пунктах селяни, попереджені про запровадження блокади, розкупили товари заздалегідь [67].

15 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про скасування товарної блокади, проте відновлення завезення й продажу промтоварів на селі не поширювалося на 27 районів Дніпропетровської області, де «виконання хлібозаготівель залишалася явно незадовільним». Та навіть у районах, де відновлювалася торгівля крамом, товарні репресії тривали щодо одноосібників, колгоспників і колгоспів, що «злісно саботували хлібозаготівлі» [68].

Остаточна товарна блокада українського села була скасована постановою політбюро ЦК КП(б)У від 12 лютого 1933 р., яка санкціонувала поновлення завозу товарів до всіх районів, зокрема й до «чорнодошечних» сіл і колгоспів. Але окремі місцеві можновладці, незважаючи на рішення партійного керівництва республіки, продовжували блокувати відновлення торгівлі до середини квітня. Тому 16 квітня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося до обкомів і райпарткомів з вимогою перевірити випадки заборони торгівлі й закриття крамниць у селах і колгоспах, «забезпечивши всюди поновлення завозу товарів і нормальну торгівлю» [69].

У підсумку товарна репресія виявилася малодієвою на фоні застосування жорстокіших каральних акцій проти селянства. Перед загрозою нового голоду позбавлення селян можливості придбати крам не могло захопити їх віддати весь хліб державі.

Важливим елементом репресивної політики в 1932—1933 рр. став і давно випробуваний владою шлях експропріації та депортації селянських

господарств. Постанова й інструкція РНК УСРР від 11 листопада 1932 р. санкціонували вилучення «земельних наділів, у тому числі й садибної землі» у тих нездавців-одноосібників, які «злісно» ухилялися від виконання планів хлібозаготівель і проводили «пряму підривну роботу проти хлібозаготівель». Цю категорію «саботажників», а також тих одноосібників, у кого виявили «закопаній в ямах хліб», дозволили депортувати за межі району або області [70]. Постанову про виселення ухвалювала сільрада з подальшим затвердженням облвиконкому. При цьому згідно з роз'ясненнями ЦК КП(б)У були відсутні будь-які обмеження щодо кількості господарств, до яких могла застосовуватися депортація [71]. 16 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У відкоригувало інструкцію РНК УСРР, санкціонувавши висилку лише за межі України [72].

На практиці рішення про експропріацію й депортацію селянських господарств остаточно ухвалювалися не радянськими, а партійними органами. 29 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення депортувати за межі Дніпропетровщини 700 господарств одноосібників із 20—25 сіл і 700 осіб «злісних елементів і куркулів» без сімей (ймовірно, ними були голови депортованих родин, яких виселяли окремо) [73]. Депортацію одноосібників провели в січні 1933 р., виселивши за межі України 690 родин і 700 однаків із 19 районів Дніпропетровської області [74].

Але масове застосування репресій призводило і до небажаних для влади наслідків: селяни переставали їх боятися, особливо перед загрозою голоду, що насувався. Як справедливо відзначає С. Кульчицький, «селяни надавали перевагу депортації перед голодною смертю» [75]. Так, батрак М. Поляков із с. Сергіївка Павлоградського району на зборах заявив, «що страшно шкодує, що не куркуль»: «Тому що куркулів вислали. Вони тепер забезпечені їжею і взуттям та живуть як люди. А з нас знущаються, хліба не дають» [76].

Показово, що під прес репресій потрапляли не тільки селяни, а й безпосередні виконавці партійних директив — уповноважені з хлібозаготівель. 1 січня 1933 р. партколегія ЦК КП(б)У прийняла рішення про виключення з партії і зняття з посад А. Нагорного, Я. Касьяна, В. Шкляра. Уповноважені з хлібозаготівель відповідно у Василівському, Царекостянтинівському і Великопететиському районах звинувачувалися у повній бездіяльності і приховуванні саботажу районних організацій. Причому А. Нагорного мали притягти й до кримінальної відповідальності [77].

12 і 14 січня 1933 р. аналогічний захід впливу щодо «недбайливих» виконавців партійних настанов застосувала і контрольна комісія Дніпропетровського обкому КП(б)У. Вона виключила з партії 10 уповноважених, які відмовилися їхати на вичакку хліба у вимираючі села [78].

5 лютого 1933 р. ЦК ВКП(б) нарешті прийняв постанову про припинення заготівель [79]. Незважаючи на максимум вжитих заходів, Дніпропетровщина, як уже зазначалося, план не виконала. У листі до ЦК КП(б)У М. Хатаєвич констатував, що з 4 тисяч колгоспів план виконали лише 800, причому переважно дрібних господарств, питома вага яких до того ж не перевищувала 10—12 % від усього колгоспного сектора [80].

Цікаво, що навіть після офіційного припинення хлібозаготівель експропріації зерна на Дніпропетровщині не припинилися. Відтепер, правда, на порядок денний постало нове завдання — формування насінневих фондів замість тих, які були вивезені з метою виконання хлібозаготівель. На 25 січня 1933 р. Дніпропетровська область була забезпечена посівним матеріалом тільки на 8 % [81].

Виступаючи на зборах партактиву області, М. Хатаєвич попередив, що не слід розраховувати на допомогу держави, а доведеться використовувати ті насіннєві ресурси, «які в області є, а вони є...» [82]. Наприкінці січня обком і облвиконком приймають спільну постанову «Про збирання та засипання насінневих фондів», яка встановлює план — 1 856 910 ц зерна.

Під час формування насінневих фондів практикувалися такі ж методи впливу на селян, як і під час хлібозаготівельної кампанії, зокрема занесення на «чорну дошку». Так, станом на 18 лютого 1933 р. у цих списках значилися Терпінянський, Лихівський, Великотокмацький, Нововасилівський, Високопільський та Верхньодніпровський райони [83].

Одночасно на заводах, фабриках, в установах і вузах Дніпропетровська знову розгорнули формування бригад комуністів для відправки в село «на заготівлю насіння». Про перебіг мобілізації райпарткоми звітували у «Зорі»: Амур-Нижньодніпровський РПК «до села Підгородного надіслано 10 комуністів»; Центрально-Нагірний РПК виряджає «100 кращих робітників-комуністів» [84]. Селом прокотилася нова хвиля обшуків і конфіскацій.

І чи не єдиним захисником селян від озброєних спеціальними щупами «буксирників» у лютому 1933 р. став міцний мороз, який скував землю. Виготовлені на заводах під обкомівський заказ спеціальні металеві щупи для пошуку ям з прихованим зерном гнулися. Але М. Хатаєвич у статті «Бойова тривога», надрукованій «Зорею» 20 лютого 1933 р., втішив «ямовідкривачів»: «...Ми з великим успіхом будемо відкривати ями, коли настане відлига» [85].

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що під час хлібозаготівель 1932/33 р. застосування репресивних заходів проти селянства набуло масового тотального характеру. Каральні акції реалізовувалися по лінії органів юстиції, ДПУ, партійних та радянських установ і мали комплексний, системний характер. Основними напрямками репресивної політики органів юстиції і ДПУ була боротьба із саботажем хлібозаготівель, розкраданням, розбазарюванням, приховуванням хліба. Інтенсифікація каральних заходів проти селянства припадає на останню декаду листопада 1932 р. — січень 1933 р., коли із селянських комор вивезли весь урожай і в українському селі почалися активні пошуки міфічних «невидимих» запасів зерна. Саме в цей період зростає й роль надзвичайних органів у «боротьбі за хліб», оскільки після видання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» ДПУ УСРР провело спецоперацію «з ліквідації сільської контрреволюції».

Протягом заготівель 1932/33 р. влада активно використовувала й різноманітні види адміністративної репресії: товарну блокаду українського

села, натуральне й грошове штрафування одноосібників і колгоспів, експропріації та депортації селян, що вели індивідуальне господарство, занесення на «чорну дошку» колективних об'єднань, сіл, районів, одноосібників. Але залучення до каральних акцій проти селянства органів радянської влади — сільрад, райвиконкомів, облвиконкомів — не дало очікуваного результату: не вплинуло на темпи хлібозаготівель, не забезпечило виконання планових показників.

«Мінімальний ефект» від застосування деяких видів адміністративної репресії, зокрема товарної блокади українського села, представники влади зазвичай пояснювали тим, що «репресія не доводиться до кінця», а тому продовжували й далі шукати міфічне «пшеничне місто», посилюючи репресивний тиск на село. З другого боку, такі види адміністративної репресії, як натуральне штрафування одноосібників, що супроводжувалося тотальним вилученням у селян усіх їстівних припасів, а також «чорнодошечна» екекуція колгоспів і сіл стали головними чинниками, що зумовили Голодомор 1932—1933 рр.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4288. — Арк. 10.
2. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 890. — Арк. 9.
3. Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив / [ред. Ю. Мицик]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. — Т. 2. — 2004. — С. 73 — 84.
4. По-більшовицькому забезпечити проведення збиральної та хлібозаготівної кампанії (3 доповіді секретаря обласкому КП(б)У тов. Чернявського В. І. на обласній нараді з хлібозаготівель, 19 липня 1932 року) // Зоря. — 1932. — 26 липня.
5. Про план та організацію хлібозаготівель зернових культур урожаю 1932 року: постановою РНК УСРР з 22 липня 1932 р. // Зоря. — 1932. — 24 липня.
6. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Я. Пиріг. — К. : Політвидав України, 1990. — С. 332.
7. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 588. — Арк. 42.
8. Панчук М. І. Злочин Сталіна та його оточення / М. І. Панчук // Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Я. Пиріг. — К., 1990. — С. 51.
9. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932—1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — С. 35.
10. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5491. — Арк. 164.
11. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 308.
12. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1865. — Арк. 14.
13. Данилов В. Введение / В. Данилов, Н. Верт, А. Берелович, Л. Самуельсон // Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918 — 1939. Документы и материалы : в 4 т. — Т. 3 : 1930 — 1934 гг. — Кн. 2 : 1932 — 1934 гг. /

- под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. — С. 21.
14. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 511—512.
 15. Там само. — С. 511.
 16. Соболев П. І. Радянський тоталітаризм в Україні: роки колективізації і голоду (1929 — 1933) : монографія / П. І. Соболев. — С., 2010. — С. 135.
 17. Зоря. — 1932. — 30 серпня, 12 вересня.
 18. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 5. — Арк. 109.
 19. Колективізація і голод на Україні, 1929 — 1933. — С. 576.
 20. Зоря. — 1932. — 4 вересня.
 21. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 5. — Арк. 107 — 109.
 22. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали / упоряд. Р.Я. Пиріг ; НАН України, Ін-т історії України. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 384.
 23. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5488. — Арк. 59.
 24. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 394.
 25. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5491. — Арк. 7, 138.
 26. Там само. — Арк. 140.
 27. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 436.
 28. Там само. — С. 392.
 29. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— С. 278 — 279.
 30. Зоря. — 1932. — 24 грудня.
 31. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 495. — Арк. 42.
 32. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5394. — Арк. 75.
 33. Там само. — Спр. 6352. — Арк. 22 — 23.
 34. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 495. — Арк. 42.
 35. Про становище в Магдалинівському районі : постанова обкому КП(б)У // Зоря. — 1932. — 20 жовтня.
 36. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 495. — Арк. 57, 129.
 37. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 353.
 38. ДА СБ України, м. Запоріжжя. — Спр. 12 289. — Арк. 12 зв.
 39. Романець Н. Р. «Оріхівська справа»: правда і вигадки / Н. Р. Романець, В. В. Ченцов // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. ст. — К., 1996. — С. 398.
 40. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 371—372.
 41. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 70.
 42. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 89. — Арк. 26.
 43. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.— С. 276.

44. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 2. — Арк. 89—99.
45. Там само. — Спр. 24. — Арк. 353.
46. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД. — С. 503.
47. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 393.
48. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 93. — Арк. 23.
49. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 474.
50. Зоря. — 1933. — 6 січня.
51. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932—1933 років в Україні в документах ГПУ—НКВД. — С. 479.
52. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 25. — Спр. 3. — Арк. 73.
53. Там само. — Арк. 90.
54. Там само. — Арк. 91.
55. Там само. — Арк. 144.
56. Там само. — Спр. 142 — 147.
57. Там само. — Оп. 28. — Спр. 5. — Арк. 53 — 56.
58. Там само. — Арк. 75.
59. Там само. — Арк. 53, 56, 63.
60. Там само. — Арк. 53 — 56.
61. Там само. — Оп. 25. — Спр. 3. — Арк. 111 — 112.
62. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 374.
63. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 237. — Арк. 193.
64. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 385, 393.
65. Там само. — С. 438.
66. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5394. — Арк. 78.
67. Там само — Спр. 5398. — Арк. 79 — 80.
68. Там само. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 123.
69. Там само. — Спр. 282. — Арк. 168.
70. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 384.
71. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6340. — Арк. 5.
72. Там само. — Оп. 6. — Спр. 238. — Арк. 118.
73. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 529.
74. Там само. — С. 634.
75. Кульчицкий С. Причины голода 1933 года в Украине (по страницам одной подзабытой книги) / С. Кульчицкий // Зеркало недели. — 2003. — 16 августа.
76. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 24.
77. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 567—568.
78. Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив / [ред. Ю. Мицик]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. — Т. 2. — 2004. — С. 367.
79. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 349.
80. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 588. — Арк. 6.

81. Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. — К. : Наш час, 2008. — С. 320.
82. Український голокост: Свідчення тих, хто вижив. — Т. 2. — С. 354.
83. Зоря. — 1933. — 18 лютого.
84. Український голокост: Свідчення тих, хто вижив. — Т. 2. — С. 388.
85. Там само. — С. 381.

Н. Романець

СТАЛІНСЬКИЙ ТЕРОР ГОЛОДОМ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

6 лютого 1933 р. хлібозаготівлі на Дніпропетровщині припинили, проте це вже не могло відвернути катастрофи: голод розпочав свої страшні жнива. На відміну від попереднього року, коли голод виник лише внаслідок зимових експропріацій зерна, голодомор 1933 р. став результатом тотальної конфіскації їстівних запасів у селянства, проведеної під час «кампанії з посилення хлібозаготівель».

Окремі випадки голодування селян спостерігалися в області ще восени 1932 р., але масовий голод розпочався взимку і тривав до осені наступного року. За даними ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р., серед інших областей республіки Дніпропетровщина опинилась чи не у найскрутнішому становищі. На неї припадало 60 % усіх відомостей про кількість голодуючих і понад 70 % зареєстрованих смертей [1]. Із 45 районів Дніпропетровщини навесні 1933 р. у критичному стані перебували 29. До того ж у Високопільському, Нововасилівському, Межівському, Якимівському, Павлоградському, Мелітопольському районах смертність від виснаження стала масовою ще на початку лютого, себто майже відразу після офіційного завершення хлібозаготівельної кампанії [2]. Так, у селах Високопільського району, за офіційними даними, наведеними у доповідній записці Дніпропетровського обкому, у другій половині лютого 1933 р. голодували від 92 до 96 % селянських сімей [3]. А у Мелітопольському районі вже у січні 1933 р. смертність від голоду зростає удвічі, порівняно з груднем 1932 р. [4].

Станом на 5 березня 1933 р. у 40 районах, перевірених ДПУ, голодували близько 7 300 родин, в яких безпосередньо від голоду померли 1 844 особи [5]. «Смерть від голоду, — вказувалося у доповідній записці ДПУ, — фіксувалася в окремих випадках актами медичного розтинання трупів. Причому акти констатували, крім виснаження та опухання, ще й повну відсутність їжі, навіть рідини у шлунку. Але в більшості випадків смерть від голоду підтверджувалася свідками й оглядом членів родини, що залишились живими і перебували у тяжкому стані» [6].

За повідомленнями, що надходили з місць, кількість голодуючих зростала з кожним днем. За даними ДПУ, значну їх частину становили колгоспники, які «брали активну участь у трудових процесах і виробили велику кількість трудоднів» [7]. У Межівському районі, наприклад, були зафіксовані випадки голодування селян, які виробили від 800 до 950 трудоднів [8]. Голод зрівняв

усіх: від нього однаково страждали не тільки рядові колгоспники, а й місцеві активісти, які здійснювали реквізиції хліба в односельчан. Не обминув він і передові райони, що виконали хлібозаготівельний план, такі як Новопраський, де з 29 сіл у тяжкому становищі перебували 12.

Починаючи з березня 1933 р., смертність від голоду стала масовою в усіх районах області. Зокрема, мешканці с. Перещепине Новомосковського району у листі до М. Хатаєвича повідомляли, що в них за добу помирає 40 односельців [9]. Про складність ситуації свідчить той факт, що в окремих селах (Вербки, Кочережки, Булахівка Павлоградського району) трупи лежали непохованими упродовж 1—5 днів [10]. Секретар Павлоградського райкому Баннік у доповідній записці від 30 квітня 1933 р. інформував, що смертність у районі, порівняно з 1932 р., зросла в 7 разів. Причому протягом січня-лютого від голоду помирали переважно діти, у березні-квітні — чоловіки середнього віку [11].

Через відсутність хліба селяни використовували в їжу різноманітні сурогати, часто небезпечні для життя, а також м'ясо мишей, шурів, котів, собак, горобців, дохлих коней тощо. Як згадують свідки трагедії, голодні селяни «їли порожні кукурудзяні качани, (навесні) спориш, шавель, козельки, шовковицю, акацію, рогіз, печериці, глід. По берегах ріс очерет, то люди вибирали молодий і теж їли»; «З гречаної полови пекли «маторжаники» — такі оладки. Ці «маторжаники» не можна було пережувати, через силу люди їх ковтали. Боліли животи. Люди мучились»; «Коли яка коняка падала [з голоду], на неї з сокирами накидались такі ж голодні люди» [12]. Це призводило до того, що селяни померали не тільки від голоду, а й від його наслідків: інфекційних захворювань, заражень, отруєння тощо. Так, у Великопетиському районі лише за два дні лютого було зафіксовано 9, у Павлоградському — 7 випадків смертельних отруєнь [13].

Доведені до відчаю люди вдавалися до трупоїдства і канібалізму. Документально такі факти були зафіксовані у П'ятихатському, Олександрійському, Межівському, Бердянському, Великотокмацькому районах [14]. Мешканець с. Магдалинівка Новомосковського району П. Гром згадує: «Свіжі могили розкопувалися. Мертві годували живих» [15]. Подеколи мали місце навіть випадки людодїдства серед дітей [16].

Аналіз цієї сумної статистики на Дніпропетровщині свідчить, що найчастіше подібні факти мали місце у багатодітних сім'ях, які найбільше страждали через нестачу продовольства. Ось лише два приклади. Колгоспник І. Дудник (Синельниківський район, Вишневецька сільрада, колгосп «Перше травня»), батько шести дітей, зарубав сокирою свого чотирьохрічного сина, а мотиви вбивства пояснив так: «Велика родина, важко жити, ось я і вбив» [17]. Аналогічний випадок трапився на хуторі Красна Пахарівка Олександрійського району. Селянка Т. Калінченко разом зі своєю донькою вбили восьмирічного сина, а його труп вживали в їжу. Ця жінка також була багатодітною матір'ю. Її сім'я складалася з п'ятох дітей віком від 3 до 17 років, троє з яких на той момент померли від голоду [18].

Найбільша кількість випадків канібалізму, зафіксованих облпрокуратурою, припадає на весняні місяці: квітень — 34 і травень — 20. Серед

районів, у яких випадки канібалізму траплялися найчастіше: Павлоградський — 8, Синельниківський, Новопраський, Лихівський — по 5, Долинський — 4 [19].

Місцеві й обласні можновладці намагалися усіляко приховати інформацію про ці жахливі факти, тлумачачи їх як прояви «куркульської контрреволюційної роботи» та «провокації голоду», звинувачуючи вбивць у діяльності «за завданням класового ворога» [20]. При цьому постійно підкреслювалось, що нібито в родинах вбивць «важкого становища з продовольством не було». Нерідко місцеві керівники, виправдовуючись, вказували, що канібали отримували належну продовольчу допомогу від колгоспів [21].

З резолюцій М. Хагасевича на таких документах можна також зрозуміти, що влада, з одного боку, намагалася усіляко приховати інформацію про ці жахливі факти, а з другого — рішуче вимагала для людоджерів вищої міри покарання: «15.03.1933 р. Цих виродків потрібно швидше судити. Цілком зрозуміло, що їх треба фізично ліквідувати».

«24.05.1933 р. Цього патологічного типа ліквідувати без жодної затримки» [22].

Щоб засекретити всю інформацію про покарання людоджерів, 22 травня 1933 р. заступник ДПУ УСРР К. Карлсон видав директиву, згідно з якою всі справи про канібалізм вилучалися із судів і передавалися до органів ДПУ на розгляд Судової трійки [23]. За підрахунками дослідників Т. Вронської та Н. Платонової, зробленими на підставі аналізу кримінальних справ, що зберігаються в Державному архіві МВС України, «протягом 1933 р. за канібалізм засуджено до трьох — п'яти років позбавлення волі з перебуванням в концентраційному таборі 1 483 особи (за 994 справами)», із них по: Дніпропетровській області — 48 осіб. Ще по 1 022 кримінальних справах обвинувачені засуджені до 10 років концтабору або смертної кари. Усього «за канібалізм до різних термінів ув'язнення й смертної кари у 1932—1933 рр. засуджено 2 505 осіб» [24].

У зв'язку з тим, що в чинному Кримінальному кодексі УСРР 1927 р. не було статті про канібалізм, людоджерів притягували до кримінальної відповідальності переважно за ст. 174 КК («розбій, коли він спричинив смерть») [25]. Іноді їхні дії кваліфікували за ст. 548 КК — «вчинення терористичних актів». Зокрема, 30 квітня 1933 р. Судова трійка засудила за цією статтею до 10 років концтабору селянку с. Вербово-Шевченкове Павлоградського району М. Носач [26]. Частина справ, порушених проти канібалів, була припинена через смерть обвинувачених від голоду.

Проте траплялися випадки, коли Судова трійка виносила вироки канібалам, які вже померли від голоду й супутніх хвороб. Так, 31 липня 1931 р. до п'яти років концтабору за труподство була засуджена мешканка с. Бородаївка Верхньодніпровського району Д. Лісогор, яка померла від виснаження й ентероколіту ще 27 липня [27].

Критична ситуація, в якій опинилася більшість сільського населення Дніпропетровщини взимку 1933 р., вимагала від властей усіх рівнів

невідкладних та рішучих дій щодо організації допомоги голодуючим. Тим часом, як свідчать документи, обласне партійне керівництво продовжувало перебувати у полоні старого міфу про так зване «підземне пшеничне місто», про «прихований мужиком хліб» [28]. М. Хатаєвич у листі до Й. Сталіна від 4 лютого 1933 р., повідомляючи про випадки голодування і смертей від голоду в області, цинічно заявляв: « Я менш за все від цих фактів впадаю у розпач. За наявності великої кількості розкраденого хліба в одних, по області зараз уже є і буде велика його нестача в інших, які менше накрали, або у яких змогли відібрати накрадене» [29].

Тому постановою ЦК КП(б)У від 8 лютого 1933 р. прямо вимагала від обкомів і облвиконкомів локалізувати голод шляхом «максимальної мобілізації ресурсів всередині колгоспів, районів, міст і областей» [30]. На виконання цієї вказівки бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У 10 лютого 1933 р. приймає постанову, яка зобов'язує райпарткоми і райвиконкоми «знайти в колгоспах і в районі необхідну кількість хліба, щоб нагодувати тих колгоспників», які «дійсно залишилися без хліба». Вирішувати цю проблему рекомендувалося наступним чином: самі голодуючі повинні були виявляти прихований селянами хліб, за що їм мали відраховувати 10—15% вилученого зерна. При цьому місцевих керівників попередили, щоб вони не покладали надмірних надій та сподівань на отримання продовольчої допомоги і не підтримували серед колгоспників споживацькі настрої. А всі заяви про випадки голодування доручалося перевіряти органам ДПУ [31].

Тим часом ситуація на Дніпропетровщині погіршувалася. Партійне керівництво області в одному з березневих інформаційних листів визнавало, що наслідки відсутності продовольства на селі виявилися катастрофічними. Звертаючись із листом до ЦК КП(б)У, М. Хатаєвич писав: «Я буквально завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодних смертей, опухань і захворювань від голоду. Останніми днями все частіше надходять повідомлення про труподство та людодство. На залізничних станціях (тільки великих вузлових) підібрано, за даними ДПУ, близько 150 трупів людей, що померли від голоду» [32].

Оскільки чергові обшуки голодуючих і помираючих від голоду селян Дніпропетровщини не могли в принципі принести бажаний результат, тобто хліба, а масовий мор сільського населення поставив під загрозу зриву весняну посівну кампанію, центр просто змушений був відреагувати й надати допомогу голодуючим. Станом на 20 лютого 1933 р. області було виділено 200 тисяч пудів продовольчої допомоги і 1 млн. пудів продпозики. Однак призначалася вона лише робітникам радгоспів, МТС, МТМ, партійному й колгоспному активу на період посівної кампанії [33]. І хоча на кожний колгоспний двір припадало не більше 2 пудів рятівного хліба, передавати його селянам обласне керівництво не поспішало, намагаючись використати частину продовольства під час виконання прополювальних робіт. Внаслідок цього, за інформацією Дніпропетровського обкому КП(б)У, до 12 березня 1933 р. з виділеної проддопомоги витратили лише 45 %, а з продпозики — 70 % (300 тисяч пудів спрямували в резерв) [34].

У звітах обласного партійного керівництва зазначалося, що ресурси використовуються економно. Інакше, якщо задовольняти реально виявлені потреби у продовольстві, від цієї допомоги «дуже швидко нічого б не залишилося» [35]. Тоді ж М. Хатаєвич звернувся до ЦК КП(б)У з проханням надати додатково в якості продовольчої і фуражної позики 300—400 тис. пудів магара (кормова культура), запаси якого зберігалися на території області в пунктах Заготзерна та державного сортфонду. Показово, що магаром збиралися годувати як людей (організувати громадське харчування), так і худобу — коней.

Харків прохання задовольнив, і 15 березня 1933 р. С. Косіор повідомив, що Дніпропетровська й Одеська області отримали найбільшу допомогу (перша — 1 млн. 400 тис. пудів хліба разом з магаром), а тому «найкраще забезпечені ресурсами» [36]. Зауважимо, що у цій «забезпеченій ресурсами області» продовжували померати від голоду люди, не припинялися випадки людодійства і труподійства.

Ймовірно, цей факт не зміг залишити поза увагою і Кремль. В усякому разі, на 21 квітня 1933 р. розмір продовольчої позики Дніпропетровщині вже становив 16 380 т (колгоспам було виділено 17 585 т), а фуражної — 15 725 т (колгоспам — 16 160, 8 т) [37]. Надбавка була зроблена в основному за рахунок хліба, заготовленого у лютому того ж року й переданого у розпорядження області. Перадоксально, але факт: регіон голодував, отримував продовольчу допомогу і, попри це, продовжував хлібозаготівлі!

Вражає й інше: голодуючим Дніпропетровщини держава не допомагала, а лише надавала продпозики! Це підтверджує, зокрема, виступ М. Хатаєвича на IV пленумі Дніпропетровського обкому КП(б)У 25 травня 1933 р., в якому він заявив, що область повинна повернути державі у поточному році «понад 10 млн. пудів насінневої, продовольчої і фуражної позики, яку держава дала колгоспам». При цьому перший секретар обкому наголосив, що «позику разом з виконанням плану хлібоздачі 1933/34 р. треба повернути повністю. Ніяких балачок, ніякого заїкання про те, щоб для повернення позики дістати відстрочку, бути не може. Хлібоздача і повернення позики повинні проходити одночасно» [38].

Частина голодуючих, крім продовольчої, отримала ще й медичну допомогу. У Дніпропетровську створили спецстаціонар на 50 ліжок. На великих вузлових залізничних станціях обладнали стаціонари-приймальники на 5—8 ліжок кожен для ізоляції хворих і безпритульних. До найбільш постраждалих районів направили 52 лікарі та 84 медсестри [39].

Проте в цілому розміри допомоги аж ніяк не відповідали масштабам голоду, який охопив практично всі 45 районів області. Хіба вирішували, скажімо, проблеми голодуючих родин Копанівської сільради Васильківського району отримані ними 5 кг борошна, 10 кг картоплі й 10 кг овочів на їдока [40]? Сама ж допомога носила одноразовий характер і не залежала від вироблених колгоспником трудовнів.

У квітні 1933 р. колгоспники, які працювали в полі, отримували за трудовень у середньому 400 г борошна. Типовий приклад: за директивною

Мелітопольського райвиконкому і райкому КП(б)У при розподілі продпозики для трактористів установлювалися найвищі норми — від 400 до 800 г печеного хліба на добу і 200—300 г за трудовень, для інших же колгоспників, залежно від місця роботи, — 150—500 г борошна на трудовень. Будь-які додаткові види продовольчої допомоги суворо заборонялися [41].

Слід однак враховувати, що отримане борошно колгоспники, як правило, залишали вдома для родини, а самі намагалися вижити за рахунок громадського харчування. Є підстави припустити, що це було однією з причин зростання смертності серед працюючих чоловіків. Для порівняння — в блокадному Ленінграді у найскладніший період (листопад 1941 р.) норма споживання для робітників становила 250 г хліба (не борошна), але водночас по 125 г отримували і службовці, діти, непрацюючі. Наприкінці грудня 1941 р. ці норми були збільшені вдвічі.

Громадське ж харчування під час весняних польових робіт обласне керівництво намагалось організувати «коштом продуктів колгоспу і самих колгоспників», про що свідчить спільна постанова обкому КП(б) У та облвиконкому від 2 березня 1933 р. У селах навіть були створені спеціальні бригади, які мали збирати для цього продукти [42].

У даному разі не можна не погодитися з висновком деяких дослідників, що допомога голодуючим була позбавлена будь-яких рис благодійності [43]. Годували переважно тих колгоспників, які ще могли працювати. М. Хагаєвич у своєму зверненні до колгоспного активу в березні 1933 р. підкреслював, що «...продовольча допомога... розподілятиметься виключно серед тих, хто бере безпосередню участь у польових роботах», і в таких «розмірах, щоб сам колгоспник був ситий і непрацездатних членів сім'ї міг забезпечити», а тим, хто спізнюватиметься або працюватиме несумлінно, «ніякої харчової допомоги видавати не слід, поки не перестануть ледарювати» [44].

Постанова ЦК КП (б) У від 31 березня 1933 р. доводить, що влада фактично й не збиралася забезпечувати продовольством непрацездатних селян: «а) припинити взагалі харчування за рахунок проддопомоги працездатних колгоспників або одноосібників, хоч би вони потребували такої допомоги; б) розділити всіх госпіталізованих на хворих та одужуючих, значно поліпшити харчування останніх із тим, щоб якомога швидше виписати їх на роботу» [45]. І хоча цей пункт постанови формально стосувався Київського обкому, вважаємо логічним припустити, що він став керівництвом до дії для всіх партосередків республіки.

До того ж, як видно з численних документів, нерідко виділена допомога не доходила за призначенням. Зловживання полягали в тому, що рядові колгоспники одержували на свої трудовні в кілька разів менше, порівняно з адміністративним апаратом. У комуні ім. Сталіна (с. Межиріч) Павлоградського району, наприклад, завгосп та його донька отримали за квітень 101 кг зерна, а колгоспники, які працювали у полі, — по 8 кг [46].

Але якщо на подолання голоду ресурсів у властей не вистачало, то на те, щоб утаємничити його від іноземців, які приїздили в Україну у складі різних делегацій, індивідуально чи працювали на новобудовах і діючих

промислових підприємствах за контрактом, коштів не жалкували. Трагедія дощенту вимерлого с. Гаврилівка на Дніпропетровщині — наочний тому доказ. Коли про це стало відомо за кордоном і американські журналісти попросили дозволі на поїздку до цього села, одержали вони його напрочуд легко, бо Гаврилівку спромоглися швидко «заселити» людьми з інших місцевостей. У книзі «Про що ми могли дізнатися», виданій у 1934 р. в Нью-Йорку, Е. Шервуд писав: «Група іноземних візитерів дізналася про чутку, що в селі Гаврилівка всі люди, крім одного, мовляв, померли від голоду. Вони вирішили негайно перевірити, відвідали сільський загс, священника, місцеву раду, суддю, вчителя і кожного селянина, з яким зустрічалися. Виявилось, що троє з 1100 жителів померли від тифу, було вжито заходів, щоб припинити епідемію, але не було смертей від голоду» [47].

У цілому, забезпечення інформаційної блокади стало окремим напрямом репресивної діяльності органів ДПУ в умовах Голодомору. Про голод та пов'язані з ним явища — безпритульність, випадки голодних смертей, канібалізму — не мали дізнатися ні громадяни Радянського Союзу, що проживали за межами «голодних регіонів», ні тим паче іноземні держави. Українські чекісти особливо переймалися тим, що «контрреволюційні, антирадянські, куркульські та інші шкідницькі елементи» використовують «продтруднощі у своїх контрреволюційних цілях»: будуть навмисно поширювати «чутки про голод», вигадувати різні «страхіття», тривалий час не ховати померлих, здійснювати «повстанську і контрреволюційну агітацію за організацію «волинок», за розбирання та крадіжки посівних матеріалів, колгоспно-радгоспного майна, за невихід на роботу тощо» [48]. Щоб не допустити поширення «провокаційних чуток», паніки, керівництво ДПУ УСРР запровадило режим абсолютної секретності щодо інформації «про продовольчі труднощі» — так партійно-радянським і чекістським «новоязом» називали голод. Начальники обласних відділів ДПУ мусили інформувати з цих питань тільки перших секретарів обкомів і лише в усній формі, після ретельної перевірки відомостей. Голова ДПУ УСРР В. Балицький заборонив обласним керівникам ДПУ готувати спеціальні доповідні записки для ДПУ, а інформувати його лише особистими листами. Крім того, циркуляр ДПУ УСРР від 19 березня 1933 р. зобов'язав начальників органів ДПУ негайно репресувати «повстанські, контрреволюційні і куркульські елементи, які використовують продовольчі труднощі у своїх контрреволюційних цілях» [49].

29 березня 1933 р. управління Дніпропетровської обласної міліції зобов'язало районні управління вилучити весь жебрацький елемент у селах, містах, на території вокзалів, залізничних станцій, новобудов, а також установити суворий контроль за своєчасним (протягом 24 годин) прибиранням і похованням трупів. Санітарна міліція і дільничні інспектори повинні були здійснювати нічні обходи вулиць, дворів, парадних під'їздів, привокзальної території. Перевозити трупи мали лише вночі і безлюдними вулицями [50].

Населення Дніпропетровщини було багатонаціональним, але голод не розрізняв людей за їхньою етнічною належністю. Так, у с. Красний Яр Ново-

празького району, в якому проживали лише росіяни (600 господарств), упродовж січня-червня 1933 р. померли 183 особи [51]. Голодували й німецькі селяни з Високопільського району, які зверталися по допомогу до своїх родичів у Німеччині. Ці листи друкували в німецькій пресі, завдяки чому потерпілим надходили пожертвування в іноземній валюті. За ці кошти німці купували продукти в Дніпропетровському торгзіні, що рятувало їм життя [52].

Про систему торгзінів слід сказати окремо. Всесоюзна контора «Торгзін» була створена влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів. У січні 1931 р. її реорганізували в окреме об'єднання, яке в Україні мало власні філіали. 30 січня 1932 р. розпочало свою діяльність Дніпропетровське відділення, яке 1 квітня реорганізували в облконтору з мережею крамниць у дев'яти районах.

У 1932—1933 рр. система торгзінів змінює напрям своєї діяльності, зосереджуючись «на мобілізації валюти (переважно грошових зарубіжних переказів), золотих монет (царського карбування), побутового золота (нагрудні хрести, подружні обручки, сережки)» [53]. Основними клієнтами торгзінів з січня 1932 р. стають голодні українські селяни, які в обмін на здане обрядово-побутове золото купували в магазинах цієї організації вилучений у них же хліб. Наплив населення до системи торгзінів у 1932—1933 рр. був настільки колосальним, що лише на Дніпропетровщині мережа магазинів була збільшена з 9 (на 1 січня 1933 р.) до 27 (на 1 липня 1933 р.) [54]. Через контори торгзінів за перші три квартали 1932 р. у населення області було вилучено валютних цінностей на суму 495, 1 тис. крб., у тому числі золотих монет старого карбування на 88, 1 тис. крб, обрядового золота — на 108,9 тис. крб. У 1933 р., коли села краю охопив справжній Голодомор, валютні надходження за той же період зросли до 1967, 3 тис. крб. [55].

Дослідник системи торгзінів В. Марочко зазначає, що навіть отримавши у приймальному пункті цієї організації квитанції за продане золото, селяни не завжди могли їх «отоварити», тому що борошна, круп, цукру, жирів у магазинах торгзінів не вистачало. Вони не були розраховані на наплив такої великої кількості голодних людей. Через це у «червні — серпні 1932 р., коли голод набув масового характеру, вся українська мережа торгзінів сиділа без борошна, круп, жирів» [56]. Одночасно магазини і склади були затоварені чоловічим взуттям, таськівськими самоварами, одягом, які були не потрібні голодним українським хліборобам.

Часом, навіть і придбавши хліб, селяни могли ним не скористатись, бо поблизу крамниць торгзінів часто чергували працівники ДПУ, які заарештовували «золотоздавачів», у першу чергу тих, хто приніс золоті монети. В результаті, у селян формувалась думка, що «торгзін — пастка для здатчиків золота». У цілому ж ставлення до «торгзінів» селяни визначили розшифрованою його російськомовної аббревіатури: «Товарищи, Россия гибнет. Сталин истребляет народ».

Для Дніпропетровщини, як і загалом для України, наслідки Голодомору виявилися жахливими. Це насамперед загибель тисяч і тисяч людей, які становили генофонд нації. На жаль, поки що точна цифра втрат населення

краю за ті два роки не встановлена через багаторічне замовчування трагедії владою. До 1 грудня 1932 р. централізованого обліку жертв Голодомору взагалі не велося. Лише в окремих сільських радах, селищах і містах АГСи за власною ініціативою фіксували в спеціальних книгах кількість померлих у цей час, не завжди, правда, вказуючи причину смерті. Обстеження 10 сільрад Павлоградського району, здійснене працівниками Центрального управління народногосподарського обліку (ЦНГО) при Держплані СРСР, і 12 сільрад Дніпропетровської, Київської і Харківської областей, проведене представниками ЦНГО УСРР у 1934 р., показало, що книги обліку смертей були повністю заповнені вже у перші місяці 1933 р. Це підтверджує і рішення бюро Великопетиського райкому КП(б)У від 21 травня 1933 р., в якому зазначалося, що «в деяких сільрадах (Зелена №1, Рубинівка та ін.) книги загсів не ведуться через вичерпання всіх бланків» [57].

Надалі записи робилися в «тимчасових зошитах» або навіть на окремих клаптиках паперу. «Коли ж було видано нові книги, ніхто не перевіряв правильність перенесення в них раніше зроблених записів. Наприклад, по Піщанській сільраді, за приблизними підрахунками, не було зафіксовано близько 300 померлих» [58].

У підсумку, в книгах загсів зареєстрували не більше половини смертельних випадків. До того ж у 1934 р. більшість цих книг вилучило ДПУ, і подальша їхня доля невідома. З аналізу ж віднайдених на сьогодні книг загсів удалося ідентифікувати понад 65 332 померлих від голоду та породжених ним хвороб мешканців Дніпропетровщини. Зрозуміло, що ця цифра не є остаточною, оскільки повністю відсутні дані по кількох районах — Апостолівському, Магдалинівському, Петриківському, Широкивському, частково по Криничанському (в межах колишніх Божедарівського, Щорського). Крім того, у випадках, коли подається статистика по сільраді, кількість померлих у ній не завжди враховує всі населені пункти, які входили до її складу, обмежуючись адміністративним центром територіальної громади [59].

3 грудня 1932-го до середини квітня 1933 р. облік померлих у сільській місцевості вело ДПУ, але і його дані не можна вважати повними, оскільки голод лютував близько восьми місяців у 1932 р., а в 1933 р. тривав по серпень включно, і не лише в селах, а й у містах.

Серйозні труднощі виникають під час визначення так званих «піків смертності» на Дніпропетровщині, тоді як у цілому по республіці дослідники досить точно характеризують ці хвилеподібні явища. Натомість і з того, що маємо по нашій області, добре видно істотну різницю між 1932 і 1933 роками. Так, у с. Миколаївка Кам'янського району в 1932 р. померло 6 осіб, а в наступному — 94; у с. Посульки Верхньодніпровського району, яке й зараз входить до нього, ці показники смертності становили відповідно 35 і 113, у с. Вільні Хутори (тепер м. Вільногірськ) того ж району — 88 і 222 [60].

Щодо загальних втрат населення Дніпропетровщини у цей період, то в науковій літературі фігурують різні дані. Так, С. Уткрофт на основі, як він вказує, «невивірених рестраційних відомостей» наводить наступні цифри

з надмірної смертності населення області у 1931—1933 рр. — 144 тис. осіб (111 тис. сільське і 31 тис. міське) [61].

На наш погляд, під час визначення загальних втрат населення області від голоду у 1932—1933 рр. можна спиратися на дані про зростання у цей період коефіцієнта смертності. Так, за офіційними даними облздороввідділу у 1932 р. коефіцієнт смертності з розрахунку на 1 000 осіб зріс, порівняно з 1931 р., з 13,9 до 17,1 %, тобто на 4,2 % (але ці дані, судячи з усього, занижені) [62]. У 1933 р., виходячи з підрахунків К. Конквеста, коефіцієнт смертності становив уже 20—25 % [63], але з розрахунку на 100 осіб, тобто зріс на 186,1—236,1% (дані С. Максудова фактично аналогічні — 25 %) [64]. Враховуючи, що за переписом населення 1926 р. у Дніпропетровській області проживали 3 483 665 осіб, у 1932 р., порівняно з 1931 р., надмірна смертність в області становила 14,7 тис. чоловік, у 1933 р. — від 651,35 тис. до 826,35 тис. осіб. Тобто загальні втрати населення області від голоду і суміжних хвороб у 1932—1933 рр. можуть становити близько 665—840 тис. осіб.

Іншим жахливим наслідком голоду була дитяча безпритульність та бродяжництво. Тисячі дітей, які залишилися без батьків, рушили до міст у пошуках хліба. На Дніпропетровщині бродяги знаходили притулок на заводських територіях, а подекуди навіть біля доменних печей [65]. Серед селян постійно ширилися чутки про те, що у великих містах організовано вільний прийом дітей у дитячі установи, а це призводило до напливу дітей до Києва, Одеси, Харкова та інших промислових центрів.

Нерідко самі батьки підкидали дітей до дитячих установ, вбачаючи в цьому єдину можливість врятувати своїх кровинок від голодної смерті. Свідок тих подій І. Семенін згадує, що у Кривому Розі батьки залишали своїх дітей біля міськради на вул. Леніна або дитбудинку на вул. Українській [66]. У цілому, за повідомленням Дніпропетровського облздороввідділу, в березні 1933 р. до дитячих будинків області щодня надходило чимало дітей, наприклад, у Мелітополі — 10—18, Запоріжжі — 10—12, Кривому Розі — 5—10 [67]. Крім того, по 16 підкинутих дітей потрапили до ясел у Нікополі та Олександрії, 26 — у П'ятихатках. Внаслідок цього навесні 1933 р. дитячі будинки Дніпропетровщини були переповнені: при нормі 250 дітей у них розміщували по 550. Усього ж на 1 квітня 1933 р. в області тільки у дитячих будинках, підпорядкованих Наркомату освіти, замість штатного контингенту у 3 677 перебувало 5 313 дітей, а у дитбудинках Наркомату охорони здоров'я замість 250 дітей — 960 [68].

Концентрація великої кількості дітей у містах та на залізничних станціях створювала загрозу поширення епідемій, зокрема тифу, призводила до зростання кількості крадіжок, появи дитячої проституції. Тому 6 травня 1933 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю», де пропонувалися заходи для припинення подібної «міграції». Серед них: організація при РНК УСРР Всеукраїнської, а при облвиконкомах — місцевих комісій для боротьби з безпритульністю та «бродяжницьким елементом»; надання сиротам допомоги на місцях шляхом відкриття сільських патронатів, харчувальних пунктів; притягнення до відповідальності батьків,

які «зловмисно» залишають дітей у містах, на залізничних станціях тощо. Постанова передбачала і фінансове забезпечення вищезгаданих заходів. На травень—липень 1933 р. для утримання дітей у будинках Наркоматів освіти та охорони здоров'я у централізованому порядку було виділено 4 млн 150 тис. крб. (з них для Дніпропетровської області — 750 тис. крб.) [69]. Додамо, що раніше (на 26 квітня 1933 р.) для дитячих закладів з обласних ресурсів відпустили 212 т борошна, 40 т крупи, 39 т рису, 5 т цукру [70].

1 червня 1933 р. було ухвалено нову постанову ЦК КП(б)У, яка передбачала виділення упродовж місяця додаткової продовольчої допомоги дітям-сиротам у розмірі 90 тис. дитячих пайок, з яких 15 тис. припадало на Дніпропетровську область [71]. Звичайне співставлення офіційної статистики (у квітні повідомлялося про збільшення чисельності дітей-сиріт у дитбудинках області на 2 тис., а на початку червня мова йшла вже про 15 тис. осіб) дозволяє дійти висновку про дійсно катастрофічні демографічні наслідки Голодомору в регіоні.

І все ж розміри державної допомоги дітям явно не відповідали реальним потребам області. Обком КП(б)У 7 квітня 1933 р. у доповідній записці до Наркомату охорони здоров'я УСРР прохав надати дотацію для розширення мережі дитячих будинків у розмірі 1 млн. 200 тис. крб, а також виділити додаткові фонди одягу, білизни, взуття, харчування [72].

Зрештою, як свідчать джерела, незважаючи на вказані та інші заходи, вирішити проблему дитячої безпритульності на Дніпропетровщині в той час не вдалося.

Одним із наслідків Голодомору стало погіршення криміногенної ситуації в республіці в першій половині 1933 р. З посиленням голоду зростав рівень злочинності серед населення: убивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить анонімний лист так званої «групи комуністів» до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): «Багато помешкань як у селі, так і в містечках зачинаються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все їстівне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і бояться» [73]. А секретар Покровського парткому Трунов 13 червня 1933 р. повідомляв про збільшення кількості крадіжок у квартирах колгоспників і в колгоспних коморах. Крали «2—3 центнери продовольства, корів, телят, курей...» [74]. Іноді об'єктами злочину ставали навіть «зернята квасолі, посаджені в землю на грядках, або борщ з печі» [75].

Голодні селяни пильнували один за одним. Очевидці трагедії згадують, що особливо увагу знесли люди привертали будинки, в яких топили піч: «Мовляв, топить, то це значить — щось варить!» І частенько залишена господарем хата була «ревізована» злодіями, а повернувшись додому, господар не знаходив у печі свого борщу» [76]. Тому деякі люди відмовлялися допомагати голодуючим, аргументуючи це тим, що якщо їм дати хліб, то «прийдуть вночі і заберуть, не зупиняючись перед вбивством» [77].

Особливо навесні 1933 р. збільшилася кількість крадіжок худоби. Викрадених коней, корів, овець голодні селяни різали і використовували для

власного споживання. Лише в Олександрійському районі Дніпропетровської області протягом березня — квітня 1933 р. викрали 30 коней із колективних об'єднань і радгоспів, у Мелітопольському — більше 50 корів [78]. Про неспроможність захисників порядку протидіяти таким злочинам красномовно свідчить факт викрадення трьох коней з подвір'я Олександрійської міліції [79].

Вихід із ситуації центральне й місцеве керівництво традиційно вбачало в застосуванні «жорстких репресій». Притягуючи крадіїв до кримінальної відповідальності, органи юстиції мали керуватися постановою ВУЦВК від 21 грудня 1932 р. «Про охорону кінського поголів'я», яка зобов'язувала застосовувати за крадіжку коней в усупільненому секторі найвищий захід соцзахисту із заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі на строк від 10 років [80]. Як можна зрозуміти із листування Дніпропетровської обласної та районних прокуратур, органи юстиції під час розгляду справ не мали враховувати обставин скоєння злочину, тобто вчинення його бідняками, рецидивістами через «дійсно важкий стан із харчуванням» [81]. Згідно з інструкцією Наркомату юстиції УСРР від 9 лютого 1933 р., усі актуальні справи про крадіжки коней в усупільненому секторі належало розглядати тільки в облсудах. У результаті протягом березня — першої половини квітня 1933 р. виїзна сесія Дніпропетровського облсуду в Мелітопольському районі розглянула п'ять подібних справ, за якими засудила до розстрілу 6 осіб [82].

Ще одним об'єктом зазіхань голодних селян стали насінневі фонди. Кількість украденого насіння зазвичай була незначною — наприклад, у колгоспі ім. Сталіна зони обслуговування Новогригорівської МТС два колгоспники набрали насіння в кишені [83].

Щоб захистити посівматеріал від розкрадання помираючими від голоду селянами, 17 березня 1933 р. РНК УСРР видає спеціальну постанову, якою зобов'язує облвиконкоми, райвиконкоми й директорів МТС «негайно охорони найрішучіші заходи щодо охорони насіння, притягуючи до справи охорони ДПУ, міліцію та найбільш надійних і перевірених колгоспних активістів». Осіб, винних у крадіжці насіння, мали карати за законом від 7 серпня 1932 р. Наркомат юстиції зобов'язав «забезпечити негайне відрядження на місця виїзних сесій облсуду для термінового розгляду справ» [84].

Оскільки голодні селяни намагалися викрасти не лише зерно, а й насіння для городів: картоплі, буряку, цибулі, кабачків, — органи юстиції, забезпечуючи проведення «городньої кампанії», звернули увагу й на цих крадіїв. Селян продовжували притягувати до кримінальної відповідальності «за нищення городів колгоспників та одноосібників» і під час жнив. На Дніпропетровщині, приміром, упродовж місяця (з 10 липня до 10 серпня 1933 р.) порушено 337 справ і засуджено 368 осіб [85].

Коли визрів новий урожай, голодні селяни почали зрізати колоски на колгоспних ланах. Нерідко зрізанням колосків займалися діти. На думку органів ДПУ, дорослі спеціально використовували їх для крадіжок, аби уникнути відповідальності, тому влітку 1933 р. набуває поширення практика покарання батьків неповнолітніх крадіїв. Скажімо, у Люксембурзькому районі Дніпропетровської області в липні 1933 р. засудили двох селян за

«перукарство» їхніх дітей [86]. При цьому допущено чергові «перекручення революційної законності», «коли судили середняків-колгоспників, які сумлінно працюють у колгоспі, весь час зайняті в степу, <...> за те, що їхні діти зрізали декілька колосків» [87].

Загалом об'єктом злочинів ставала переважно приватна власність колгоспників та односібників. Зростала й кількість крадіжок колгоспного та радгоспного майна, але несуттєво. На наш погляд, це зумовлювалося дією «закону про п'ять колосків», а також відсутністю в більшості колективних об'єднань будь-яких продовольчих запасів. Факт, що більшість крадіг були «злочинцями з безвиході», доводять офіційні документи, де наголошувалося: «Значний відсоток учасників бандитизму становили бідняки та середняки-колгоспники, які раніше не мали судимостей» [88].

Частішали випадки, коли селяни, прагнучи отримати продовольство, не зупинялися перед убивством. Мелітопольський дільничний прокурор у квітні 1933 р. повідомляв, що «останнім часом по району маємо дуже часто випадки грабунку з убивством». Так, у с. Кизияр у хаті вбили жінку та двох дітей, у с. Радивонівка Якимівського району — чоловіка й жінку. Прикметно, що злочини вчинили їхні сусіди задля грабунку [89].

З кожним місяцем криміногенна ситуація на Дніпропетровщині погіршувалася. Як зазначав прокурор Олександрійської дільниці, «тероризація злочинного елементу дійшла до того, що по селах колгоспники бояться йти на роботу в поле, бо хати обкрадають найнахабнішим, поширеним способом». У м. Олександрії на той час не залишилося жодного працівника керівної ланки району, якого б не обікрали. Не сподіваючись на допомогу міліції, мешканці Олександрії почали формувати загони «самоохорони» [90].

Зростання рівня злочинності в містах спричиняло скупчення там великої кількості селян, які шукали порятунку від голоду. Типовий приклад: у Мелітополі безпритульні діти крали на базарі, вириваючи харчі прямо з рук покупців і продавців. Тому із січня 1933 р. обласна влада Дніпропетровщини починає вживати заходи задля очищення промислових центрів, базарів, вокзалів від «декласованого, злочинного, антисуспільного, паразитуючого елементу» — так в офіційних документах називали голодуючих. У лютому 1933 р. у Дніпропетровську створено спеціальні фільтраційні пункти для безпритульних, затриманих на вулицях міста. З 15 лютого до 1 травня 1933 р. через ці «фільтри» пройшли 4 646 осіб, із яких майже третина (1 364) затримані міліцією під час облав помилково й пізніше звільнені. З інших вилучених з вулиць 342 особи (ймовірно, найбільш виснажених від голоду) доставили до міської лікарні, 160 передали до органів соцзабезу, до 295 осіб застосували адмінвипуселення. Дітей повертали батькам або відсиляли до дитячих будинків [91].

Погіршення криміногенної ситуації в українському селі негативно позначилося на трудовій дисципліні колгоспників, поставивши на межу зриву весняну посівну кампанію. Тож місцеве керівництво, не очікуючи на допомогу з центру, почало вживати невідкладні заходи на власний розсуд.

У Царичанському районі, скажімо, райком партії зобов'язав начальника міліції та секретарів партосередків «організувати в колгоспах, бригадах та в селі безперервну охорону з найкращих, перевірених колгоспників-активістів, комсомольців, партійців, озброївши їх дробовиками й установивши належне постійне керування і контроль» [92].

Мешканці міст і сіл, змушені пильнувати за своїм добром, прекрасно усвідомлювали справжні причини зростання рівня злочинності. У приватних розмовах і рядові колгоспники, і навіть частина колгоспного активу заявляли, що «люди змушені красти з голоду», «грабунки збільшилися під впливом голоду». Проте це не влаштовувало партійне керівництво, якому органи ДПУ своєчасно доповідали про антирадянські настрої селян. Тому райпарткоми розпочали пропагандистську кампанію, яка ставила за мету переконати колгоспників, «що крадіжки, грабування й убивства є найбільш загостреною класовою боротьбою куркульсько-ледарського елемента проти колективізації та сіви в загалі» [93].

Аналогічно кваліфікував крадіжки майна селян і Наркомат юстиції УСРР. У директиві від 20 травня 1933 р. він наголошував на «шкідливій», «класово-ворожій спрямованості цього злочину, який має на меті тероризувати насамперед активних колгоспників-ударників та зірвати їхній вихід в поле». Відтак Наркомат юстиції республіки вимагав усі справи щодо «організованого обкрадання колгоспних хат, колгоспників, що працюють у полі», кваліфікувати або «як шкідницькі дії, спрямовані на псування та зрив сіви й урожаю і застосовувати до цих випадків закон від 7 серпня 1932 р.», або «як контрреволюційний злочин, спрямований на підрив нормального виконання господарсько-політичних завдань» [94].

Аналіз соціального стану осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за крадіжки колгоспного й селянського майна, показує, що серед крадів переважали розкуркулені, репресовані за невиконання держзобов'язань, спецпоселенці-втікачі, «вчищені» з колгоспів. Вони здебільшого переховувалися, а тому не мали можливості легального працевлаштування, виживали за рахунок тимчасових заробітків. Головною причиною скоєння злочинів вони називали голод, як, приміром, Г. Кирюков, який разом з мешканцями с. Бородаївки Верхньодніпровського району П. Роботою, Г. Забіякою, Є. Хоменком брав участь у крадіжках худоби на території Верхньодніпровського і Лихівського районів Дніпропетровщини [95].

Документи свідчать, що вжиті владою навесні заходи щодо вилучення «бродяжницького елемента» й охорони майна колгоспників не дали належного результату. Улітку 1933 р. криміногенна ситуація в українському селі залишалася складною, що негативно впливало на перебіг збору врожаю. Тому 19 липня 1933 р. ДПУ, Генеральна прокуратура і Головне управління робітничо-селянської міліції УСРР підготували спільну директиву, згідно з якою всіх осіб без постійних занять, що проживали в селі, мали в примусовому порядку залучати на роботу до колгоспів і радгоспів. До тих, хто ухилився, збиралися застосовувати репресію у вигляді примусових робіт або адмінвисилки. Колгоспників, одноосібників і членів їхніх родин, не зайнятих

на роботі в полі, пропонувалося використовувати для охорони врожаю й майна в сільській місцевості. До особливо вражених крадіжками та грабунками районів передбачалося командирувати максимальну кількість міліції, насамперед кінної. Виявлених злодіїв — організаторів крадіжок і рецидивістів — мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 170 КК, «доводячи репресію в особливо злісних випадках до 8 років». Судді, прокурори, керівники ДПУ й міліції мусили забезпечити розгляд цих справ у триденний термін. Традиційно не забули й про пропагандистсько-виховний момент: пропонувалося ретельно добирати об'єкти для показових судів [96].

Крім того, на початку липня 1933 р. Наркомат юстиції і Генеральна прокуратура республіки рекомендували облпрокуратурам, облвідділам ДПУ й облміліції використати досвід Харківської області, де для боротьби з крадіжками організували районні оперативні трійки у складі керівника райапарату ДПУ, начальника райміліції та прокурора. Ці трійки мали здійснити з 5 до 9 липня 1933 р. вилучення в усіх населених пунктах Харківщини всього декласованого і паразитуючого елементу. Із вилучених осіб планувалося сформувати трудові команди для направлення на роботу до радгоспів, кар'єрів. Водночас трійки мали протягом десяти днів ліквідувати всі грабіжницькі угруповання в районі, а також здійснити облави в місцях, де переховувалися куркулі-втікачі та злочинці — у лісах, балках тощо [97].

Зростання рівня злочинності в українському селі в умовах Голодомору й нездатність влади захистити майно і життя селян привели до поширення самосудів, які озлоблені, голодні мешканці села вчиняли над «злочинцями з безвиході». Лише один промовистий факт: навесні 1933 р. за крадіжку глечика молока й кількох коржиків був забитий до смерті залізним кілком член колгоспу «Нова спілка» Жовтянської сільради П'ятихатського району Дніпропетровської області Я. Ткаченко. У розправі брали участь голова колгоспу Бутейко, ветеринар Шкура, рахівник Сарана, рільник Сокол [98]. Подібні самосуди мали місце й в інших регіонах Дніпропетровщини: колгоспі «Червона нива» Спаської сільради Новомосковського району, с. Богданівка Чечелівської сільради П'ятихатського району, с. Мишурин Ріг Лихівського району тощо [99].

За даними ДПУ УСРР, лише з 20 травня до 20 червня 1933 р. було зареєстровано 10 випадків самосудів у 5 районах Дніпропетровської області, жертвами яких стали 25 осіб. Найбільшого поширення вони набули у Павлоградському районі — 5 випадків [100].

Самосуди вчиняли не лише над особами, затриманими під час крадіжок, але й над тими, кого підозрювали у скоєнні злочину. Приміром, голова сільради Єгунько й секретар партосередку Оверченко із с. Лозуватка Олександрійського району побили колгоспницю Горобець, запідозривши її в крадіжці корови [101].

Привертає увагу той факт, що під час самосудів розправи нерідко вчинялися над крадіями, особи яких потім не могли встановити, — ймовірно, вони були голодуючими з інших населених пунктів. Труп вбитих під час самосудів приховували, щоб уникнути покарання. Наприклад, за наказом голови колгоспу «Червона Нива» Новомосковського району Пихаленка тіла

вбитих під час допиту селян Є. Редченка і П. Волокіти, яких підозрювали в скоєнні крадіжки, кинули до колодязя, закидали землею, а потім це місце ще й засіяли зерном [102].

Зауважимо, що криваві розправи селян над «злочинцями з безвиході» були, по суті, проявом побутового здичавіння змучених голодом людей, а їхня жорстокість зумовлювалася тим, що голодні злодії забирали в таких же голодних селян буквально крихти продовольства, прирікаючи тих на жахливу смерть. Неймовірному поширенню самосудів сприяла й загальна морально-психологічна атмосфера, що панувала в українському селі доби колективізації й Голодомору. Перманентне застосування репресій і безкарність місцевого керівництва за якийсь час привчили селян жити в умовах насильства. До того ж у 1933 р. для великої кількості людей смерть перетворилася на буденне явище, нівелювавши цінність людського життя.

Представники влади прекрасно усвідомлювали те, що «крадіжки й самосуди — взаємопов'язані явища». У секретних доповідних записках і телеграмах до центральних установ місцеві очільники визнавали, що «самосуди набули характеру стихійного руху проти крадіжок і бандитизму» [103], проте офіційна реакція влади була іншою — за звичною термінологією самосуди кваліфікували як зброю ворогів радянської влади. На думку Наркомату юстиції УСРР, «через самосуди класово-ворожі антирадянські елементи на селі намагаються свідомо дезорганізувати роботу органів влади і колгоспів» [104]. А голова Дніпропетровського облвиконкому І. Гаврилов у своїх висновках пішов ще далі, заявивши, що «цю форму можуть використовувати контрреволюційні елементи»: «Сьогодні кричать “бий злодія”, а завтра комуніста, і взагалі під цей шумок можна вбити кого завгодно» [105].

Оскільки самосуди над голодними грабіжниками набули характеру своєї епідемії, до боротьби з ними залучили органи юстиції. 5 червня 1933 р. Наркомат юстиції УСРР звернувся до органів прокуратури з листом, зажадавши від них невідкладних заходів із виявлення та притягнення до суворої відповідальності організаторів і підбурювачів самосудів. «Службових осіб, які не вживають заходів, щоб запобігти самосудам або навіть самі беруть у них участь», пропонувалося судити показовими судами [106].

Знову до питання боротьби із самосудами Наркомат юстиції УСРР повернувся 9 серпня 1933 р., підготувавши директиву, фактично ідентичну за змістом попередній. Єдиною новацією в ній була вимога до органів дізнання, слідства, прокуратури й суду «забезпечити боротьбу з усіма видами крадіжок на селі» [107].

Іноді суди виправдовували організаторів подібних розправ, оскільки не могли точно встановити причину смерті жертви насильства: від голоду чи нанесення побоїв. Так, було виправдано бригадира артілі «Трудова» Йосипівської сільради на Дніпропетровщині Ф. Плічка, який у травні 1933 р. побив за крадіжку цибулі на своєму городі колгоспницю М. Жушман. Жінка після побоїв захворіла й через декілька тижнів померла, але П'ятихатський районний народний суд дійшов висновку, що «покривджена Жушман

померла не від побоїв, бо була надто слаба та померла майже через півтора місяці» [108].

Попри вжиті владою заходи, влітку 1933 р. ситуація на краще не змінилася. За неповними даними, під час збиральної та хлібозаготівельної кампаній 1933 р. у республіці зафіксовано 30 випадків самосудів [109].

4 жовтня 1933 р. Президія ЦК ВКП(б) і Колегія НК РСІ СРСР звинуватили у відсутності належної боротьби із самосудами Наркомат юстиції УСРР. Зокрема, зазначалося, що директива від 9 серпня 1933 р. була видана занадто пізно, коли розправи селян із злочинцями набули значного поширення. Загалом неефективність боротьби із самосудами визначалася намаганням органів юстиції ліквідувати явище без усунення його причин — без стабілізації продовольчої ситуації в українському селі не можна було припинити дрібні крадіжки, а отже, і розправи селян із «злочинцями з безвиході».

Підсумовуючи, зазначимо, що головними причинами поширення самосудів в українському селі були голод і зумовлене ним зростання злочинності. Разом з тим, на наш погляд, слід розрізняти стихійні розправи селян над «злочинцями з безвиході» та самосуди, організовані місцевими можновладцями і супроводжувані тортурами й знущаннями з підозрюваних у скоєнні злочину. В останньому випадку можна говорити про продовження практики насильства, поширеної під час хлібозаготівельних кампаній 1931—1933 рр., яку центральна влада цинічно називала «порушеннями соціалістичної законності».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 442.
2. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 609. — Арк. 11.
3. Там само. — Арк. 5.
4. Там само. — Арк. 6.
5. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 406 — 407.
6. Там само.
7. Там само. — С. 408.
8. Там само.
9. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 609. — Арк. 50.
10. Там само. — Спр. 703. — Арк. 233.
11. Там само. — Ф. Р-2240. — Оп. 1. — Спр. 81. — Арк. 33.
12. Український голокост 1932—1933: Свідчення тих, хто вижив / [упоряд. Ю. Мицик]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2003. — Т. 1. — С. 32, 33.
13. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 609. — Арк. 3.
14. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 623; Спр. 15. — Арк. 328.
15. Український голокост: Свідчення тих, хто вижив. — Т. 2. — С. 72.
16. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 873. — Арк. 1.
17. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 431.

18. Там само. — Спр. 15. — Арк. 328.
19. Там само. — Спр. 1. — Арк. 500.
20. Там само. — Спр. 9. — Арк. 285.
21. Розкуркулєння, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині. — С. 277.
22. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 285, 623.
23. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922—1934): історико-юридичний аналіз : монографія / В. Т. Окіпнюк. — К. : НА СБУ, 2002. — С. 73.
24. Вронська Т. В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України / Т. В. Вронська, Н. В. Платонова // Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2003. — С. 39, 40.
25. Там само. — С. 38.
26. ДА СБ України, м. Дніпропетровськ. — Спр. П-27586. — Арк. 31.
27. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-6483. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 271 — 274.
28. Кульчицкий С. Причини голода 1933 года в Украине (по страницам одной позабытой книги) / С. Кульчицкий // Зеркало недели. — 2003. — 16 августа.
29. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 588. — Арк. 6—7.
30. Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали. — С. 667.
31. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1865. — Арк. 14.
32. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 427.
33. Там само. — С. 386.
34. Там само. — С. 427 — 428.
35. Там само. — С. 428.
36. Там само. — С. 443.
37. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 588. — Арк. 25.
38. Зоря. — 1933. — 2 червня.
39. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 498.
40. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 745. — Арк. 1—2.
41. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 504.
42. Український голокост: Свідчення тих, хто вижив. — Т. 2. — С. 386.
43. Кульчицкий С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — С. 336.
44. Український голокост: Свідчення тих, хто вижив. — Т. 2. — С. 386.
45. Голодомор 1932—1933 років в Україні: документи і матеріали. — С. 802.
46. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 521.

47. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні. 20—30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. — К., 1991. — С. 134.
48. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. Т. 3. Кн. 2. — С. 351.
49. Там само.
50. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 587. — Арк. 33.
51. Там само. — Спр. 850. — Арк. 71.
52. Там само. — Спр. 703. — Арк. 105—106.
53. Марочко В. І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932—1933) / В. І. Марочко // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 91.
54. Там само.
55. Там само. — С. 98.
56. Там само. — С. 100.
57. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1867. — Арк. 14.
58. Кульчицький С. Втрати населення України від голоду 1933 р. / С. Кульчицький, С. Максудов // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 5.
59. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні. Дніпропетровська область. — Дніпропетровськ, 2008. — С. 33—1026.
60. Там само. — С. 33.
61. Уїткрофт С. Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931—1933 років в Україні / С. Уїткрофт // Командири великого голоду. — С. 184.
62. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 587. — Арк. 48.
63. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест. — К. : Либідь, 1993. — С. 281.
64. Україна: Голод 1932—1933 років (за повідомленнями британських дипломатів) // Всесвіт. — 1989. — № 11. — С. 162.
65. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 1694. — Арк. 15 — 16.
66. Голод: Хроніка, документи та матеріали голоду 1921 — 1923, 1932—1933 років на Криворіжжі / [упоряд. О. О. Мельник]. — Кривий Ріг: Видавничий дім, 2003. — С. 254.
67. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 609. — Арк. 35.
68. Там само. — Спр. 587. — Арк. 71.
69. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 506.
70. Там само. — С. 499.
71. Там само. — С. 524.
72. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 587. — Арк. 71 — 72.
73. Там само. — Арк. 31.
74. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 658.

75. Люгаревич П. Цифри і факти про голод в Україні / П. Люгаревич // Український збірник. — Мюнхен, 1955. — Кн. 2. — С. 83.
76. Там само.
77. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 587. — Арк. 30.
78. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 37. — Арк. 674.
79. Там само. — Арк. 1127.
80. Там само. — Арк. 600.
81. Там само. — Арк. 601.
82. Там само. — Арк. 671.
83. Там само. — Спр. 36. — Арк. 269.
84. Там само. — Арк. 189.
85. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 319.
86. Там само. — Спр. 37. — Арк. 1030.
87. Там само. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 1. — Арк. 38.
88. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6395. — Арк. 116.
89. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 — 1933 роки). — С. 260.
90. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 37. — Арк. 1126 — 1127.
91. Там само. — Арк. 702.
92. Там само. — Спр. 36. — Арк. 606.
93. Там само.
94. Там само. — Спр. 1. — Арк. 139.
95. Там само. — Ф. Р-6483. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 275 — 279.
96. Там само. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 1. — Арк. 67.
97. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 196, 198, 199.
98. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1469. — Арк. 109.
99. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929— 1933 роки). — С. 280.
100. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6395. — Арк. 97.
101. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1494. — Арк. 44.
102. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 36. — Арк. 408.
103. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6395. — Арк. 107, 116.
104. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 1. — Арк. 98.
105. ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6341. — Арк. 134.
106. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 — 1933 роки). — С. 280.
107. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 1. — Арк. 98.
108. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 86. — Арк. 56.
109. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6390. — Арк. 90.

ЗГОРТАННЯ МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ НА СЕЛІ У ПОСТГОЛОДОМОРНИЙ ПЕРІОД

Сигналом до припинення масових каральних акцій проти селянства, здійснюваних протягом 1930—1933 рр., стала таємна директива-інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., адресована органам партійно-державної влади, ОДПУ, суду і прокуратурі. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в ній, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси випливав висновок: «Унаслідок наших успіхів на селі настав момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частки колгоспників» [1].

Необхідність згортання масових репресій у другій половині 1933 р. зумовлювалася не лише закінченням суцільної колективізації, а переважно й перевантаженістю місць позбавлення волі. Дніпропетровський обком КП(б)У ще на початку року визнавав, що «кількість заарештованих в області досягла гігантських масштабів. БУПРи й арештні приміщення перевантажені, більшість заарештованих утримуються у найжахливіших умовах» [2]. Так, у січні 1933 р. у камерах при Бердянській райміліції замість 60—80 осіб перебувало 420, при Долинській — замість 50—60 осіб розміщувались 371 [3]. Межівський і П'ятихатський райони навіть мусили виділити під утримання заарештованих додаткові, абсолютно непристосовані приміщення, що ускладнювало їхню охорону. У переповнених камерах ніде було не лише лежати чи сидіти, а й стояти на ногах. Через надмірну тисняву серед ув'язнених почали поширюватися епідеміологічні захворювання, зокрема висипний тиф, що створювало загрозу для всього населення області [4].

Становище заарештованих погіршувала й відсутність належного харчування. У січні 1933 р. на 5 тис. в'язнів, що утримувалися в БУПРах Дніпропетровської області, виділялося лише 2 тис. пайків [5]. Ще 8 500 заарештованих, які перебували в камерах райміліції, мали харчуватися за рахунок районних фондів, хоча у голодуючій області таких ресурсів не було. Тому в камерах попереднього затримання при Долинській райміліції заарештовані отримували лише «100 грамів печеного хліба на день та 1—2 стакани окропу». Внаслідок поганого харчування більшість в'язнів були сильно виснажені, що призводило до летальних наслідків. Ось лише деякі факти. З 15 лютого до 6 червня 1933 р. у камерах попереднього затримання при Долинській райміліції померли з голоду 37 осіб, стільки ж при Олександрійській з березня по квітень, при Новомосковській з 1 січня до 23 червня — 49 осіб [6]. Переважна більшість померлих — селяни, які перебували під слідством за звинуваченнями в крадіжках продуктів і худоби.

Іншою причиною припинення масових каральних акцій проти селянства стала гостра нестача робочих рук у сільській місцевості. Людські ресурси українського села виявилися не безмежними. Після кількох років масових депортацій, репресій, Голодомору в південних регіонах республіки не вистачало робочих рук для проведення основних господарсько-політичних

кампаній. Репресування ж під час хлібозаготівель 1932/33 р. адміністрацію колгоспів, радгоспів та сільрад створило ще й кадрову проблему. Відтак траплялися випадки, коли засуджені до позбавлення волі керівники колгоспів продовжували працювати з мовчазної згоди районного керівництва, як, наприклад, голова артілі «Жовтнева перемога» с. Ганнівка Долинського району Берестенко, якого у грудні 1932 р. виключили з партії і засудили до 1 року примусових робіт «за незадовільне виконання хлібозаготівель». Однак, незважаючи на вирок, він продовжував виконувати свої обов'язки ще півроку. При цьому начальник політвідділу МТС, директор МТС та уповноважений обкому вважали його «непоганим головою колгоспу» [7].

Частина місцевих керівників прекрасно усвідомлювали, що вони засуджені в рамках чергової репресивної кампанії, попри відсутність у їхніх діях складу злочину, як, наприклад, директор П'ятихатського зернорадгоспу І. Новіков. Під час судового процесу над ним повністю відпали основні звинувачення — саботаж, розбазарювання тощо, але обласний суд все одно засудив його до 3 років позбавлення волі [8].

Траплялися й одіозніші випадки. Так, голову артілі «Червоний переможець» Н.-Гулагінської сільради на Дніпропетровщині М. Галузіна, який забезпечив 100 % виконання хлібозаготівельного плану в жовтні 1932 р., колегія ДПУ засудила до 5 років позбавлення волі за саботаж заготівель заочно. М. Галузін довідався про винесений вирок лише після повернення з відпустки [9].

Тому репресовані голови колгоспів, сільрад, директори радгоспів зверталися до партійних установ — обкомів, ЦК КП(б)У — з проханням «дати директиву Верховному суду про звільнення» [10].

Згорання масових репресій у другій половині 1933 р. зумовлювалося й тим, що, на думку більшовицького керівництва, терор голодом уже виконав свою виховну функцію, примусивши колгоспників повернутися «обличчям до колгоспного виробництва». Як відверто заявив партійний очільник Дніпропетровщини М. Хатаєвич, «за якісь 3—4 місяці, між лютим і травнем 1933 р. у нас відбулися кардинальні зміни на краще в усій обстановці на селі. Сталося якесь «диво»... Колгоспник узнав, почім фунт лиха. Він зрозумів, що єдиний вихід з труднощів — це чесна робота в колгоспі» [11].

Поступове згорання репресій на Дніпропетровщині почалося ще до прийняття інструкції від 8 травня 1933 р. Так, 1 лютого 1933 р. бюро обкому КП(б)У ухвалило рішення про розвантаження арештних приміщень, для чого планувалося створити 10—12 виїзних комісій з 3—4 осіб, до яких мали ввійти найбільш підготовлені й перевірені партійні чиновники, працівники КК—РСІ, прокуратури, суду, ДПУ. Комісії отримували доручення перевірити в 3—4 районах області справи особи, які перебували під слідством, а також уже засуджених народними судами, і наділялися правом «звільняти всіх незаконно заарештованих і скасовувати неправильні вирoki нарсудів» [12].

На початку березня 1933 р. Дніпропетровський обком КП(б)У санкціонував перегляд справ низових партійних і колгоспних активістів, засуджених народними судами, для чого в районах створили спеціальні комісії з голови районної

контрольної комісії, прокурора, судді, начальника політвідділу МТС та уповноваженого ДПУ на чолі із секретарем райкому. Комісії мали право переглядати справи та передавати висновки облпрокурору, який після вивчення матеріалів остаточно скасовував вирок чи залишав у силі. Дніпропетровська облпрокуратура у своїх розпорядженнях від 5 і 15 березня 1933 р. зобов'язала районних прокурорів закінчити роботу в цьому напрямі впродовж однієї декади [13].

Велика кількість «заготівельних справ» у 1932 р. привела до того, що їх розгляд у судах затягувався на декілька місяців. Тому 22 травня 1933 р. бюро Дніпропетровського обкому партії ухвалило рішення припинити ті з них, які на той час втратили будь-який «політичний сенс» [14].

Важливою складовою курсу центральної влади, спрямованого на згортання репресій, стала боротьба з так званими «порушеннями революційної законності». Насамперед органи ДПУ й прокуратури змушені були відреагувати на численні випадки фізичного насильства: побиття, тортур селян місцевими можновладцями, які нерідко призводили до летальних наслідків. Особливо масовим «фізичний вплив» на селян був під час хлібозаготівель 1932/33 р., коли у буквальному розумінні кулаком численні заготівельники вибивали хліб з голодуючого українського села. Приміром, у с. Лозоватка Криворізького району уповноважені міськпарткому Пушкарьов та Котов за невиконання хлібозаготівель заперли в льоху селянку Гайську, протримали її до вечора, після чого побили. А перед тим, як звільнити, суворо попередили, щоб нікому про це не розповідала [15].

Навесні й улітку 1933 р. напівживих українських колгоспників стусанами почали виганяти на роботу, а побиттям карали за прогули та невиконання трудовнів. Показово, що фізичні методи впливу практикувалися не лише щодо чоловіків, а й щодо жінок та дітей. Так, під час прополувальних робіт у колгоспі «Червоний Жовтень» Кам'янського-на-Дніпрі району Дніпропетровської області було зафіксовано 7 випадків побиття колгоспниць об'їждчиками полів. Голова правління колгоспу й секретар партосередку знали про фізичні методи «виховання», проте жодних заходів задля їх припинення не вживали [16].

Справи про застосування фізичних методів «виховання» колгоспників набували особливого розголосу лише у тих випадках, коли жертва насильства була членом ЛКСМУ чи партії, активістом, ударником. Тоді органи ДПУ й прокуратури розглядали їх як «терористичні акти, здійснені класовим ворогом з метою класової помсти». Саме так кваліфікували побиття головою колгоспу ім. Сталіна Ворошиловської сільради Олександрійського району Лемішем колгоспниці М. Коваленко, яка від нанесених травм померла [17].

Щоб припинити рукоприкладство посадових осіб, Наркомат юстиції УСРР видав у жовтні 1934 р. директиву, яка зобов'язала органи прокуратури забезпечити розгляд указаних справ у найкоротші терміни, а самі справи взяти на особливий облік. Осіб, винних у нанесенні побоїв колгоспникам, незважаючи на їхні посади, мали притягувати до кримінальної відповідальності «за перевищення влади або службових повноважень» за ст. 98 КК УСРР, яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на строк не менше шести місяців [18]. За обтяжуючих обставин («якщо перевищення влади знайшло

вираження у насильстві, застосуванні зброї, катуванні або діях, що принижують гідність потерпілого») строк позбавлення волі зростав до 3 років [19].

Проте документи свідчать, що місцевих керівників було важко примусити відмовитися від фізичних методів впливу на селян. Тому боротьба з цими порушеннями у 1933—1936 рр. набуває перманентного характеру, що доводять численні директиви органів юстиції республіки і спецповідомлення ДПУ НКВС. Неefективність боротьби з рукоприкладством місцевих очільників пояснюється тим, що покарання порушників нерідко мали формальний характер. Так, голову і бригадира артілі «Новий рух» Покровського району Дніпропетровської області за побиття колгоспників протягом серпня—вересня 1933 р. засудили до позбавлення волі на термін від 6 до 7 років, але через декілька днів після винесення вироку їх відпустили з Запорізького БУПРу, і вони спокійно повернулися додому. Недивно, що в колгоспі почалися розмови, що «боротьба з порушниками революційної законності — це несерйозна боротьба» [20].

Траплялися й випадки, коли колгоспних і сільських керівників по декілька разів притягували до кримінальної відповідальності за зловживання, а вони, попри це, продовжували залишатися на посаді й виконувати свої обов'язки. Наприклад, уже згаданий голова когоспу ім. Сталіна Леміш протягом 1932 р. тричі потрапляв на лаву підсудних за «викривлення класової лінії» [21].

Аналіз численних судових вироків дає можливість зробити висновок, що «порушників революційної законності» засуджували здебільшого до незначних термінів ув'язнення без обмеження у правах після відбуття покарання. Уповноваженого із хлібозаготівель у с. Троїцьке Нововасилівського району М. Демченка, наприклад, за безпідставний арешт і побиття громадян було засуджено лише до 1,5 року позбавлення волі. А бригадира артілі ім. Сталіна Солонянського району С. Малога за грубе поводження з колгоспниками і побиття селянина Пікінера засудили до 6 місяців примусової праці [22]. Окреслена «м'якість покарань» різко контрастує з практикою застосування закону від 7 серпня 1932 р.

Нерідко провину районних і колгоспних очільників пом'якшувало успішне виконання ними господарсько-політичних кампаній. Так, у Новомосковському районі у селах Новоселівка, Перещепине, Підпільне, Попасне, Іваново-Михайлівське місцеві керівники (секретар партосередку, голова колгоспу, члени правління) тривалий час знущалися з колгоспників, піддавали їх тортурам, які подеколи призводили до смерті, здійснювали незаконні вилучення майна в колгоспників і колгоспів, систематично пиячили. Але Дніпропетровський обком КП(б)У обмежився тим, що звільнив з посади секретаря райкому Зайченка, відкликавши його у своє розпорядження, а голові райвиконкому Твердохлібу виніс сувору догану з попередженням, пояснивши свої дії тим, що провину посадовців пом'якшує успішне виконання Новомосковським районом «важливих господарсько-політичних завдань партії й уряду (хлібозаготівель 1932 р. і весняної сівби 1933 р.)» [23].

Вагому роль у м'якості покарань «перекрутників рев законності» відігравало й доволі поблажливе ставлення обласного та районного керівництва. Деякі партійні очільники кваліфікували рукоприкладство «як

помилки, за які судити не потрібно, а достатньо обмежитися міцними вказівками» [24]. Перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич неодноразово заявляв, що «не завжди вигідно й правильно судити добрих голів сільрад і колгоспів, які схильні до виправлення у майбутньому своїх помилок і, безумовно, принесуть багато користі» [25].

У свою чергу, це впливало на позицію прокуратури, яка закривала справи про «порушення революційної законності», аргументуючи, «що злочин скоєно в надзвичайно складних умовах роботи», він не призвів «до будь-яких тяжких наслідків» тощо. Ймовірно, малося на увазі, що після побиття і тортур ніхто з селян не загинув. Зрештою, причиною закриття справи могла бути втрата нею актуальності «на цей момент», а це, на погляд прокуратури, робило проведення слідства взагалі недоцільним [26]. Замість притягнення до кримінальної відповідальності до перекрутників застосовували лише дисциплінарні заходи, але, звільнивши з посад у сільраді чи колгоспі, їх призначали на роботу до інших сіл, де вони продовжували знущатися із селян.

У тих випадках, коли «порушення революційної законності» були масовими і призводили до летальних наслідків, фігурантам справ приписували додаткові контрреволюційні злочини, внаслідок чого справа з покарання посадовців-перекрутників перетворювалася на притягнення до кримінальної відповідальності чергових контрреволюціонерів. Крім того, факти фізичного насильства над селянами інтерпретували як шкідницьку діяльність, що мала на меті викликати невдоволення колгоспників. Подібні формулювання дуже нагадують визначення в кримінальних справах «шкідників» доби «Великого терору».

Показовою у цьому плані була справа керівництва із с. Гур'івка Долинського району, дії яких відзначалися особливою жорстокістю. Місцеві можновладці (голови колгоспів «Жовтнева воля» та «Прогрес», бригадири, члени правління) для допитів селян відкрили спеціальну кімнату, обладнавши її засобами катування — залізними ланцюгами, батогами, ключками. Якщо колгоспник чим-небудь «завинив» перед начальниками, то його доставляли сюди й проводили дізнання. Під час допитів від побоїв загинуло 7 селян. Мешканці Гур'івки були настільки залякані, що навіть не насмільовалися ховати закатованих удень, не говорячи про те, щоб поскаржитись на дії місцевих функціонерів. Справа щодо керівництва села була порушена лише після втручання політвідділу Братоловівської МТС, яка знаходилася поблизу [27]. Проте Дніпропетровський облвідділ ДПУ «оформив» справу керівництва с. Гур'івка Долинського району як справу «контрреволюційної куркульської групи», члени якої — «куркулі та політбандити» — звинувачувалися не лише в «терорі над колгоспниками» (побиття 20 селян-бідняків), а й у «шкідництві» та «масовому викривленні штрафної політики з метою створення невдоволення серед колгоспників» [28].

У 1933 р. центральне керівництво країни починає й кампанію по боротьбі «з незаконним штрафуванням колгоспників і трудящих одноосібників». Як свідчать документи, головною причиною застосування масових штрафів було те, що місцева влада вважала їх єдиним дійовим засобом тиску на селян під час стягнення податкових платежів або виконання державних заготівельних кампаній. Лише один промовистий факт: у березні 1934 р. заступник голови

Царичанського райвиконкому та двоє голів сільрад упродовж одного дня оштрафували за невиконання м'ясо-молочного податку понад 700 господарств [29].

Для керівників сільрад штрафи були також додатковим джерелом поповнення місцевого бюджету. Через це, за словами прокурора Олександрійської дільниці Степанова, стягнення боргів з бідняка й середняка скрізь перетворювалося на «справжнісіньке розкуркулення» — «забиралося геть чисто все майно до брудних ганчірок і продавалося з торгів за сміхотворно мізерні суми». Райфінвідділи, прекрасно знаючи про незаконне штрафкування та вилучення майна в селян, фактично потурали цьому, заявляючи: «Це дрібниці, порівняно з тими завданнями, що стоять зараз перед нами» [30].

Крім грошових штрафів, на погашення яких у селян вилучали майно, практикувалося штрафкування колгоспників трудовнями за порушення трудової дисципліни: саботаж, самовільне залишення місця роботи, розбазарювання посівматеріалу тощо. Перекручення в цій сфері пов'язані, перш за все, зі штрафкуванням членів колоб'єднань на велику кількість трудовнів (150—200), що майже дорівнювало їхньому річному заробітку. Так, члена артілі «Соціалістичний штурм» зони обслуговування Софіївської МТС М. Карпенка оштрафували на 250 трудовнів із 338, зароблених ним у 1933 р. [31]. Численними були й випадки штрафкування цілих бригад і всіх членів колгоспу. Згідно зі статутом сільгоспартілі рішення про накладення штрафу могло ухвалювати лише правління колгоспу, проте на практиці штрафували особисто голови колгоспів і навіть бригадири.

Сам розмір штрафу був нерідко нееквівалентним до порушення. Наприклад, в артілі «Запорожець» Адамівської сільради Кам'янського району Дніпропетровської області за невихід на роботу на один день з колгоспників списували по 20 трудовнів [32]. Але, застосовуючи великі штрафи, правління колективних об'єднань порушували постанову ЦВК СРСР від 30 січня 1930 р., яка дозволяла їм списувати з колгоспників лише до п'яти трудовнів [33].

Щоб припинити незаконне штрафкування, Прокуратура УСРР 28 квітня 1934 р. видала розпорядження, яким зобов'язала працівників прокуратури, групи сприяння прокуратурі й політвідділи МТС здійснювати систематичні перевірки на місцях. Райвиконкоми та райміліцію мали перевіряти «не менш як один раз на два місяці, а сільради і колгоспи — не менше одного разу на шість місяців». Посадових осіб, винних у незаконному масовому штрафванні, мали притягати до кримінальної відповідальності за ст. 98 КК УСРР. Персональна відповідальність за політику й практику адмінштрафів у районі покладалася на дільничних прокурорів, яких за «допущення масового незаконного штрафвання та нереагування на перекручення» погрожували карати в судовому порядку [34].

У політиці з відновлення соціалістичної законності в українському селі особливе місце посідали заходи, спрямовані на захист прав дітей-сиріт. Причинами зростання сирітства серед селянських дітей у цей період стали розкуркулення, масові репресії та Голодомор 1932—1933 рр. Якщо на 1931 р. у 226 дитячих будинках УСРР нараховувалося 39 318 дітей, то до кінця 1933 р. у 452 дитбудинках перебували 96 057 сиріт [35].

Негативно позначився на становищі селянських дітей і голод 1934—1935 рр., спричинений посухою в південних регіонах УСРР. З листа секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Матвєєва можна довідатися, що на середину квітня 1935 р. кількість дітей у дитбудинках області збільшилася майже удвічі проти 1934 р. [36]. Був переповнений у цей період і Криворізький дитколектор, де замість 100 безпритульних постійно перебували 200—300 осіб [37].

Оскільки вже існуючі дитячі установи не могли вмістити всіх дітей, які залишилися без батьківської опіки, у 1933—1934 рр. починає практикуватися такий спосіб вирішення проблеми сирітства й безпритульності, як передача дітей під патронат колгоспів і радгоспів. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 5 серпня 1933 р. рішення про запровадження патронату колективних об'єднань, що стало складником загальнодержавної політики, спрямованої на очищення міст від безпритульних шляхом «поступової реевакуації <...> їх на село». Згідно з цим рішенням обкоми зобов'язали провести в колгоспах відповідну роз'яснювальну роботу, а райпарткоми й райвиконкоми — забезпечити оперативне керівництво відправкою дітей до колгоспів та організацією їхнього побуту на місцях. Передачу дітей під патронат колгоспів планувалося закінчити в Харківській області до 15 вересня, в інших областях — до 1 жовтня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У рекомендувало обкомам використати «досвід Харківського обкому про передачу дітей віком 12 років і старших до радгоспів Скотоводтресту і Свиноводтресту». Напевне, за умов гострої нестачі робочих рук на селі сиріт-підлітків планували використовувати для догляду за худобою. На органи Наркомату освіти й Наркомату охорони здоров'я республіки покладалася обов'язок організувати систематичні нагляд і контроль за станом переданих під патронат колективних об'єднань дітей [38].

У результаті, в Дніпропетровській області у 1933 р. під патронат колгоспів, радгоспів і окремих колгоспників було передано 7 836 дітей. Слід зазначити, що кількість патронованих дітей перевищувала кількість сиріт, які перебували в дитячих будинках області, — 7 104 дітей на 1 вересня 1934 р. [39].

У колгоспах розміщували різну кількість сиріт. Наприклад, у колгоспах ім. Леніна, «Центральний», «Кавполк», «Червоний прапор» Покровського району в 1934 р. перебувало від 5 до 21 сиріт віком 2—15 років [40].

У колективних об'єднань, звісно, не було коштів і приміщень для утримання сиріт, через що ті опинялись у жахливому становищі: жили в непристосованих, холодних будинках із вибитими вікнами, дірявими покрівлями, спали на підлозі, були погано вдягнені, не мали взуття. Траплялися й більш кричущі випадки, коли сиріт розміщували в стайнях і корівниках [41].

Ще гірше організовувалося їхнє харчування. У колгоспі «Червоний прапор» сиріт тричі на день годували кукурудзяною кашею, а в колгоспі ім. В. І. Леніна діти «самі дбали про їжу» [42]. Нерідко сироти харчувалися виключно овочами, через що були дуже виснажені [43].

Вихованням патронованих дітей ніхто не займався, до того ж «великий відсоток дітей шкільного віку через відсутність одягу не відвідували шкільні заняття» [44]. Частина патронованих сиріт взагалі не зараховували до

навчальних закладів, тому вони жебракували або здійснювали крадіжки. До того ж персонал патронатів знущався над сиротами [45].

За даними управління РС міліції Дніпропетровської області від 14 серпня 1934 р., становище патронованих дітей особливо тяжким було в Царичанському, Новомосковському, Запорізькому, Криворізькому, Васильківському, Апостолівському, Магдалинівському, Великолетиському районах [46].

Щоб виправити кричущу ситуацію з утриманням патронованих сиріт, місцева влада змушена була вжити невідкладних заходів. Так, керівництво Дніпропетровської області на початку 1934 р. ухвалило рішення «забрати назад тих дітей, які перебувають у тяжкому стані, з тим, щоб розмістити їх у додатково організованих дитячих будинках». Для цього планувалось у січні — лютому 1934 р. відкрити в області нові дитячі будинки на 1 000 місць. Одночасно облпрокуратурі запропоновано організувати «1—2 показові процеси над особами, що допустили безвідповідальне, знущальне ставлення до патрунування дітей» [47].

У квітні 1934 р. Дніпропетровський обком КП(б)У знову повертається до проблеми дітей, переданих під патрунування колгоспів і радгоспів, приймаючи рішення здійснити їх перевірку, «щоб передати тих із них, хто має батьків, останнім». До батьків, які відмовлялися приймати дітей, вирішено застосувати судову репресію, і прокуратурі доручили організувати декілька показових судових процесів над ними [48].

Але вжиті обласною владою протягом 1934—1935 рр. заходи практично не змінили ситуацію на краще. У листі секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева від 25 листопада 1935 р. знову наводилися факти «про неприпустиме становище, в якому перебували патроновані діти в радгоспах, колгоспах і на промислових підприємствах області» [49]. У відповідь М. Хатаєвич звернувся до ЦК КП(б)У з проханням асигнувати в 1936 р. 400 тис. крб. для організації 10 нових дитячих будинків і розширення 12 існуючих, що дозволило б забрати вихованців із «маломісних колгоспів, що не мали можливості забезпечити дітей гарними умовами, а також із колгоспів, перевантажених патронатом» [50].

Проте, як свідчать документи, створення нових дитячих будинків у сільській місцевості також не вирішувало проблем утримання й виховання селянських сиріт, оскільки районна влада належним чином не фінансувала й не контролювала їхню діяльність. Показовим у цьому плані було становище дитячого будинку в с. Перещепине Новомосковського району, організованого в травні 1934 р., куди передавали на виховання безпритульних дітей, підібраних на вулицях обласного центру. Сироти потрапляли до дитячої установи у важкому стані, як зазначав секретар Перещепинського райпарткому, «напівмертвими», і тому потребували належного догляду й харчування. Проте в ізоляторі дитячого будинку були вибиті вікна, не вистачало ліжок, хворі діти в лахмітті валялися на підлозі. При цьому там одночасно утримували дітей з різними епідеміологічними захворюваннями, а сам він був розташований поруч із кімнатою для здорових дітей. Зрозуміло, що недотримання елементарних санітарних норм призводило до зростання захворюваності серед сиріт і навіть до летальних

випадків. Наприкінці жовтня 1934 р. зі 135 дітей, які проживали в дитбудинку, померли 9 [51]. Керівництво дитячої установи, намагаючись уникнути кримінальної відповідальності, смерті дітей не реєструвало, померлих таємно ховали вночі в нашивкоруч збитих ящиках, іноді по два трупи в одній труні.

Побутові умови дітей у Перещепинському дитбудинку були жахливими. Сироти не мали змінної білизни, не відвідували бані, ходили брудними й завовшивленими. Специфічними були й методи виховання сиріт — за найменшу провину їх позбавляли їжі, тож, аби прогодуватися, діти вимушено крали городину із селянських ділянок. І все ж після порушення кримінальної справи проти посадових осіб дитбудинку більшість працівників винними себе не визнали [52].

Випадки такого ставлення до дітей-сиріт з боку керівництва дитбудинків були непоодинокими, що свідчить про системність порушень. Так, у березні 1934 р. Софіївський народний суд засудив до позбавлення волі терміном від 3 до 6 років адміністрацію дитячого будинку с. Любомирівка Запорізького району. Під час попереднього слідства зафіксовано антисанітарний стан приміщення, численні випадки побиття дітей, позбавлення їх їжі. Смертність серед вихованців дитбудинку протягом вересня — листопада 1933 р. становила 6 осіб на добу [53].

Отже, запроваджуючи систему колгоспного патронату, партійне керівництво республіки передусім дбало про те, щоб очистити від селянських дітей вулиці міст, де вони шукали порятунку від голодної смерті. Передати дітей під патронат колективних об'єднань, продукцію яких вилучала держава і які не могли розраховуватися за вироблені трудодні із власними членами, означало приректи сиріт на голодну смерть. Тому система колгоспного патронату та новостворені дитячі будинки в сільській місцевості перетворилися на своєрідні тавори смерті, із яких не було порятунку. Але для більшовицької влади головним стало те, що в подібних резерваціях селянські діти помирали подалі від сторонніх очей, непомітно для інших громадян Країни Рад.

Проголошена найвищим партійним керівництвом країни боротьба з «порушеннями революційної законності» викликала ефект, на який воно явно не розраховувало. Адже численні спецповідомлення райвідділів ДПУ й прокуратури про зловживання на місцях виявляли те, що йшлося не про поодинокі випадки, а про системне явище. Тому невдовзі влада починає коригувати свій курс, що засвідчує, зокрема, поява секретної директиви Дніпропетровської облпрокуратури від 4 грудня 1933 р. під красномовною назвою «Про помилки, які допускаються при притягненні до відповідальності сільського активу», де органи слідства прямо звинувачувалися у «вигадках <...> неіснуючих “побиття”, “тортур”», «у притягненні до кримінальної відповідальності за окрик, за дрібниці». Директива орієнтувала районних прокурорів «обов'язково враховувати класову сутність кожної справи», а саме: ретельно перевіряти соціальний склад свідків та потерпілих («сумлінний колгоспник чи ледар і дезорганізатор колгоспного ладу»), що фактично означало: у разі знущань із розкуркулених або одноосібників їм буде важко домогтися справедливості. Водночас рекомендувалося застосовувати м'якші

судові репресії щодо сільських активістів, які «турбуються про зміцнення і покращання колгоспу, відданих справі партії та радвледи». Жорстоко карати мали лише тих керівників колгоспів і сільрад, яких зарахували до розкладницьких або ворожих елементів. При цьому працівників юстиції суворо попередили, що «за необґрунтоване притягнення до відповідальності» і «неправосудний вирок» винні будуть покарані в кримінальному порядку [54].

Ще одним наслідком боротьби з «порушеннями революційної законності» стало те, що на лаві підсудних опинилося багато членів партії. На думку керівників ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, такі факти «дискредитували партію в очах безпартійних, створюючи у них неправильне уявлення, що кримінальний або політичний злочинець, який відбуває покарання в БУПРі або засланні, може залишатися членом партії». Ось чому ЦК і ЦКК КП(б)У у своїй директиві від 16 жовтня 1933 р. зобов'язали органи прокуратури й ДПУ в разі порушення справи або арешту члена партії повідомляти про це місцевий парткомітет чи Контрольну комісію, які мали «негайно вирішити питання про перебування таких людей у партії» [55].

Підсумовуючи, зазначимо, що кампанія по боротьбі з «порушеннями революційної законності» на селі у 1933—1936 рр. зменшила напруження у стосунках держави й селянства, яке досягло свого піку в період колективізації та Голодомору. Однак кардинально змінити ситуацію на краще вона не могла, оскільки за попередні роки місцеві очільники звикли діяти не за законом, а радше за принципом «політичної доцільності», сприймаючи чергові настанови про відновлення соціалістичної законності як ритуальні й не приділяючи їхньому виконанню належної уваги. До того ж органи юстиції фактично перебували під контролем місцевих партійних комітетів, які вважали правомірним застосування насильства до класових ворогів, до саботажників господарсько-політичних кампаній. Звичайно, влада реагувала лише на кричущі факти насильства, масові і звичайні наслідками, а покарання перекрутників було переважно формальним: невеликі терміни ув'язнення, примусові роботи. Досить часто покарання взагалі зводилося до адміністративних санкцій. Відсутність суттєвих зрушень у сфері законності зафіксувала директива Наркомату юстиції УСРР від 26 червня 1935 р., у якій знову наводилися численні факти незаконних арештів, обшуків, знущань із селян у колективних об'єднаннях Дніпропетровської області [56]. На той час репресії вже стали важливим складником аграрної політики радянської влади, тому українське село й далі жило в атмосфері страху і тотального тиску з боку держави, а самі селяни вважали, що «суд, міліція, ДПУ, прокуратура є лише димовою завісою» [57].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 134. — Арк. 71.
2. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1865. — Арк. 10.
3. Там само. — Ф. Р-1520 — Оп. 3. — Спр. 37. — Арк. 46.
4. Там само. — Спр. 36. — Арк. 132.

5. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1866. — Арк. 10.
6. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 998; Спр. 61. — Арк. 87.
7. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 247.
8. Там само. — Спр. 36. — Арк. 221.
9. Там само. — Спр. 1. — Арк. 544, 545.
10. Там само. — Спр. 36. — Арк. 221.
11. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1109. — Арк. 47 зв.
12. Там само. — Спр. 1865. — Арк. 10 — 10 зв.
13. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 37. — Арк. 467.
14. Там само. — Спр. 63. — Арк. 244.
15. Там само. — Спр. 4. — Арк. 74.
16. Там само. — Спр. 86. — Арк. 44.
17. Там само. — Спр. 36. — Арк. 668, 670.
18. Там само. — Спр. 76. — Арк. 93.
19. Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты) / [под ред. Д. С. Карева; сост. : Е. М. Ворожейкин, О. И. Гацихо, Е. Д. Даманина, Ю. Г. Трещетенков, О. Ф. Шишов, А.М. Яковлев]. — М. : Государственное издательство юридической литературы, 1957. — С. 105.
20. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 85. — Арк. 110.
21. Там само. — Спр. 36. — Арк. 687.
22. Там само. — Спр. 35. — Арк. 10.
23. Там само. — Спр. 9. — Арк. 634.
24. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1494. — Арк. 53.
25. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 129. — Арк. 542.
26. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1494. — Арк. 57.
27. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 958. — Арк. 56 — 73.
28. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 27. — Спр. 9. — Арк. 52.
29. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 76. — Арк. 22.
30. Там само. — Спр. 37. — Арк. 1124 — 1125.
31. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1447. — Арк. 16.
32. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 86. — Арк. 52.
33. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. — С. 447.
34. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 76. — Арк. 22.
35. Подкур Р. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937—1939 рр.) / Р. Подкур // 3 архівів ВУЧК—ГПУ—КГБ. — 2007. — № 1. — С. 191.
36. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 85. — Арк. 137.
37. Там само. — Спр. 172. — Арк. 53.
38. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 284. — Арк. 139 — 140.
39. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 1699. — Арк. 127 — 128.

40. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 84. — Арк. 228.
41. Там само. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 2109. — Арк. 28.
42. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 84. — Арк. 228.
43. Там само. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 2109. — Арк. 28.
44. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1494. — Арк. 68.
45. Там само. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 2109. — Арк. 28.
46. Там само. — Спр. 1699. — Арк. 128.
47. Там само. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 2. — Арк. 17.
48. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1494. — Арк. 68 — 69.
49. Там само. — Оп. 2. — Спр. 69. — Арк. 151.
50. Там само. — Арк. 155 — 156.
51. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 84. — Арк. 447, 458.
52. Там само. — Арк. 448 — 449.
53. Там само. — Спр. 62. — Арк. 250.
54. Там само. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 1. — Арк. 165.
55. Там само. — Арк. 202.
56. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 175. — Арк. 128.
57. Там само. — Спр. 90. — Арк. 42.

Н. Романець

БОРОТЬБА ЗІ ШКІДНИЦТВОМ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1933—1936 рр.

Період із середини 1933 р. до 1936 р. українські історики називають постголодоморним [1], а західні й російські використовують термін «неонеп», звертаючись до іронічного визначення Л. Троцьким оновленого сталінського курсу [2]. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві, спричинена суцільною колективізацією й Голодомором 1932—1933 рр., примусила Кремль дещо скоригувати аграрний курс, не відходячи при цьому від вирішення стратегічних завдань. Політика «організаційно-господарського зміцнення колгоспів» мала на меті максимально вдосконалити систему колективного господарювання в умовах подальшої викачки із села сировини, хліба, людських ресурсів. До того ж, як зазначає російський дослідник Ю. Мошков, на той час більшість колгоспників «звиклися з тим, що їхня праця спрямована на користь держави» [3].

Після Голодомору 1932—1933 рр. колективізоване село відмовляється від «гострих» форм боротьби періоду «соціалістичної реконструкції» — «волинок», повстань — і переходить до прихованого саботажу, який американський науковець Дж. Скотт називає «зброєю слабких» [4]. Основними його проявами були невиходи на роботу, крадіжки колгоспного майна, безгосподарність (поганий догляд за худобою, реманентом, технікою, неякісне виконання польових робіт). Показником пристосування селян до нових реалій було й формальне членство в колгоспах, що давало змогу звільнитися від високих податків, установлюваних для одноосібників.

Саботуючи працю в колгоспах, селяни збільшували свої присадибні ділянки, бо прибутки від них, особливо в приміських районах, у декілька разів перевищували отримувані за трудовні в колгоспах. Тому в деяких сільрадах Мелітопольського району Дніпропетровської області садиби колгоспників досягали 1—1,5 га, у Верхньодніпровському — 2—2,5 га [5].

Змушені відробляти трудовні в колгоспах, деякі селяни навіть почали використовувати найману працю для обробітку своїх присадибних ділянок. У 1934 р. такі випадки зафіксовані в Сталіндорфському і П'ятихатському районах на Дніпропетровщині [6]. Керівники багатьох колективних об'єднань до використання праці батраків ставилися спокійно, вважаючи, що «без найманої сили колгоспник у колгоспі працювати не може». Як заявив з цього приводу голова колгоспу ім. Сталіна П'ятихатського району Жигар, «одне з двох: або колгоспники не виходитимуть на роботу і займатися власним господарством: <...> обробка городів, садів, догляд за худобою, або <...> вони повинні наймати батрака для забезпечення свого особистого господарства» [7].

Реакцією влади на подібні дії колгоспників стало обмеження розмірів присадибних ділянок. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 22 травня 1935 р. визначалися їхні мінімальні й максимальні розміри для всіх регіонів України: від 0,30—0,60 га в Київській і Вінницькій областях до 0,50—1 га в Дніпропетровській та Одеській. Але й після прийняття цієї постанови колгоспники збільшували свої індивідуальні посіви за рахунок оренди, купівлі землі та самовільного захоплення колгоспних ділянок [8].

Працюючи у власному господарстві, колгоспники припиняли роботу в колективних об'єднаннях, пояснюючи це тим, що від «своєї садиби <...> збирають стільки хліба, скільки потрібно на рік», що перебування в колгоспі для них — тимчасове явище [9]. Основними порушниками трудової дисципліни ставали жінки, які доглядали за худобою й виконували хатню роботу. Наприклад, у городній бригаді колгоспу «Іскра» Кам'янського-на-Дніпрі району із 60 домогосподарок «кожного дня не виходили на роботу 20—30, а то й 40 осіб» [10].

Окремі колгоспники всупереч сталінському статуту сільськогосподарської артілі 1935 р. навіть купували для власних господарств коней — згодом перевезення перетворювалися для них на головне джерело прибутків. Додамо, що «приватновласницькі тенденції окремих груп колгоспників» упродовж 1934—1936 рр. відстежували органи ДПУ—НКВС.

Нові пріоритети у репресивній політиці радянської влади щодо селянства у постголодоморний період були визначені таємною інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р. Офіційно зміст нової репресивної політики полягав у переході від масових і гострих форм репресій на селі до їх вибіркового застосування, що передбачало «посилення і раціоналізацію методів боротьби з опором класового ворога» [11]. Репресія мала використовуватися також як «засіб переробки дрібнобуржуазної, приватновласницької психології селян і виховання недисциплінованих елементів із середовища трудящих» [12].

Документи свідчать, що, незважаючи на пом'якшення репресивного складника аграрної політики радянської влади в період «колгоспного

неонепу», каральні заходи проти селян продовжували застосовувати, в першу чергу, як основний інструмент забезпечення виконання «господарсько-політичних кампаній» — сівби, збору врожаю, заготівель, збереження громадського майна. Провідним напрямом у діяльності репресивних органів у 1934—1936 рр. була боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі, необхідність якої Й. Сталін обгрунтував на січневому (1933 р.) пленумі ЦК ВКП(б). У своїй промові «Про роботу на селі» він зробив висновок, що закінчення суцільної колективізації призвело не до припинення класової боротьби, а лише до зміни її форм та методів. Куркульські й антирадянські елементи, проникнувши до колгоспів, перейшли до прихованого саботажу й шкідництва. Тому кремлівський очільник рекомендував шукати класових ворогів серед «комірників, завгоспів, рахівників, секретарів тощо» [13]. Зауважимо, що ця концепція логічно вписувалася до відомої сталінської теорії «про загострення класової боротьби із просуванням до соціалізму».

Важливим фактором, який створював передумови для перманентної боротьби зі шкідництвом, було постійне збільшення планових показників у сільському господарстві, зумовлене прагненням влади встановити тотальний контроль над процесом виробництва у колективних об'єднаннях. У такий спосіб центральне керівництво намагалося подолати безгосподарність, яка панувала в колгоспах і поглиблювала кризу аграрного виробництва, викликану суцільною колективізацією та Голодомором 1932—1933 р. Як заявив на тому ж січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін, «партія не може тепер обмежитися окремими актами втручання у процес сільськогосподарського розвитку. Вона повинна тепер взяти у свої руки керівництво колгоспами» [14].

З цього часу в державних планах почали визначати не лише площі посівів, а й строки сівби, зокрема так званої «надранньої», нерідко примушуючи селян засівати мерзлу землю. Регламентувалися всі роботи зимового періоду — «снігозатримування, вивезення гною на поля, а також усі підготовчі роботи до весняної сівби: збирання насіння, зерноочищення, ремонт реманенту, збруї, зберігання тягла, забезпечення фуражем» [15]. Плановий характер роботи колективних об'єднань, відсутність їхньої виробничої самостійності остаточно узаконив Примірний статут сільськогосподарської артїлі, затверджений РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 р. Згідно з ним підлягали «точному виконанню» встановлені «органами робітничо-селянського уряду» плани сівби, підняття парів, міжрядного обробітку, збирання врожаю, молотьби й оранки на зяб та державний план розвитку тваринництва [16].

Зростання планових показників в аграрному секторі автоматично збільшувало чисельність посадових осіб, відповідальних за їхнє виконання, а отже, і кількості судових вироків та адміністративних санкцій стосовно «сільських працівників усіх рангів, починаючи від місцевої адміністрації, голів колгоспів, директорів МТС і закінчуючи рядовими колгоспниками» [17]. Додамо, що постанова ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р. поширила на шкідників дію «закону про п'ять колосків» [18].

За таких умов важливою функцією органів юстиції й ДПУ стало «обслуговування» основних господарсько-політичних кампаній — посівної,

збиральної, заготівельної. Примітний факт: Верховний Суд СРСР лише в 1934 р. видав 19 постанов, якими зобов'язав судові органи забезпечити «проведення політгоспкампаній», особливо звернувши їхню увагу на рішуче припинення вилазок класового ворога [19]. У свою чергу, у сфері нагляду сільгоспсектора прокуратури республіки перебували посівна і збиральна кампанії, питання боротьби зі шкідниками, ремонту, охорони й експлуатації тракторів, сільгосптехніки, збереження кінського поголів'я, насіння, картоплі, овочів, міндобрив, сприяння хлібоздачі, м'ясоздачі, виявлення та покарання за зловживання й крадіжки в колгоспах, радгоспах, МТС тощо [20]. Прокурор СРСР А. Вишинський у виступі на республіканській нараді працівників юстиції УСРР у квітні 1935 р. фактично визнав, що завдяки постійній участі в господарсько-політичних кампаніях органи юстиції «до такої міри “огосподарились”, що засвоїли навіть термінологію, яка юристові зовсім не личить». На його погляд, працівники юстиції почували себе «на $\frac{3}{4}$ заготівельниками, на $\frac{1}{4}$ прокурорами, на $\frac{3}{4}$ посівниками, на четвертинку народними суддями», «на $\frac{9}{10}$ господарниками в наших господарсько-політичних кампаніях і тільки на $\frac{1}{10}$ слідчими або прокурорами» [21].

Чекістське ж «обслуговування» зводилося до вибіркового, але постійного обстежень переважно «проривних» колективних об'єднань, радгоспів, МТС, МТМ та одноосібного сектора, які супроводжувалися виявленням контрреволюційних, шкідницьких осередків, виключенням із колгоспів антирадянських елементів, а також наданням колгоспам так званої «практичної допомоги». Зокрема, під час перевірки у грудні 1933 р. — січні 1934 р. органи ДПУ УСРР ліквідували в республіці 85 куркульських угруповань, репресували 400 осіб, із колгоспів виключили 91 селянина. «Практична допомога», надана працівниками ДПУ «проривним колоб'єднанням», полягала в таких заходах: у 12 колгоспах організували ремонт зерносховищ, у 43 — перелопачування й очищення насінневих фондів, у 14 — сторожову охорону, у 89 — належний догляд коней, у 4 провели остаточні розрахунки з колгоспниками [22]. Як бачимо, органи ДПУ, по суті, втручались у господарсько-виробничу діяльність колективних об'єднань, вирішуючи замість правлінь колгоспів питання організації праці, трудових розрахунків, планування.

У боротьбі зі шкідництвом в аграрному секторі задіявали й політвідділи МТС і радгоспів, створені згідно з рішенням січневого (1933 р.) об'єданого пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б) [23]. Ці надзвичайні органи партії брали участь у реалізації двох основних завдань: безумовному і своєчасному виконанні державних заготівельних планів та очищенні колгоспів і МТС від класово-ворожих і шкідницьких елементів. Виконанню каральних функцій сприяло перебування у складі політвідділів МТС заступника начальника по лінії ОДПУ, який у повсякденній роботі підпорядковувався начальнику політвідділу МТС, а в оперативній керувався наказами оперсектора. Такий посадовець, хоча й перебував у системі політвідділу, залишався фактично співробітником ОДПУ. Директива ДПУ УСРР та політсектора МТС Наркомзему УСРР від 17 червня 1933 р. указувала, що саме заступник начальника політвідділу по ОДПУ відповідав за «агентурне виявлення і своєчасну

ліквідацію контрреволюційного активу та антирадянських елементів у МТС і колгоспах» [24].

У 1933—1936 рр. шкідництво вбачали в усіх проявах безгосподарності, яка стала нормою життя в колгоспах: неналежному зберіганні насінневих фондів, несвоєчасному ремонті сільськогосподарської техніки, поганому утриманні худоби. Особливу увагу партійне й радянське керівництво приділяло «боротьбі з хижачьким ставленням до коней». За визначенням Наркомату юстиції УСРР, його формами стали «отруєння коней, свідоме поширення сапу, масовий забій, калічення тощо» [25]. Кампанії з виявлення шкідників серед доглядачів худоби, передусім конюхів, ветеринарів, проводилися в досліджуваній період послідовно.

Проте поганий стан кінського поголів'я в колгоспах зумовлювався взаємодією кількох чинників, і передусім відсутністю належної кормової бази, на формування якої негативно впливало неправильне визначення структури посівів у колективних господарствах. Реалізуючи курс партії на розширення посівних площ під зерновими культурами, деякі колгоспи взагалі не включали до виробничих планів відведення землі під пасовиська й сіножаті. Відтак площа сіножатей у колгоспно-селянському секторі країни скоротилася з 49,6 млн. га в 1931 р. до 39,3 млн. га в 1933 р., посіви кормових трав відповідно з 6 150 тис. га до 4 737 тис. га [26].

Нестача пасовиськ, а через це й кормів для худоби, спричиняла потрапи посівів і покіс зеленого хліба. Так, навесні 1935 р. конюхи колгоспу «Колос» Сталіндорфського району П. Образцов і К. Кошулька систематично пускали коней на колгоспні посіви пшениці сусіднього господарства «Перемога», через що пошкоджено 4 га, — обох засуджено до примпраці на 8—12 місяців [27]. Зрештою, боротьба з подібними проявами на селі стала складником репресивних заходів органів юстиції під час збиральних кампаній. За навмисну потрапу посівів на колгоспних і радгоспних ланах селян карали за першою або другою частинами ст. 75 КК УСРР, які передбачали позбавлення волі на строк до п'яти або десяти років відповідно з конфіскацією всього або частини майна. Якщо ж подібний злочин навмисно скоїли «класово-ворожі елементи», дозволялося застосовувати закон від 7 серпня 1932 р. [28]. На Дніпропетровщині станом на 20 липня 1935 р. зареєстровано 30 таких справ, за 9 з яких засудили 16 осіб, із них 10 — до позбавлення волі, а шістьох — до примусової праці та інших менш тяжких видів покарання. Показово, що суворіше за ті ж діяння карали одноосібників: скажімо, селян Д. Лосева і Г. Рукобратського, які викосили на ланах артілі ім. Держинського 160 квадратних метрів пшениці на корм коням, засудили до 2 років позбавлення волі [29].

Збільшення обсягу заготівель у 1931—1932 рр. за зменшення виробництва зерна неминуче призвело до суттєвого скорочення кількості запасів кормового зерна в селі. За підрахунками дослідників Р. Девіса і С. Віткрофта, загалом по країні скорочення виробництва фуражного зерна становило від 23,3 млн. т у 1927/28 р. до 13,8 млн. т у 1932 р. [30], тому основний раціон колгоспного поголів'я складався з незапареної половини й соломи, від яких у ротовій порожнині коней утворювалися рани. Але й такого фуражу зазвичай не вистачало до весни.

Хворих і виснажених коней продовжували використовувати на важкій роботі, що підтверджує судова статистика: найбільша кількість засуджених за «хижацьке ставлення до коней» припадала на перший і четвертий квартали року. Виснаження та масовий падіж худоби на початку року зумовлювалися відсутністю фуражу, а через використання коней на важких роботах під час осінньої посівної компанії збільшувалася кількість абортів конематок в останні місяці [31].

Не слід забувати, що значне скорочення кінського поголів'я в період колективізації й Голодомору привело до збільшення навантаження на вцілілих коней: якщо в 1916 р. в Україні на одну тяглову одиницю припадали 4,3 га посіву, то в 1931 р. — уже 6,8 га. Відтак, нестача тягла в поєднанні з надмірним навантаженням зумовлювали велику виснаженість коней. Наркомзем республіки ще в 1931 р. визнавав, що під час сільгоспробіт «коням зовсім не дають відпочинку, крім 2—3 годин на добу». Також протягом 1930—1931 рр. для робіт широко залучався молодняк, що «викликало знесилення кінських резервів». Тому в деяких районах майже третина коней були доведені до стану непрацездатності, і навіть Наркомзем УСРР зробив висновок «про поширення хижацької експлуатації коней» у колективних об'єднаннях республіки [32].

Ще однією причиною поганого стану кінського поголів'я стало утримання більшості усупільненої худоби в примітивних, старих приміщеннях, які абсолютно не відповідали зоотехнічним вимогам. Лише в Оріхівському районі Дніпропетровської області частка таких приміщень у колгоспах досягала 95 % [33].

У незадовільному стані перебували ветеринарне й зоотехнічне обслуговування тваринництва [34]. На початку 1934 р. на Дніпропетровщині працювали 844 зооспеціалісти, тоді як для обслуговування одних лише МТС і радгоспів області без великих колгоспів і тваринницьких колгоспних ферм потрібно було щонайменше 1 100 фахівців [35].

На стан кінського поголів'я впливав і суб'єктивний чинник — велика плинність кадрів на конюшнях через постійні «чистки» колгоспів. Наприклад, у колгоспі ім. Карла Маркса Оріхівського району конюхами працювали по 2—3 дні [36]. До того ж частина новоспечених колгоспників не ставилися сумлінно до своєї роботи.

Власне, боротьба «з хижацьким ставленням до коней» у республіці розгорнулася ще в 1932 р. У постанові ЦК ВКП(б) від 27 травня 1932 р. «Про збереження і розвиток кінського поголів'я» прямо наголошувалося, що «хижацьке і недбале ставлення до коней, що викликає їх масовий падіж, буде розглядатися як злочин проти інтересів народного господарства та каратися з усією суворістю закону» [37]. 21 грудня 1932 р. до Кримінального кодексу УСРР внесли зміни, які встановили воістину драконівські види покарання селян за неналежне ставлення до усупільненого стада: зокрема, за недогляд за колгоспними й радгоспними конями, який спричинив їхню загибель чи зробив непридатними для виконання господарських робіт, карали позбавленням волі на строк до трьох років або виправно-трудовами роботами. У разі ж навмисного знищення коней в усупільненому секторі

на винних очікувало позбавлення волі вже на термін до 10 років, причому з конфіскацією майна [38].

Спирваючись на законодавчі новації, органи юстиції активізували боротьбу зі злочинами у сфері конярства, чому сприяли також директивні сигнали Наркомату юстиції УСРР у вигляді низки постанов (22 листопада 1932 р., 20 січня, 29 березня, 16 квітня 1933 р.), які регламентували діяльність підлеглих органів щодо «охорони та збереження кінського поголів'я» [39]. В результаті, від 1 лютого 1932 р. до 1 січня 1933 р. у 39 районах Дніпропетровської області засуджено за такими справами 672 особи, із них 179 осіб — до позбавлення волі на термін до 3 років, 50 осіб — до позбавлення волі на більш як 3 роки, решту — до інших видів покарання. Більшість селян, притягнутих до кримінальної відповідальності, становили не «класово-ворожі елементи», а бідняки — 292 особи, середняки — 240, колгоспники — 72 [40].

Наступного, 1933 р. кількість засуджених «за коней» на Дніпропетровщині зростає до 1 875 осіб. У 1933 р. застосовували й більш «тверду репресію», порівняно з попереднім, до селян, притягнутих до кримінальної відповідальності «за злочини проти розвитку і поліпшення конярства». Так, 0,53 % від загальної кількості засудили до найвищої кари — розстрілу, 67,25 % — до позбавлення волі та лише 32,06 % — до примусових робіт [41].

У разі значних втрат худоби справи здебільшого кваліфікували як шкідницькі, караючи їх фігурантів «на повну котушку». Характерний приклад: в статті «Об'єднана праця» Васильківського району Дніпропетровської області в 1933 р. загинуло 50 коней, у чому винним визнали куркуля Коновалова, якого засудили до розстрілу [42].

Прагнучи стабілізувати ситуацію у тваринницькій галузі, партійне керівництво республіки на початку 1934 р. організувало «чистки колгоспів від ворожих, контрреволюційних елементів». Постановою ЦК КП(б)У від 16 лютого 1934 р. зобов'язала обкоми здійснити перевірку особового складу колгоспів: конюхів, бригадирів, комірників, членів правлінь [43].

Крім конюхів і членів правлінь колгоспів, жертвами антишкідницької кампанії стали ветеринари, яких звинувачували в навмисному зараженні коней сапом. На 5 квітня 1934 р. обласні відділи ДПУ викрили в республіці 32 контрреволюційні ветеринарські угруповання, зокрема в Генічеському, Нововасилівському, П'ятихатському районах Дніпропетровської області [44].

Загалом же в 1934 р. у Дніпропетровській області нарсудами та облсудом за «хижацьке ставлення до коней» було засуджено 1 386 осіб. Проте застосування судової репресії не змінило ситуацію на краще. Як визнавала Дніпропетровська обласна прокуратура, «незважаючи на значну кількість справ, розглянутих судами області в 1934 р., і велику кількість засуджених, падіж і виснаження коней, абортвання конематок тривали» [45].

Наймасовіша кампанія по боротьбі з недбалим ставленням до коней на Дніпропетровщині припала на початок 1935 р., коли внаслідок неврожаю 1934 р. виникли серйозні труднощі у формуванні кормової бази. Щоб вирішити проблему, партійне керівництво області навіть запропонувало у травні 1934 р. колгоспам і радгоспам почати силосування очерету й осоки до їх здерев'яніння,

передбачаючи зняти за рік 2—3 врожаї [46]. Деякі колективні об'єднання області заготовляли корми лише з бур'яну, серед якого значну частину становили отруйні рослини. А більшість колгоспів Дніпропетровщини взагалі не змогли сформувати фуражних фондів [47]. Тому обком КП(б)У ще у вересні 1934 р. прогнозував, що «значна частина тяглової сили через нестачу кормів буде перебувати навесні 1935 р. у виснаженому й підірваному стані» [48].

Однак, коли в колгоспах Дніпропетровщини почався масовий падіж худоби, органи НКВС взяли всі справи під особистий контроль, вважаючи, що причиною загибелі коней було свідоме отруєння, здійснене працівниками колгоспів, тож із підозрюваних почали вибивати зізнання. Так, рахівник артїлі ім. Блюхера Плосківської сільради Верхньодніпровського району К. Варакута під час допитів дев'ять разів зізнався в тому, що «отруїв коней миш'яком за намовою куркуля Якова Денісьєва», а потім стільки ж разів відмовлявся від своїх свідчень. Бактеріологічні дослідження, здійснені Дніпропетровською лабораторією та Харківським інститутом судово-медичної експертизи, установили відсутність медикаментозної отрути в нутрошках коней. Причиною загибелі худоби зазвичай був неякісний силос — наприклад, у колгоспі ім. Леніна Веселівської сільради Великобілозерського району 20 коней захворіли, а 5 загинули після вживання отруйного бур'яну-гірчаку. Але висновки бактеріологічних лабораторій уже не могли зупинити працівників НКВС і прокуратуру, які вважали, що «клінічна картина захворювання і первинний висновок ветеринарних лікарів відрізняються від даних бактеріологічного дослідження». Тому були сфабриковані справи про розкриття у Верхньодніпровському і Сталіндорфському районах двох антирадянських груп, члени яких нібито свідомо створили умови, що «прискорювали процес загибелі коней» [49].

Механізм фабрикації «шкідницьких» справ наочно ілюструє справа селян Павла і Мефодія Камишних із Бородаївської сільради Верхньодніпровського району. 15 січня 1934 р. у колгоспі захворіли 10 коней, із яких двоє загинули. До села відрядили оперативного працівника Дніпропетровського облвідділу ДПУ та групу ветлікарів. Основним підозрюваним у цій справі став колишній конюх колгоспу Павло Камишний, якого бачили вночі біля конюшні. Додатковим аргументом на користь його провини стало отримання матір'ю П. Камишного від свого родича 50 г миш'яку для труїння мишей. Згодом заарештували й брата Павла Камишного, Мефодія, який напередодні цих подій посварився з бригадиром радгоспу Власенком через відмову надати коней для перевезення соломи. Обидва брати заперечували свою провину, а Мефодій вважав, що коні отруїлися чадним газом, тому що двері й вікна конюшні були щільно зачинені. Та попри відсутність переконливих доказів провини Камишних уповноважений ДПУ швидко закінчив справу й передав її Верхньодніпровському прокурору для подальшого спрямування до суду [50].

Обвинувачення, що інкримінувалися шкідникам, нерідко мали просто абсурдний характер. Скажімо, ветсанітара І. Пономаренка звинуватили в тому, що він упродовж кількох років, працюючи в різних установах (Мар'ївській ветлікарні Сталінського району, колгоспі ім. Сталіна Новозлатопільського району), отруював «коней, що передавалися йому для догляду, шляхом вприскування

шприцом у грудну клітку стрихніну в кількості 6 куб. сантиметрів». Лише під час роботи в Мар'ївській ветлікарні І. Пономаренко нібито отруїв різними отрутами й різними методами більше 30 коней і декілька корів. Однак попри такі масштаби шкідництва І. Пономаренко продовжував працювати, з роботи його звільнили лише тоді, коли довідалися про його соціальний стан. Виявилося, що «шкідник» походив із родини розкуркуленого, був позбавлений виборчих прав. У 1930 р. його засудили за контрреволюційний виступ проти заходів радянської влади до 5 років позбавлення волі, але, пропрацювавши 4 місяці, він утік з колонії на Донбас. Саме належність І. Пономаренка до «класово-ворожих елементів» перетворила його на слухний об'єкт для організації шкідницької справи, подальше було справою техніки — з Пономаренка вибили необхідні зізнання. Він не лише визнав себе винним, а й пояснив, що на шлях шкідництва став через свій політичний світогляд, оскільки «не визнавав радянської влади, не бажав примиритися з її існуванням і вважав за необхідне активно боротися з нею у тій галузі, де мав кваліфікацію — ветдогляд за скотарством» — у таких формулюваннях зізнання явно протестується рука слідчого. На підставі подібних «доказів» візна сесія Дніпропетровського облсуду 21—22 червня 1934 р. засудила І. Пономаренка за ст. 547 до найвищого заходу соціального захисту — розстрілу з конфіскацією всього майна на користь держави [51].

За даними облпрокуратури, лише в січні 1935 р. на Дніпропетровщині за справами щодо «охорони кінського поголів'я» було засуджено 207 осіб, із них 46 осіб — до позбавлення волі, 146 осіб — до примусових робіт, 15 осіб — до інших видів покарання. Серед притягнутих до кримінальної відповідальності більшість становили посадові особи і члени колективних об'єднань: бригадири — 58, завгоспи — 6, конюхи — 57, голови колгоспів — 7, їздові — 19 [52].

Та істерія, яку роздмухували навколо шкідників засоби масової інформації, постійне залякування колгоспників судом подеколи призводили до трагічних наслідків. 23 травня 1934 р. покінчив життя самогубством через побоювання бути притягнутим до кримінальної відповідальності старший конюх колгоспу ім. Косіора Ровенської сільради П'ятихатського району Мороз, бо один з коней, за якими він доглядав, почав шкутильгати [53]. У ніч на 13 березня 1935 р. повісився колгоспник Новоолександрівської сільради Запорізького району Я. Кремер — як встановлено прокуратурою, ймовірно через появу замітки в стіннівці Калінінської МТС, де його звинувачували у навмисному знищенні власного теляти й вимагали притягнення до кримінальної відповідальності [54].

Кампанія з охорони та збереження кінського поголів'я привела й до чергових «перекручень революційної законності». У наказі Наркомату юстиції УСРР від 1 квітня 1935 р. визнавалося, що органи прокуратури механічно штампували справи проти шкідників, притягуючи до кримінальної відповідальності соціально близькі елементи й низовий колгоспний актив — рядові колгоспники та працівники радгоспів становили 82 % засуджених [55]. Така практика свідчила про пряме порушення органами юстиції постанови 50-го пленуму Верховного Суду СРСР від 21 березня 1935 р., де роз'яснювалося, «що віддавати до суду за допущену колгоспниками та робітниками радгоспів

недбайливість по догляду за худобою можна лише в тих випадках, коли ця недбайливість мала систематичний характер і завдала значної шкоди колгоспам чи радгоспам» [56]. У всіх інших випадках такі справи мали розглядати сільські й товариські суди або ж накладатися стягнення в дисциплінарному порядку.

Важливим складником «антишкідницької» репресивної кампанії була боротьба проти неналежного зберігання насінневого й фуражного фондів. Численні документи засвідчують значні втрати сільгосппродукції в колективних об'єднаннях, на пунктах «Заготзерна» і Держсортфонду. Промовистий факт: в артілі «Шляхом Леніна» Чаплинської сільради Дніпропетровського району через безгосподарне укладення бургтів згнило 40 % насінневої картоплі [57].

Частина зібраного врожаю пропадала, бо своєчасно не потрапляла до зерносховищ, як це сталося в артілі ім. Комінтерна Преславської сільради Коларівського району, коли близько 700 пудів хліба зсипали на колгоспному подвір'ї. Після нічного дощу колгоспники перенесли сире зерно до приміщення клубу, де воно без просушування пролежало декілька днів і, напевне, повністю зіпруло б, якби не втручання прокуратури та райпарткому [58].

Інша причина значних втрат урожаю зумовлювалася зберіганням зерна в абсолютно не пристосованих для цього приміщеннях, не забезпечених охороною й протипожежними засобами. Значно збільшивши протягом 1930—1933 рр. обсяги заготівель, влада не потурбувалася про будівництво нових зсипунктів та елеваторів, не виділяла потрібні кошти на утримання існуючих. Типовий приклад: Орхівський елеватор у Дніпропетровській області мав дерев'яну конструкцію, був не вкритий залізом, брезентом і мішкотарою забезпечений на 20—25%, що загрожувало замоканням хліба. Не дотримувалися на елеваторі й правил протипожежної безпеки: не вистачало вогнегасників, бочок з водою, електропроводка в багатьох місцях не мала ізоляції, при замиканні горіла [59]. Поширеною була практика, коли для зберігання зерна використовувалися «кам'яні церкви, синагоги, <...> підвальні приміщення, нежилі будинки», «горища господарських будівель, хати колгоспників» [60].

Зерно до сховищ зсипали сирим, зараженим шкідниками, зокрема кліщем. Боротьбі з останнім влада приділяла особливу увагу, що доводять численні директиви центрального й місцевого керівництва — вони і визначали генеральну лінію дій, і регламентували всі технологічні операції, спрямовані на знищення шкідника. Приміром, у Дніпропетровській області в 1934 р. для боротьби з кліщем у всіх районах були створені оперативні п'ятірки у складі голови райвиконкому, райуповноваженого НКВС, районного уповноваженого Комітету заготівель, начальника райземвідділу й районного агронома. При сільрадах формувалися оперативні трійки в складі голови сільради, керівника секції сільськогосподарства й колгоспного інспектора з якості. Керівників колгоспів, радгоспів, пунктів «Заготзерна» за нежиття заходів із знезараження токів, молотарок, віялок, мішкотари, комор мали притягувати до кримінальної відповідальності [61]. Так, 6 вересня Софіївський народний суд засудив до двох років позбавлення волі комірника артілі «Допомога» С. Бушлая за те, що той прийняв до непідготовленого (непродезинфікованого) приміщення 460 ц насіння, унаслідок чого воно було заражене кліщем, ставши непридатним для посіву [62].

Під час зберігання зерна порушувалися елементарні санітарно-гігієнічні норми: зерносховища своєчасно не очищалися від сміття й відходів; мішкотара, віялки, молотарки не оброблялися від шкідників; уражене кліщем і чисте зерно зберігалися в одному приміщенні. Для боротьби з кліщем і в системі «Заготзерна», і в колгоспах застосовувалися переважно малоєфективні механічні засоби: перелопачування й провіювання. Крім того, перелопачування зерна приводило до «розсіювання кліща по всіх партіях зерна, що зберігалися на цьому складі та ставали джерелом нового зараження». Але на механічні засоби боротьби зі шкідниками Всеукраїнською конторою «Заготзерно» витрачалися значні суми: 7,3 млн. крб. у 1933 р., 23,6 млн у 1934 р. — за підрахунками завідуючого сільгоспвідділом ЦК КП(б)У Сидерського, за ці кошти доцільніше було збудувати 400 зерносушарок. Інші засоби очищення зерна від шкідників застосовувалися недостатньо: наприклад, зерно не просушували на сонці, а якщо це й робили, то недбало — товстим шаром у 30—40 см. У республіканській системі «Заготзерна» не вистачало зерносушарок, яких нараховувалося лише 70, але використовувалися вони всього на 50 %. Тому протягом заготівельної кампанії 1934—1935 рр. було просушено лише 36 091 тис. пудів, або 24 % всього вологого зерна [63].

Загалом ужиті владою заходи по боротьбі з кліщем у 1934р. не дали належного результату: на 1 вересня 1934 р. зерна, зараженого комірним кліщем першого ступеня, у системі «Заготзерна» в республіці нараховувалося 1 081 586 т, або 47,1 % від загальної кількості, другого і третього ступенів — 64 271 т, або 2,8 % [64].

Оскільки влада не змогла забезпечити очищення зерна від шкідників у централізованому порядку — на заготівельних пунктах «Заготзерна», у 1935 р. для розв'язання цієї проблеми знадобилися радикальніші заходи. Липнева директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР заборонила зсиппунктам «Заготзерна» приймати зерно, в якому знайшли хоча б одного кліща. По суті, таким опосередкованим шляхом держава, не впоравшись із проблемою незаражування зерна, зобов'язала очистити хліб від шкідників самих колгоспників та одноосібників. Це розпорядження фактично заблокувало хлібозаготівлі — виконуючи вказівку центральної влади, заготівельні пункти повертали назад сотні підвід, автомашин. Зрозуміло, що це не вирішило проблеми: селяни не могли самостійно очистити зерно. До того ж, як цілком слушно зазначав М. Хагаєвич, більшість із них не могли відрізнити кліща від інших комах. Тому партійний очільник Дніпропетровської області вимагав від центральної влади дозволити прийом зерна першого ступеня зараженості кліщем [65].

Проте партійне керівництво республіки вважало головною причиною неналежного зберігання насінневих фондів «шкідницьку», «підривну» діяльність куркульських, петлюрівських, білогвардійських та інших контрреволюційних елементів, що пробралися на керівні посади до колгоспів і радгоспів і в такий спосіб зривали підготовку до весняної посівної кампанії. З огляду на це постановою ЦК КП(б)У від 16 лютого 1934 р. зобов'язала районних прокурорів увійти до складу комісії з перевірки насінневих фондів. Районні органи юстиції мали протягом 48 годин закінчити розслідування

всіх справ про посадові злочини, пов'язані зі зберіганням насіння, і негайно організувати розгляд їх у судах. Пропонувалося забезпечити широке висвітлення судових процесів в обласній та районній пресі [66].

Органи юстиції республіки карали за неналежне зберігання насіння, спираючись на інструкцію Наркомзему «Про засипку та зберігання зернових фондів для ярового посіву 1933 р.», затверджену РНК УСРР 14 грудня 1932 р. Ця інструкція встановила точний розподіл обов'язків посадових осіб щодо зберігання насіннєвих фондів, чітко визначивши, хто саме несе відповідальність за порушення існуючих правил. Скажімо, у разі непридатності зерносховищ або псування насіння через непридатні зерносховища до кримінальної відповідальності як за службовий злочин мали притягати членів комісій, що проводили огляд і приймали зерносховища: голову колгоспу, представника сільради й комірника. За цілісність посівфонду та якість збереження насіння в зерносховищі відповідальність покладали на комірника. За невчасну чи неповну очистку й протруєння зерна карали голову колгоспу, а в одноосібних господарствах — і самого одноосібника, і голову сільради [67].

Окремим напрямом «антишкідницької кампанії» була боротьба проти «навмисного пошкодження і недбайливого ставлення до сільгоспмашин», яка, власне, являла собою боротьбу проти неякісного ремонту й неналежної експлуатації сільськогосподарської техніки. Пильна увага партійних і чекістських органів до цієї проблеми пояснювалася тим, що «злочинний ремонт» тракторів спричиняв великі простой техніки.

Згідно з інструкцією Наркомату юстиції УСРР від 16 січня 1934 р., за недоброякісний ремонт і погане використання тракторів установлювалися такі покарання. «За злочинно недбале поводження з тракторами», наслідком якого було «псування або поломка тракторів», передбачалося притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 754 КК УСРР — у вигляді виправно-трудових робіт до шести місяців або в разі спричинення значних збитків чи повторного вчинення цих дій — позбавлення волі на строк до 3 років. За умисне знищення або пошкодження тракторів без ознак контрреволюційного злочину винних мали карати за ст. 75 КК (позбавлення волі до трьох років або виправно-трудові роботи, за обтяжуючих обставин — до п'яти років ув'язнення), а за випадків шкідництва — за постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. І нарешті, за випуск неякісно відремонтованих тракторів директорів, старших механіків радгоспів і ремонтних заводів притягували до відповідальності за постановою ЦВК і РНК СРСР від 8 грудня 1933 р. «Про відповідальність за випуск недоброякісної продукції» [68].

Органи НКВС вбачали головну причину «шкідницького ремонту» сільськогосподарської техніки в засміченості персоналу МТС і МТМ «класово-ворожими елементами», а тому здійснювали регулярні перевірки й «чистки» їхніх працівників. Між тим чекістські обстеження МТС і МТМ засвідчили, що справжні причини зриву ремонтних робіт тракторів та іншої сільськогосподарської техніки були іншими: незадовільне обладнання ремонтних майстерень, погана організація праці робітників, неправильний розподіл, використання і нестача запчастин. Це підтверджує, зокрема, телеграма першого

секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича від 1 серпня 1934 р., де він повідомляв, що «через систематичне недовантаження запчастин нашої області <...> [в] МТС, радгоспах зараз не працюють 1360 тракторів» [69]. Річ у тім, що окремі замовлення на виготовлення запчастин виконували підприємства, розташовані в Середній Азії та в інших віддалених регіонах СРСР, хоча, на думку керівництва ДПУ УСРР, «можна було повністю забезпечити їх виготовлення на українських заводах» [70].

Інша причина зриву ремонту тракторів — відсутність належного технічного контролю за виробництвом запчастин на підприємствах. На українських заводах «зафіксовані випадки масового виготовлення бракованих запчастин, про низьку якість яких ставало відомо лише під час їх використання в ремонті» [71]. На проведення ремонтних робіт негативно впливало й падіння трудової дисципліни працівників МТС через погані матеріально-побутові умови.

Часті поломки та значні простой сільськогосподарської техніки зумовлювалися й низькою кваліфікацією працівників МТС і механізаторів. Як зазначає дослідник М. Оджей, «переважну більшість механізаторів, які працювали у колгоспах і МТС, становили ледве навчені селяни, які не мали уявлення про елементарні основи управління, матеріально-технічне обслуговування та дрібний ремонт довірених їм дорогих складних машин». Красномовний факт: у 1937 р. 30% від загальної кількості трактористів мали стаж роботи до 1 року, 44% — від одного до трьох років, і лише трохи більше 5% пропрацювали п'ять і більше років [72]. Це доводять і документи органів держбезпеки: у спецзведенні НКВС УСРР від 11 вересня 1935 р. зазначалося, що «простой молотарок зумовлені низькою кваліфікацією машиністів, які нерідко самі не можуть усунути навіть дрібні несправності у машинах» [73].

Крім «зриву ремонту сільськогосподарської техніки», шкідництво вбачали й у її навмисному пошкодженні. У 1934—1936 рр. із колгоспів і МТС систематично надходили повідомлення про виявлення в механізмах тракторів, молотарок сторонніх предметів: ключів, болтів, прутів, шматків заліза тощо. Так, 1 липня 1934 р. у колгоспі ім. Леніна Ямбурзької сільради Дніпропетровського району до барабана молотарки разом зі снопом спочатку кинули чавунний напилок, а згодом залізний костиль [74]. А на Петропавлівській МТС у 1935 р. у задніх мостах двох відремонтованих тракторів виявили залізний прут і залізну шайбу, нібито умисно підкинута туди для створення аварій [75]. Під час збиральної кампанії 1935 р. органи НКВС викрили випадки «виведення з ладу молотарок класово-ворожими елементами шляхом кидання до машин залізних предметів» у Солонянському, Томаківському, Покровському, Маріупольському районах [76]. Зрозуміло, що більшість цих випадків сталися не через умисне шкідництво, а через звичайні недбалісті, неуважність працівників, їхню низьку кваліфікацію. Партійне керівництво Павлоградського району, наприклад, визнавало «варварське ставлення до використання машин МТС», унаслідок чого на початку 1937 р. змушені були зробити капітальний і середній ремонт усіх тракторів, навіть отриманих восени 1936 р. [77].

Однак влада боролася з недбалістю, надаючи перевагу репресивним методам. Так, органами міліції під час збиральної кампанії на Дніпро-

петровщині з 1 до 25 вересня 1934 р. викрито 5 відповідних злочинів і притягнуто до кримінальної відповідальності 7 осіб. 22 серпня 1934 р. П'ятихатським народним судом засуджено до 3 і 1,5 року позбавлення волі двох трактористів, Морякіна й Куцевола, за псування трактора [78].

Загалом, аналіз кампаній по боротьбі зі шкідництвом свідчить про зумовленість репресивних дій партійного й радянського керівництва держави кризовими явищами в сільському господарстві України. За 1933—1936 рр. владі не вдалося директивними методами вирішити організаційно-виробничі та господарські проблеми усупільненого аграрного сектора. Запровадження тотального планування й контролю над виробничими процесами в колективних об'єднаннях республіки не допомогло подолати безгосподарність і суттєво зменшити втрати сільськогосподарської продукції. Одночасно збільшилася кількість відповідальних посадових осіб, яких карали у разі невиконання визначених показників.

Збереження негативних соціально-економічних явищ у сільському господарстві республіки центральне керівництво держави пояснювало міфічною «куркульською загрозою», проникненням до колективних об'єднань «антирадянських елементів». Тому діяльність органів юстиції й держбезпеки спрямовувалась на ліквідацію «контрреволюційного підпілля», що зумовлювало перманентні чистки кадрового складу колгоспів, радгоспів, МТС: рядових колгоспників і керівний склад зазвичай притягували до кримінальної відповідальності за «посадовими статтями» КК. Їхні дії кваліфікували як свідоме шкідництво в разі значних збитків, заподіяних колективному об'єднанню, у тих випадках, коли шкідник належав до «класово-ворожих» елементів, або задля організації показового процесу. Подібна кваліфікація дозволяла застосовувати закон від 7 серпня 1932 р. Репресування ж «шкідників» негативно впливало на ситуацію в аграрному секторі, спричиняло її дестабілізацію, погіршення кадрового складу, утворення атмосфери безвідповідальності.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колгоспного селянства / В. І. Марочко // Історія українського селянства : нариси в 2т. — Т. 2. — К. : Наукова думка, 2006. — С. 199.
2. Мошков Ю. А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов / Ю. А. Мошков // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 — 1939. Документы и материалы : в 5 т. — Т. 4 : 1934—1936 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. — С. 7.
3. Там само.
4. Віола Л. Народний опір в сталінські 1930-ті рр. : монолог адвоката диявола / Л. Віола // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. — К. : Інститут історії України НАН України, 2005. — Вип. 31. — С. 106.
5. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 20.

6. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6938. — Арк. 29 — 30.
7. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1469. — Арк. 41.
8. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6938. — Арк. 27.
9. Там само. — Арк. 29.
10. Там само. — Спр. 6486. — Арк. 28.
11. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 3.
12. Там само. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 1. — Арк. 152 Зв.
13. Сталин И. В. О работе в деревне / И. В. Сталин. Сочинения. Т. 13. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1951. — С. 229.
14. Сталин И. В. О работе в деревне ... — С. 223.
15. Історія колективізації сільського господарства Української РСР / [упоряд. І. Х. Ганжа, В. Г. Панкратьєва, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман]. — К. : Наукова думка, 1971. — Т. 3 : Зміцнення і дальший розвиток колгоспного ладу на Україні. 1933 — 1937 рр. — С. 40.
16. Примерный устав сельскохозяйственной артели (утв. СНК СССР, ЦК ВКП(б) 17.02.1935). — Режим доступу : <http://ru.wikisource.org/wiki/>.
17. Мошков Ю. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов. — С. 25.
18. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. — С. 451.
19. Рассказов Л. П. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в советском государстве (1917—1941 гг.) / Л. П. Рассказов. — Уфа : Уфимская высшая школа МВД РФ ; Академия МВД РФ, 1994. — С. 298—299.
20. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 1349. — Арк. 105.
21. Піднести роботу органів юстиції УСРР на вищій рівень (виступ тов. Вишинського на республіканській нараді працівників юстиції УСРР) // Революційне право. — 1935. — № 3 — 4. — С. 12—13.
22. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6515. — Арк. 1, 7.
23. Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927 — 1932 гг. / [под ред. В. П. Данилова, Н. А. Ивницкого]. — М. : Политиздат, 1989. — С. 488—489.
24. Зеленин И. Е. Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933—1934 гг.) / И. Е. Зеленин // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 51.
25. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 322. — Арк. 322.
26. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства ... — С. 525.
27. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 1325. — Арк. 7.
28. Там само. — Арк. 32.
29. Там само. — Арк. 7.
30. Уиткрофт С. Г. Кризис в сельском хозяйстве (1931 — 1933гг.) / С. Г. Уиткрофт, Р. У. Дэвис // Отечественная история. — 1998. — № 6. — С. 100.
31. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 134. — Арк. 37.
32. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4295. — Арк. 87.

33. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1477. — Арк. 76.
34. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства ... — С. 525.
35. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1486. — Арк. 44.
36. Там само. — Спр. 1477. — Арк. 34.
37. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства ... — С. 420.
38. Уголовное законодательство СССР и союзных республик. — С. 101.
39. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 322. — Арк. 316.
40. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6320. — Арк. 14.
41. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 322. — Арк. 321.
42. Там само. — Арк. 323.
43. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1483. — Арк. 23.
44. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 27. — Спр. 9. — Арк. 308—315.
45. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 175. — Арк. 37.
46. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1469. — Арк. 33 зв.
47. Трагедия советской деревни ... Т. 4. — С. 210.
48. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 33.
49. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 175. — Арк. 32, 44.
50. Там само. — Спр. 42. — Арк. 22 — 24.
51. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 953. — Арк. 3.
52. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 175. — Арк. 23 зв., 24.
53. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1469. — Арк. 126.
54. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 172. — Арк. 161.
55. Там само. — Спр. 175. — Арк. 93.
56. Там само. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 4. — Арк. 73.
57. Там само. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 2130. — Арк. 67.
58. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 88. — Арк. 7.
59. Там само. — Арк. 10.
60. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 284. — Арк. 219.
61. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1446. — Арк. 19.
62. Там само. — Спр. 1498. — Арк. 730.
63. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6733. — Арк. 23.
64. Там само. — Арк. 21.
65. Там само. — Арк. 38.
66. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 2. — Арк. 18 зв.
67. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 321. — Арк. 108.
68. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 321. — Арк. 54.
69. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1475. — Арк. 77.

70. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6515. — Арк. 13.
71. Там само. — Арк. 13 — 14.
72. Оджей М. К вопросу о кадрах механизаторов в советском сельском хозяйстве (1929—1939 гг.) / М. Оджей // Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 176.
73. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 28. — Спр. 19. — Арк. 337.
74. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 2130. — Арк. 25.
75. Там само. — Спр. 2362. — Арк. 26.
76. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 28. — Спр. 19. — Арк. 339.
77. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7180. — Арк. 110.
78. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1498. — Арк. 73, 89, 127.

Н. Романець

ГОЛОД 1934 — 1935 рр. НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ І РЕПРЕСІЇ

Головною причиною голоду 1934—1935 рр. на Дніпропетровщині стали складні погодні умови, через які південні регіони України втратили значну частину врожаю. Перші неприємності очікували на селян ще навесні 1934 р., коли з'ясувалося, що у Мелітопольському, Нововасилівському, Генічеському, Якимівському, Апостолівському, Сталіндорфському, Новотроїцькому, Високопільському, Новозлатопільському районах Дніпропетровської області загинуло від 25 до 50% озимини. Загальні втрати озимини в області перевищували 300 тис. га [1].

Щоб забезпечити запланований валовий збір зерна, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали Україну додатково засіяти пізніми зерновими культурами 900 тис. га, виділивши для цього насінневу позику розміром 22,5 т [2]. На Дніпропетровщині пересіяли 130 тис. га загиблої озимини. Додатково до плану в області засіяли ще 78 тис. га зернових [3]. Для посіву проса й кукурудзи використовували низинні землі, плавні, ділянки лісу, паровий клин.

Але навесні в південних регіонах республіки почалася жахлива посуха, яка тривала все літо. Як зазначав перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич, того року опадів випало навіть менше, ніж у голодному 1921 р. [4]. Посуха призвела до сплеску релігійних почуттів селянства. У різних регіонах Дніпропетровщини проводилися молебні «про дарування дощу». У деяких селах віруючі вимагали відкриття церков. У Костянтинівському районі селяни, щоб викликати дощ, відкопували на цвинтарі небіжчиків-утоплеників та лили на них воду [5]. Серед селян поширювалися чутки про появу святих, які пророкували «кінець світу» [6]. У П'ятихатському районі було виявлено декілька «контрреволюційних листівок», автори яких попереджали про неминучість нового голоду [7].

Намагаючись урятувати врожай, партійне керівництво області вживало всі можливі заходи, зокрема, вимагало від місцевої влади забезпечити належне прополювання й поливання зернових. Проте за допомогою численних директив покращити ситуацію не вдалося. У багатьох колгоспах прополювальні й

поливні роботи проводили формально, «аби відзвітуватися», а не «підвищити врожай» [8]. У результаті, у 900 колгоспах Дніпропетровської області із 3700 середня врожайність зернових становила менше 3 ц з га. Ще 1400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 ц [9]. У цілому, у 1934 р. валовий збір зерна на Дніпропетровщині, порівняно з 1933 р., зменшився у 3,5 раза [10].

Якщо неврожай 1934 р. став об'єктивною причиною голоду, то суб'єктивним фактором, який негативно вплинув на ситуацію в українському селі, був кризовий стан колгоспної системи загалом. У 1934 р. 450 із 3 700 колективних об'єднань Дніпропетровщини вважалися відсталими [11]. Складне фінансове й господарське становище більшості колгоспів області визначалося взаємодією кількох чинників. По-перше, постійне вилучення у колгоспів «товарних лишків» серйозно перешкоджало їм налагодити розширене виробництво й обернулося тим, що у 1931—1933 рр. вони функціонували у режимі звичайного відтворення. До того ж у цей період набула поширення практика, коли різноманітні державні, громадські й господарські організації (МТС, райвиконкоми, сільради, кооперація) постійно брали в борг у колгоспів сільськогосподарську продукцію, гроші, майно, але своєчасно за них не розраховувалися. Правління колгоспів не мали важелів впливу на таких поважних боржників, а ті не повертали боргів роками, аж до спливу строків позовної давності. На 1 січня 1934 р. заборгованість 2 832 колгоспам області становила 16 млн. крб., що завдавало їм значних збитків [12].

Іншою проблемою колгоспного сектора була погана організація господарсько-виробничої діяльності. Більшість колективів республіки не могли вирішити елементарні питання: кадрів, управління, трудової дисципліни. Найгострішою серед них була кадрова проблема. Через перманентні чистки управлінської ланки у більшості колективів ні голови правління, ні бригадири на посадах довго не затримувалися. Їх звільняли або за неналежне виконання господарсько-політичних кампаній: посівної, збиральної, хлібо- і м'ясозаготівель, або за надмірну старанність, яка оберталася черговими «порушеннями революційної законності». Так, лише в Апостолівському районі під час посівної кампанії 1933 р. зняли з посад 5 голів сільрад, 10 голів колгоспів, 65 бригадирів і 12 рільників. Наступного року «за те, що не оволоділи труднощами в колгоспах», замінили керівництво колективних об'єднань «3-й вирішальний», «Нове життя», «8 березня» Царичанського району [13]. У 1934 р. на Дніпропетровщині нараховувалося не більше 250 колгоспів, де голова правління працював більше 2 років, і, як правило, ці колгоспи були найкращими в області [14]. В результаті, на місця склалася ситуація, коли управлінський апарат колгоспів, не роздумуючи, виконував будь-які вказівки «згори», навіть якщо вони шкодили справі.

Директивна модель управління колгоспами призвела до того, що навіть найпростіші виробничі питання: «як сіяти — під букер чи звичайною сівалкою, які культури висівати, на яких ділянках, досить часто вирішувалися ким завгодно: уповноваженими, агрономами МТС та ін., але не правлінням колгоспів». Але, ретельно виконуючи всі вказівки «згори», голови сільрад,

колгоспів і бригадири потрапляли під прес репресій, тому що численні розпорядження різного роду адміністраторів і уповноважених нерідко суперечили один одному. Лише під час однієї з поїздок по Дніпропетровській області перший секретар обкому партії М. Хатаєвич виявив декілька випадків, коли до 5—6 років позбавлення волі за погану якість сівки засудили колгоспних бригадирів і рільників, хоча їх провина полягала лиш у тому, що вони заплутались, виконуючи численні настанови [15].

Не вирішувало проблему кадрового голоду й відрядження на керівну роботу до сіл міських працівників. Партійне керівництво нарешті зрозуміло, що «більшість міських робітників не знають сільського господарства, не можуть пристосуватися до колгоспних умов, опиняються в більш скрутному матеріальному становищі, порівняно з сільським робітником, який має своє присадибне господарство». До того ж подібна практика негативно впливала на кадровий потенціал підприємств, які втрачали кваліфікованих робітників. Тому М. Хатаєвич у доповідній записці до ЦК ВКП(б) пропонував припинити масово направляти міських працівників на керівну роботу в село, а готувати потрібні кадри у самому колгоспі [16].

Ще однією причиною кризового стану колективного сектора став Голодомор 1933 р., з якого переважна більшість колгоспів «вийшла з недостатнім та виснаженим тяглом і дуже обмеженими фуражними та продовольчими фондами» [17]. Наприклад, села Павлоградського району зони обслуговування Богданівської, Варварівської, Межиріцької МТС навесні 1933 р. недорахувалися половини населення й більш ніж половини тягла [18].

Важливим фактором, який поряд з посухою зумовив низьку врожайність зернових культур, був примітивний рівень агротехніки у більшості колективних об'єднань республіки. Колективні господарства, як правило, не дотримувалися сівозмін, погано обробляли землю й посіви. Так, у листопаді 1934 р. керівництво Дніпропетровщини визнавало, що більшість колективних об'єднань області сіяли зернові по зернових 3—4 роки поспіль [19]. Через це за однакових погодних умов передові й відсталі колективні об'єднання збирали різні врожаї. У Царичанському районі в колгоспі ім. Димитрова середня врожайність зернових була такою: озимої пшениці — 6 ц з га, жита — 2 ц, кукурудзи — 11 ц, а у сусідньому колгоспі «Жовтень» відповідно: 13 ц; 12 ц; 20 ц [20].

Колективним об'єднанням було важко дотримуватися правильних сівозмін, оскільки у період суцільної колективізації Кремль проголосив курс на збільшення зерновиробництва за рахунок розширення посівних площ. Дослідники Р. Девіс і С. Віткрофт зазначають, що в 1931 р. в Україні «посіви досягли рекордної цифри в 28,9 млн. га» [21]. Якщо ж взяти до уваги дані Наркомзему, за якими площа всієї орної землі в Україні становила 29,5 млн. га, то виходить, що пари в республіці фактично зникли. Різне розширення посівних площ, яке не супроводжувалося запровадженням прогресивних сівозмін або внесенням достатньої кількості добрив, призвело до виснаження землі, наслідком чого було зменшення врожайності й збільшення захворювання рослин. Це підтверджують і слова М. Хатаєвича, який у листі до Й. Сталіна

11 червня 1934 р. наголошував, що пшениця, посіяна на парах, незважаючи на посуху, «в 98 випадках із 100 не тільки повністю збереглася, але й дасть врожай ... не нижче середнього, а у більшості випадків — вище». Тому очільник області ставив «питання про необхідність максимального збільшення парового клину у нашому українському степу». Зокрема, на Дніпропетровщині він пропонував довести його до 800 тис. га з відповідним зменшенням посівних площ [22].

Проте документи свідчать, що центральне керівництво країни не збиралося відмовлятися від установленого курсу і переводити сільськогосподарське виробництво на інтенсивний шлях розвитку. Наприкінці 1934 р. Дніпропетровщина отримала посівний план, який на 17 320 га перевищував площу всієї орної землі в області. Тому місцева влада була змушена знову прохати Кремль збільшити паровий клин хоча б до 700 тис. га, зменшивши план весняної сівби на 60 тис. га [23].

На рівень агротехніки колективних об'єднань Дніпропетровщини негативно впливала і нестача робочих рук. Так, у Генічеському районі на одного працездатного припадало 10,03 га землі, Новотроїцькому — 10 га, Нововасилівському — 7,4 га [24].

Значними у 1934 р. залишалися і втрати зерна, які досягали 25—30 % валового збору [25]. Вони зумовлювалися як загальною безгосподарністю — під час збору врожаю багато зерна залишалося на ланах, так і відсутністю належної боротьби з бур'янами й шкідниками. На Дніпропетровщині державні і колгоспні комори буквально кишіли мишами, які поїдали або псували зерно. Мишиними норами і курганами були вкриті всі колгоспні лани.

Причиною голоду 1934—1935 рр. була й система хлібозаготівель, сформована в СРСР у період сталінської колективізації. Вітчизняні історики цілком слушно називають її «воєннокомуністичною», оскільки планові показники задачі зерна селянами й колективними об'єднаннями залежали не від розмірів урожаю та реальних можливостей сільського господарства, а визначалися потребами держави, яка здійснювала індустріалізацію. Катастрофічна ситуація в сільському господарстві, спричинена суцільною колективізацією й Голодомором 1932—1933 рр., примусила Кремль дещо скоригувати заготівельну політику, не відходячи при цьому від вирішення стратегічних завдань. 19 січня 1933 р. РНК і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Новий закон ліквідував договірну (контрактаційну) систему заготівель зернових культур, яка давала змогу постійно коригувати заготівельні плани, і встановив «для колгоспів та одноосібних господарств тверді, що мають силу податку, зобов'язання на задачу зерна державі за встановленими державними цінами». Райвиконкоми мали вручити ці зобов'язання кожному колективному й індивідуальному господарству до 15 березня. Обов'язкова поставка зерна при цьому не могла перевищувати третини валового збору кожного господарства за середнього врожаю. Важливе значення для селян мала проголошена в законі сувора заборона місцевим владним і заготівельним органам спускати так звані «зустрічні плани». Усе інше зерно після виконання

хлібопоставок залишалося «в цілковитому розпорядженні самих колгоспів, колгоспників та одноосібників» [26].

Прийняття нового хлібозаготівельного закону, на думку союзного керівництва, давало змогу «зміцнити становище колгоспів, <...> утворити сталість у господарстві та забезпечити колгоспу й одноосібникові можливість твердо розраховувати свої прибутки». Проте, як зазначає російський історик І. Зеленін, на практиці закон зазнав суттєвої деформації, оскільки «сутність взаємовідносин держави і колгоспів, як і раніше, визначав позаекономічний примус» [27]. Змінився порядок проведення хлібозаготівель, але не змінилися їхня ідеологія — викачування зерна із села на потреби індустріалізації — та методи. За найменших ускладнень під час хлібозаготівельних кампаній центральна й республіканська влада зверталася до апробованої зброї — репресій.

Те, що влада не збиралася відмовлятися від застосування репресій для забезпечення виконання «першої заповіді» — заготівельних планів, доводить і те, що введення нової системи заготівель супроводжувалося одночасним коригуванням адміністративного й кримінального законодавства республіки. Внесені в 1933 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР зміни до Адміністративного та Кримінального кодексів УСРР передбачали застосування санкцій до колгоспів й одноосібників за невиконання в установлені терміни зобов'язань зі здачі державі хліба, картоплі, соняшнику. Згідно з новими статтями 745 і 746 Адміністративного кодексу УСРР у таких випадках колективні об'єднання мали карати «грошовим штрафом у розмірі ринкової вартості недовиконаної частини зобов'язання», а також «достроковим виконанням річного зобов'язання». Сума штрафу для одноосібників була значнішою — «у межах до 5-разового розміру недовиконаної частини покладеного зобов'язання за ринковою вартістю». За повторне невиконання заготівельних зобов'язань дозволялося притягувати одноосібників до кримінальної відповідальності за ст. 581 КК УСРР, яка передбачала покарання у вигляді позбавлення волі на термін не менше шести місяців або примусових робіт на термін до одного року. Суворіші покарання встановлювалися для куркулів — саботажників заготівель і за опір органам влади: позбавлення волі на термін до п'яти років із конфіскацією всього або частини майна, із засланням або без нього. За намагання здати державі недоброякісне або зіпсоване зерно селян карали позбавленням волі на строк до двох років [28].

Отже, можна зробити висновок, що голод 1934—1935 рр. був зумовлений комплексом причин, які носили як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1934 р. визначила план зернопоставок з врожаю 1934 р. для УСРР у розмірі 253 млн. пуд.: 228 млн. для колгоспів і 25 млн. для одноосібників. Дніпропетровщина повинна була здати державі 57,2 млн. пуд. [29]. Під час встановлення врожайності зернових і валового збору зерна виникає конфлікт між керівництвом Дніпропетровської області та міжрайонними державними комісіями з визначення врожайності. Обком та облвиконком вважали, що «фактичний оптимальний господарський валовий збір семи зернових культур в колгоспах області не перевищує 60—64 млн пуд.». Але міжрайонні державні комісії надали зовсім інші дані:

89 млн. пуд. Причиною розходжень, імовірно, було прагнення МДК «підтягнути» цифри до рівня, потрібного центральному керівництву держави. Так, за даними контрольних обмолотів, проведених самими МДК у 556 колгоспах області, середня врожайність зернових біля молотарки становила 3,1 ц з га. Проте «нагору» МДК надали інші цифри — 4, 24 ц, що автоматично збільшило розмір валового збору зерна [30].

Якщо під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. опір доведенню нереальних заготівельних планів демонструвала лише колгоспна й районна ланка управлінців, а обласне керівництво, не роздумуючи, виконувало всі вказівки «зверху», то у 1934 р. ситуація змінилася. Партійний очільник Дніпропетровщини почав прохати зменшення заготівельних планів з початку збиральної кампанії. Так, у листі до Й. Сталіна 14 липня 1934 р. М. Хагаєвич визнавав, що «врожай виявився гіршим, ніж він оцінював під час [червневого] пленуму ЦК ВКП(б)». За його розрахунками, «за найбільшого тиску» область зможе «мобілізувати за зернопоставками не більше 36 млн. пуд., а за натуроплатою — 10 млн. пуд.», тобто невиконання плану «за зернопоставками склало 6 21 млн. пуд., за натуроплатою — 8 млн. пуд.». Намагаючись не розгнівати «кремлівського вождя», перший секретар обкому писав: «Ми, зрозуміло, зможемо вивезти й більше зерна, але тоді неминуче опинимося перед необхідністю масового завезення цього ж зерна назад, щоб забезпечити виконання плану сівби озимих у колгоспах із низьким врожаєм» [31].

22 червня 1934 р. обласна збиральна комісія навіть приймає особливу постанову, в якій пропонує «не форсувати хлібосдачу в районах і колгоспах з низьким врожаєм» [32]. Таким рішенням обласне керівництво намагалося відкласти виконання хлібозаготівель до збору пізніх зернових культур, сподіваючись за їх рахунок перекрити нестачу ранніх зернових (пшениці, жита, ячменю). Можливо, очільники Дніпропетровщини сподівалися й на зменшення хлібозаготівельних планів, тому й застерігали місцевих можновладців від надмірного «рекордсменства».

Відповіддю Кремля на «саботаж хлібозаготівель» з боку Дніпропетровської влади стала спільна телеграма Й. Сталіна і В. Молотова, датована 27 червня 1934 р., яка скасувала постанову обласної збиральної комісії. Одночасно керівництву області була дана вказівка форсувати хлібоздачу, забезпечивши перевиконання липневого, серпневого і вересневого планів [33]. Додамо, що сподівання керівництва Дніпропетровщини компенсувати неврожай ранніх зернових культур за рахунок проса, кукурудзи, бобових виявилися марними. Через посуху, яка тривала все літо, замість запланованих 20 млн. пуд. вдалося зібрати лише 11—12 млн. [34].

Реакцією республіканської влади на чергове прохання керівництва Дніпропетровської області зменшити хлібозаготівельний план стала директива від 23 серпня 1934 р., що забороняла місцевим можновладцям вести «будь-які дискусії навколо надання нових скидок». Одночасно ЦК КП(б)У і РНК УСРР попередило тих голів колгоспів, очільників районів і МТС, які зволікали із хлібоздачею, про застосування щодо них суворих заходів впливу [35].

У постанові від 26 серпня 1934 р. риторика партійного керівництва республіки стала ще жорсткішою. Очільників райпарткомів і МТС Дніпропетровської області звинуватили в організованому саботажі хлібозаготівель, а їхні дії порівняли з «антидержавною практикою 1932 р.» керівництва Оріхівського району. ЦК КП(б)У вже відкрито погрожував місцевим функціонерам масовими репресіями [36]. Але чергове владне «попередження» не могло змінити ситуацію на краще — на початку вересня область фактично припинила хлібоздачу.

У серпні 1934 р. «за вияв антидержавницьких тенденцій у хлібозаготівлях» покарали перших місцевих функціонерів. 16 серпня Криворізька міськрада, міськпартком і політвідділ Ленінської МТС ухвалили рішення про зняття з посад і виключення з партії голів колгоспів «Перше травня» Максачова і «Нове життя» Верещака. 21 серпня зняли з роботи й віддали під суд голову комуни «Червоний плугатар» Широківської МТС Пономаренка. Рішенням ЦК КП(б)У було усунуто з посади й заступника секретаря Криворізького міськпарткому Олександрова [37]. 10 вересня «за саботаж хлібозаготівель» засуджено до позбавлення волі на терміни від 1 до 3 років членів правління артілі ім. Постишева Нікопольського району [38]. Усього на 21 вересня 1934 р. за хлібозаготівельними справами на Дніпропетровщині було засуджено 1 090 осіб, з них 43 голів колгоспів і 87 бригадирів. За місяць (із серпня по вересень) кількість засуджених збільшилася удвічі, що, на погляд обласної прокуратури, свідчило про «перетворення репресії на масову в деяких районах» [39]. Органи НКВС і міліції знову почали заарештовувати без прокурорських санкцій, порушуючи тим самим установлені законом процесуальні норми.

17 вересня обком та облвиконком ухвалили рішення про проведення «суцільної перевірки зерна у всіх колгоспах Дніпропетровщини», що створювало передумови для масових обшуків зразка 1932—1933 рр. Але цього разу Кремль, мабуть, усвідомивши, що тотальні труси не лише не дадуть потрібного хліба, а, навпаки, призведуть до шкідливих «політичних наслідків», примусив обласне керівництво відмовитися від запланованої акції, скасувавши рішення [40].

31 серпня 1934 р. Кремль, нарешті, зменшив хлібозаготівельний план Україні на 120 млн. пудів. Задля «підхльостування» регіональних керівників до безумовного виконання планових завдань центр призначив на місця спецуповноважених. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР відрядили в Україну Л. Кагановича [41]. 6 вересня 1934 р. за його участю було підготовлено директиву ЦК КП(б)У та РНК УСРР, у якій обласному керівництву пропонувалося відряджати до районів, що зволікають із здачею зерна державі, членів бюро обкому й президії облвиконкому. Республіканська влада знову нагадала функціонерам районної ланки про можливість застосування до них репресій, якщо вони не змінять ставлення до хлібозаготівель. При цьому директива прямо санкціонувала притягнення незадавців хліба до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК [42]. Прагнення партійного й радянського керівництва країни за будь-яку ціну виконати хлібозаготівлі пояснюється планами Москви скасувати з нового року карткову систему в містах.

Однак попри вжиті заходи південні регіони України виконати державні заготівельні плани не могли, тому в центральній пресі почалася кампанія цькування їхнього керівництва. Так, газета «Комуніст» упродовж 15 днів з номера в номер звинувачувала у сприянні саботажу хлібозаготівель партійних очільників Дніпропетровської області. Виправдовуючись, М. Хатаєвич змушений був визнати, що на середину вересня з більшості колгоспів вивезли все зерно, навіть те, що мали засипати до насінневих фондів [43].

Той факт, що обласне керівництво вживало всіх можливих заходів, аби виконати заготівельні плани, засвідчують і норми вилучення зерна з гектара, які за врожайності у 3—3,5 ц у більшості колгоспів становили 1,638 ц. Райони з кращою врожайністю — 4,5—5,5 ц — здавали державі вже 2,5—3,5 ц з га [44]. Такий показник товарності зерна з кожного гектара посівних площ, який сміливо можна назвати рекордним, був лише під час сумнозвісних заготівель 1932/33 р. Вилучаючи у колгоспів 50—60 % врожаю, влада порушувала закон від 19 січня 1933 р., який установлював, що обов'язкова поставка зерна не може перевищувати третини валового збору [45].

Намагаючись забезпечити виконання нереальних заготівельних планів, партійне керівництво республіки знову починає кампанію по боротьбі з втратами, приховуванням і крадіжками хліба. Цьому сприяла й позиція обласної влади, яка вважала, що на Дніпропетровщині «недопоказали і порозтягували приблизно 3—4 % валового збору колосових хлібів» [46]. 27 липня 1934 р. ЦК КП(б)У доручив НКВС і прокуратурі протягом 5—6 днів організувати в кожній області 1—2 показові суди над крадіями хліба під час перевезень із застосуванням до них закону від 7 серпня 1932 р. [47]. Лише з 1 до 25 вересня 1934 р. за цим видом злочинів до кримінальної відповідальності на Дніпропетровщині притягнуто 41 особу, в яких вилучили 511 кг зерна [48].

Колгоспи зобов'язали організувати «підбирання всіх колосків», що залишилися на полі. 3 липня 1934 р. Дніпропетровський обком і облвиконком ухвалили відповідну постанову, в якій попередили всіх голів колгоспів і ланкових, що «в разі коли на 3—4-й день після косовиці виявляться поля з незагребеними й незібраними колосками, їх буде притягнуто до найсуворішої відповідальності, як за розтрату колгоспного майна» [49]. І такі попередження не були голосливими, про що свідчить хоча б засудження до 3 років позбавлення волі М. Дубовенка, бригадира колгоспу «3-й вирішальний» Нікопольського району за те, що залишив неприбрані колоски на полі площею 7 га [50].

Як і під час хлібозаготівельної кампанії 1932 р., на Дніпропетровщині розгорнулася боротьба з таємним помелом зерна. Тільки за одну п'ятиденку вересня 1934 р. органи міліції вилучили у селян 39 ручних млинів і 21 круподерку. Із 1 до 25 вересня 1934 р. було порушено 15 кримінальних справ, за якими до кримінальної відповідальності притягли 16 осіб, переважно одноосібників [51].

Одночасно велася боротьба з приховуванням хліба. Так, яму з зерном було виявлено на подвір'ї бідняка-одноосібника В. Біловола із с. Новоспасівка Бердянського району, який «навмисно не виконував плану хлібодачі» [52].

Апробованим напрямом репресивної політики під час хлібозаготівельної кампанії 1934 р. залишалася боротьба проти контрреволюційної агітації, до якої зараховувалися будь-які критичні висловлювання селян на адресу влади. Зазначимо, що кількість «антирадянських розмов» помітно зросла, оскільки мешканці села, які пережили жахливий Голодомор 1933 р., прерасно усвідомлювали, до яких наслідків призведе тотальне вилучення сільгосп-продукції у колгоспів та одноосібного сектора. 11 липня 1934 р. Дніпропетровський обком КП(б)У навіть ухвалив спеціальну постанову, якою зобов'язав «районні партійні організації та політвідділи МТС, сільради та колгоспні парторганізації посилити боротьбу з агітацією куркульсько-ворожих елементів... проти хлібоздачі» [53].

Органи ДПУ не лише відстежували «контрреволюційні» виступи селян, а й вживали заходів щодо покарання їхніх учасників. Так, під час хлібозаготівельної кампанії 1934 р. було засуджено до 3 років ув'язнення середняка О. Кануху з Мелітопольського району Дніпропетровської області за те, що «збирав у себе на квартирі колгоспників, серед яких говорив: «Треба кидати колгосп, оскільки весь хліб заберуть, а ви будете змушені голодувати» [54].

Поширеною була практика, коли «контрреволюційних агітаторів» додатково звинувачували ще й у безгосподарності, недбалості, крадіжках. Наприклад, бригадирів артілі «Дніпробуд» Томаківського району Савела і Бузницького звинуватили в тому, що вони підмовляли колгоспників не виходити на роботу, бо «все одно хліб доведеться здати державі, а колгоспники хліба не отримають». Водночас їхня провина полягала й у неналежному виконанні посадових обов'язків — вони не полагодили реманент, не організували догляд за кіньми. Тому нарсуд покарав Савела 5 роками, а Бузницького — 3 роками позбавлення волі [55].

Оскільки невиконання заготівель південними областями України створювало напружену ситуацію «у справі постачання країни хлібом», центральне керівництво держави вирішило отримати потрібне зерно шляхом хлібозакупівель. Закон від 19 січня 1934 р. установлював, що закупівля хліба у колгоспів, одноосібників і колгоспників мала здійснюватися виключно на добровільних засадах за цінами, що на 20—25 % перевищували заготівельні. Господарства, які продали хліб, мали право придбати дефіцитні промтовари на суму, що втричі перевищувала вартість проданого хліба. Але на практиці хлібозакупівлі перетворилися на обов'язкові плани здачі додаткової продукції державі [56]. Фактично вони виконували роль так званих «зустрічних планів», які практикувалися у 1930—1932 рр., але були суворо заборонені новим хлібозаготівельним законом. Це доводить і постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 11 вересня 1934 р., яка встановила для України «обов'язковий» річний хлібозакупівельний план розміром 15 млн. пудів. Центральне керівництво держави попередило секретарів обкомів і голів облвиконкомів, що за невиконання встановлених планів їх «зразково покарають» [57].

15 вересня 1934 р. ЦК КП(б)У і РНК УСРР ухвалили постанову, яка регламентувала процедуру здійснення хлібозакупівель на території республіки. Обласні плани хлібозакупівель мали негайно розподілити між районами.

75 % хліба планувалося закупити у колгоспів, а 25 % — у колгоспників і одноосібників. Красномовний факт: закупівля хліба у колгоспів мала здійснюватися до розподілу його за трудовнями. Персональна відповідальність за виконання хлібозакупівель районами і колгоспами покладалася на секретарів райкомів, голів райвиконкомів, начальників політвідділів і директорів МТС. Селянам пропонувалося «обмежити свої власні потреби, продати хліб державі» через відсутність у держави «резерву для надання допомоги колгоспникам південних областей України, що потерпали від недороду». Але чомусь плани хлібозакупівель були встановлені і для постраждалих областей, зокрема для Дніпропетровщини — 900 тис. пудів [58].

Доведення хлібозакупівельних планів викликало опір з боку селян. Скажімо, на загальних зборах у колгоспі ім. Петровського с. Попасне Новомосковського району колгоспники плакали і казали: «Держава забирає весь хліб. Один план виконали, так нам знову інший підносять. Хліб заберуть, а нас залишать голодними» [59].

Щоб примусити селян погодитися на продаж хліба державі, районне керівництво вдавалося до відкритих погроз. Так, голова Новомосковського райвиконкому Сбережковський на зборах у с. Василівка заявив колгоспникам: «Якщо ви його [план] не приймете..., то ми з вас зробимо порошок, і ми поки що це здатні зробити» [60].

Згідно з директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 4 жовтня 1934 р. Дніпропетровщина повинна була закінчити хлібоздачу до 15 жовтня 1934 р. Але у листі до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, датованому 17 жовтня 1934 р., М. Хагаєвич визнавав, що, незважаючи на всі вжиті заходи, область план не виконала. Перший секретар обкому партії причину невиконання хлібозаготівель визначив просто: здавати нічого, «хліба в області не вистачає» [61].

Зауважимо, що вивезення колгоспами у рахунок заготівель насінневих фондів негативно позначилося на осінній посівній кампанії. У колективних об'єднаннях Павлоградського, Новомосковського, Софіївського, Долинського, Бердянського районів недосів становив 30—50 % усіх площ. Тому 21 жовтня 1934 р. ЦК ВКП(б) змушений був виділити Дніпропетровщині насіннєву позику — 10 тис. ц, яку обласна влада поділила між колгоспами семи районів [62].

Дніпропетровщина змогла рапортувати про виконання річного плану хлібоздачі лише 5 листопада 1934 р., відправивши до засіків держави лише 35—36 млн. пуд., тобто на 53 млн. пуд. менше, ніж у врожайному 1933 р. [63]. У результаті, українське село знову опинилося в лещатах голоду. Виплати на трудовні у більшості колгоспів Дніпропетровщини були мізерними, не перевищуючи 30—40 коп. і 300—600 г хліба [64]. Інших продуктів селяни взагалі не отримували [65]. За даними М. Хагаєвича, станом на 17 жовтня 1934 р. 30 % колгоспників області вже не мали хліба і ледве «перебивалися на овочах» [66]. З районів області надходили численні повідомлення про випадки голодування, опухання й захворювань на ґрунті недоїдання: «Нововасилівський район, с. Дунаївка. 1. Корнейчук Ксенія — 56 років. Має об'єктивні ознаки виснаження. Харчується зеленню, вареною кукурудзою. Заявила, що вже два місяці не їла печеного хліба. Недавно у неї помер син Андрій, за

словами матері, від недоїдання. 2. Бойко Гаврило, надзвичайно виснажений. Ноги опухли до колін. 3. Духна Олександра, 37 років, виснажена, донька 8-ми років опухла..., через слабкість не відвідує школи» [67].

Внаслідок вживання сурогатів серед селян поширилася дизентерія. Зроста дитяча смертність і безпритульність [68]. Так, у колгоспі «Якір» Сталіндорфського району вже в серпні 1934 р. померли 12 дітей, у колгоспі «Сталін» — 4 [69]. Наприкінці грудня 1934 р. випадки опухання від голоду були зафіксовані в сільськогосподарській артілі «Червоний партизан» (зона обслуговування Кільченської МТС) і колгоспі «Комуністичний Інтернаціонал» Якимівської МТС [70].

Намагаючись урятуватися від голодної смерті, колгоспники почали масово тікати із сіл. Перші випадки неорганізованого відхідництва зафіксували ще у червні. Скажімо, із колгоспу «Червоний схід» зони обслуговування Костянтинівської МТС Дніпропетровської області на заробітки без дозволу правління виїхало 9 колгоспників, із колгоспу ім. Ворошилова — 8 [71]. А вже наприкінці жовтня 1934 р. значна частина сільського населення залишила Верхньобілозерський, Нижньосірогозький, Нововасилівський, Верхньолепетиський райони [72]. У багатьох селах Дніпропетровщини було кинуте більше третини хат. До 1 січня 1935 р. до райцентрів області за паспортами для виїзду з села щодня зверталися до 100 чоловік [73]. Селяни Дніпропетровщини тікали від голоду на Північний Кавказ, на Волгу, в Сибір, де їх із задоволенням приймали до колгоспів [74].

Прагнучи відвернути голодну катастрофу, керівництво області ще на початку вересня почало вживати невідкладних заходів. Колгоспників мобілізували на виробництво — у промисловість, на будівництво. 25—30 тисяч завербованих селян планувалося вивезти на підприємства за межі області до Донбасу, де вони мали пропрацювати до травня-червня. У кожному колгоспі взимку передбачалося залишити мінімум селян для виконання поточних господарських робіт і охорони майна. Щоб дати колгоспникам додатковий заробіток, у колективних об'єднаннях планувалося організувати промисли: плетіння кошиків, рибну ловлю тощо. Для порятунку селянських дітей пропонувалося організувати харчування в яслах і школах уже з жовтня 1934 р., охопивши ним 120—150 тис. дітей [75].

Зазначимо, що мобілізація колгоспників на новобудови і промислові підприємства області не вирішила їхніх продовольчих проблем. Через незадовільні побутові умови й неналежне забезпечення продовольством більшість селян через 2—3 тижні поверталися додому, «принносячи до колгоспів своє невдоволення» [76].

Як свідчать документи, у першу чергу обласна влада намагалася врятувати від голоду сільську ланку управління: секретарів партосередків, голів колгоспів і сільрад. Уже 27 вересня 1934 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило рішення про надання продовольчої допомоги «низовому партактиву» розміром 1 тис. пуд. хліба, 14 жовтня 1934 р. — ще 1800 пуд., 10 листопада — 600 ц, 2 грудня — 242 т. Додатково у грудні 1934 р. сільські партійці отримали 300 тис. крб для оплати громадського харчування [77].

Об'єктом особливої турботи обласної влади були і працівники МТС. Оскільки у колгоспів не було коштів, щоб розрахуватися з трактористами, керівництво Дніпропетровщини звернулося до ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР з проханням виділити 4 млн. крб. цільового кредиту за умови його погашення після реалізації врожаю 1935 р. [78].

Окремі дії влади Дніпропетровщини, спрямовані на надання допомоги голодуючим, викликали невдоволення республіканського керівництва. Так, 14 жовтня 1934 р. Дніпропетровський обком КП(б)У ухвалив спеціальну постанову «Про заходи щодо посилення допомоги селу промисловими підприємствами міст у зв'язку з недородом», яка передбачала прикріплення міських підприємств, установ, новобудов до особливо постраждалих колгоспів. Продовольча допомога колгоспникам підшефних колективних об'єднань мала «надаватися за рахунок економії продовольчих ресурсів на заводах (овочів, хліба тощо)». При цьому суворо заборонялися будь-які відрахування із заробітної платні або пайок робітників та службовців, спеціальний збір коштів. Дозволялося лише організувати суботники, кошти від яких перераховувалися до фонду допомоги селу. Підприємства й новобудови повинні були надати роботу максимальній кількості колгоспників підшефних колективних об'єднань. Вказаною допомогою передбачалося охопити 1 320 колгоспів, тобто 40 % від загальної кількості колективних об'єднань області: у Якимівському районі — 40, у Верхньодніпровському — 50, у Нижньосірогозькому — 60 тощо. Для оперативного керівництва всією роботою передбачалося створити постійний комітет при обкомі й облвиконкомі і відповідні комітети у містах [79].

ЦК КП(б)У жорстко відреагував на дану постанову. Партійне керівництво республіки дійшло висновку, що система заходів щодо допомоги селу Дніпропетровщини «лише посилить паніку в області, призведе до створення нездорової політичної атмосфери». Особливо непокоїло С. Косіора і П. Постишева те, що організація особливих комітетів у містах нагадуватиме «комітет допомоги голодуючим» і, по суті, означатиме «оголошення області на становищі голодуючої». До того ж рішення обкому могло вплинути на перебіг хлібозаготівель в області. Отримавши постанову, всі райони могли припинити хлібоздачу [80].

Тому ЦК КП(б)У запропонував Дніпропетровському обкому відкоригувати постанову, скасувавши «будь-які комітети», не проводити обстеження колгоспів підприємствами і, головне, не обговорювати становище голодуючих селян у районах області на загальних зборах робітників. Партійні очільники республіки наполегливо рекомендували надавати допомогу «без особливого галасу й унікаючи розмов про голодуючі колгоспи на Дніпропетровщині». В результаті, 23 жовтня 1934 р. бюро Дніпропетровського обкому змушене було внести до своєї постанови відповідні зміни [81].

Привертає до себе увагу, що партійне керівництво Дніпропетровської області почало просити продовольчу допомогу у Москви не у розпал голоду, як у 1932—1933 рр., а ще до його початку. Так, у вересні 1934 р. М. Хатаєвич звернувся до центрального керівництва країни і республіки з клопотанням

про надання «хоча б сотні тисяч пудів хліба для організації різних громадських робіт і роботи у колгоспах (ставки, шляхи, насадження) у районах, де становище з продовольством було важким». Для цього перший секретар обкому партії пропонував виділити той хліб, який закуплявся в області за хлібозакупівлями. Причина такої «турботи» керівництва Дніпропетровщини про голодних селян пояснювалася просто. Переживши Голодомор 1933 р., очільники області знали, що «затримка з наданням продовольчої допомоги сильно послабить і з господарської точки зору підірве значну частину (одну третину) колгоспів», і навесні вони опиняться у «дезорганізованому й небездатному стані» [82].

Рішення про надання 13,5 млн пуд. насінневої, продовольчої і фуражної позики колгоспам та радгоспам Дніпропетровської області було прийнято ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на початку грудня 1934 р. Показово, що з приводу її розмірів партійний очільник Дніпропетровщини зазначив, що область отримала значно більше, ніж навесні 1933 р. [83]. Але виділялася вона за рахунок державних хлібних ресурсів області, яких вистачило лише для поповнення насінневих фондів. Тому центральне керівництво держави змушене було погодитися на завезення до Дніпропетровщини продовольчого і фуражного зерна з північних регіонів СРСР [84].

Обласна влада планувала розподілити продовольчу допомогу таким чином: 40 % використати протягом грудня — першої половини березня, в першу чергу на організацію харчування у дитячих яслах і школах. Іншу частину — 60 % — притримати до початку посівної кампанії, розтягнувши її до збирання нового врожаю. Як і в 1933 р., продпозику мали отримувати активісти, ударники, колгоспники, що на той час працювали в колгоспі. Заборонялося надавати допомогу тим селянам, які ухилялися від роботи у колективних об'єднаннях або виробили незначну кількість трудовнів. Крім надання продовольчої допомоги колгоспникам, обласна влада збиралася організувати з 5 грудня продаж хліба у 27 населених пунктах — щодня приблизно 127 т муки. З 1 січня цю норму збиралися збільшити у 2,5 рази [85].

Але на практиці розподіл продпозики відрізнявся від задекларованого владою, викликавши чергове невдоволення колгоспників. Річ у тім, що з колгоспниками розраховувалися лише за трудовні, зароблені за останні два місяці. Внаслідок цього проддопомогу отримали лише члени правління і колгоспники, які працювали в колективних об'єднаннях взимку. Ті ж селяни, які заробили велику кількість трудовнів під час польових робіт, продовжували голодувати. Реагуючи на цю несправедливість, колгоспники заявляли: «У розпал робіт ми були ударниками, працювали, як воли, а зараз нам не дають хліба. Отримують хліб ледарі» [86].

Та незважаючи на рішення влади надати допомогу колгоспам, хоча б і у вигляді позики, на практиці з її виділенням зволікали. Через існуючу складну бюрократичну процедуру продовольче і фуражне зерно могло потрапити до Дніпропетровщини лише наприкінці січня 1935 р. Тому деякі правління колгоспів почали видавати на трудовні зерно із посівфондів, розраховуючи компенсувати ці витрати після отримання позики [87].

Додамо, що обласна влада почала виділяти продовольчі позики з власних фондів «особливо нужденним» колгоспам Дніпропетровщини ще до прийняття рішення Кремлем. Так, на початку жовтня було виділено 100 ц хліба колективним об'єднанням Нововасилівського району, 5 листопада — 10 тис. ц ще 40 районів області, 11 листопада — 150 т радгоспам і 1 500 т колгоспам 21 району Дніпропетровщини [88]. Щодо селян, то вони надання їм продовольчої позики оцінювали так: «Хіба це допомога, це сльози» [89].

Скасування карткової системи і відновлення вільної торгівлі хлібом з 1 січня 1935 р. врятували селян Дніпропетровщини від нового Голодомору. На початку року в районних центрах області і на залізничних станціях спостерігався великий наплив покупців із сільської місцевості. Черги біля крамниць виникали вже о 4-й годині ночі, а на 9—10 годину ранку прилавки були порожніми, бо «приїжджі із сіл купували 7—10 буханок хліба» [90]. Серед селян поширювалися чутки, що вільна торгівля хлібом не буде тривати довго: «Поторгує держава 2—3 тижні й перестане, хліба не вистачить і закрие лавки». До того ж колгоспники ставили закономірне запитання: чому держава вилучила у них хліб за мізерними заготівельними цінами, а продає за високими: «... У нас забрали пшеничку за півтора карбованці за пуд, а нам продають по 40 карбованців» [91].

Унаслідок ажіотажного попиту на хліб серед селян на Дніпропетровщині виникла реальна загроза, що частина робітників залишиться без хліба. Тому після двох днів вільної торгівлі хлібом партійне керівництво області запропонувало облвноторгу і радторгвідділу обкому збільшити продаж хліба на 200—250 т на добу [92]. З другої декади січня влада Дніпропетровщини була змушена запровадити продаж хліба за списками у буфетах та їдальнях на підприємствах і навіть доставку хлібу додому для робітників і службовців [93]. Дніпропетровський обком зобов'язав райкоми і райвиконкомі відрядити до колгоспів для роз'яснювальної роботи відповідальних працівників, які мали переконати селян, що «надана колгоспам державою продовольча допомога в основному є достатньою, щоб протриматися до нового врожаю» [94]. Правлінням колгоспів було категорично заборонено надавати підводи колгоспникам для поїздок за хлібом.

Одночасно влада починає боротьбу проти «спекулянтів і перекупників», які нібито «намагалися зірвати державну торгівлю печеним хлібом». Згідно з наказом Прокуратури, Верховного Суду і НКВС СРСР від 20 березня 1935 р. їх мали негайно заарештовувати і притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 127 КК. Показово, що злочином, пов'язаним з порушенням правил державної торгівлі, вважалось придбання печеного хліба «у розмірі, що перевищує поточні потреби однієї сім'ї (від 2 кг і вище)». Таких покупців мали притягувати до відповідальності за ст. 135 КК з обов'язковою конфіскацією припасів хліба. Справи «спекулянтів і перекупників печеного хліба» розслідувалися органами НКВС у прискореному режимі — протягом 3-х діб, після чого передавалися на розгляд народних судів. Останні у такий же термін повинні були винести вирок [95].

Підсумовуючи, зазначимо, що події 1934—1935 рр. у черговий раз довели, що репресії стали важливою складовою загальнодержавної політики, спрямованої на забезпечення «успіху» хлібозаготівельних кампаній. Як і в 1932 р. за їх допомогою ламали опір селянства й місцевого управлінського апарату, примушуючи віддати весь хліб державі, що й стало однією з головних причин голоду 1934—1935 рр.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1486. — Арк.145, 148.
2. Трагедия советской деревни ... Т. 4. — С. 109, 110.
3. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1467. — Арк. 101.
4. Там само. — Арк. 128.
5. Там само. — Спр. 1593. — Арк. 18.
6. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 575—576.
7. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 91. — Арк. 20; Спр. 95. — Арк. 3.
8. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1469. — Арк. 33.
9. Там само. — Спр. 1488. — Арк. 4.
10. Там само. — Спр. 1453. — Арк. 2.
11. Там само. — Спр. 1489. — Арк. 5.
12. Там само. — Арк. 34 — 35.
13. Там само. — Спр. 1471. — Арк. 23, 35.
14. Там само. — Спр. 1453. — Арк. 134.
15. Там само. — Спр. 1486. — Арк. 98 — 99.
16. Там само. — Спр. 1489. — Арк. 28 — 29.
17. Там само. — Спр. 1471. — Арк. 23.
18. Там само. — Спр. 1453. — Арк. 13.
19. Там само. — Спр. 1107. — Арк. 116.
20. Там само. — Спр. 1489. — Арк. 4.
21. Уиткрофт С. Г. Кризис в сельском хозяйстве (1931—1933 гг.) / С. Г. Уиткрофт, Р. У. Дэвис // Отечественная история. — 1998. — № 6. — С. 99.
22. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1486. — Арк. 147 — 148.
23. Там само. — Спр. 1488. — Арк. 58 — 59.
24. Там само. — Спр. 1107. — Арк. 116.
25. Там само. — Спр. 1467. — Арк. 154.
26. Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами. Постанова Ради Народних Комісарів Союзу РСР та Центрального Комітету ВКП(б) // Зоря. — 1933. — 21 січня.
27. Зеленин И. Е. Был ли «колхозный неонэп»? / И. Е. Зеленин // Отечественная история. — 1994. — № 2. — С. 112.
28. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6336. — Арк. 115 — 116.
29. Трагедия советской деревни ... Т. 4. — С. 67.

30. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1488. — Арк. 65.
31. Там само. — Арк. 5.
32. Там само. — Спр. 1469. — Арк. 56.
33. Там само. — Спр. 1477. — Арк. 20.
34. Там само. — Спр. 1467. — Арк. 156.
35. Там само. — Спр. 1484. — Арк. 61.
36. Там само. — Арк. 64 Зв.
37. Там само. — Спр. 1447. — Арк. 79, 82, 84.
38. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 129. — Арк. 576.
39. Там само. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 3. — Арк. 4.
40. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1869. — Арк. 31.
41. Там само. — Спр. 1480. — Арк. 121.
42. Там само. — Спр. 1484. — Арк. 79 — 80.
43. Там само. — Спр. 1467. — Арк. 128.
44. Там само. — Арк. 132.
45. Зеленин И. Е. Был ли «колхозный неонэп»? ... — С. 112.
46. Трагедия советской деревни ... Т. 4. — С. 210.
47. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1478. — Арк. 218.
48. Там само. — Спр. 1498. — Арк. 83, 122.
49. Про підбирання колосків. Постанова Дніпропетровського облвиконкому та обкому КП(б)У з 3 липня 1934 р. // Зоря. — 1934. — 4 липня.
50. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1478. — Арк. 20.
51. Там само. — Спр. 1498. — Арк. 126 — 127.
52. Там само. — Арк. 130.
53. Питання організації хлібоздачі : постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У з 11 липня 1934 р. // Зоря. — 1934. — 4 липня.
54. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1478. — Арк. 16.
55. Там само. — Арк. 17.
56. Зеленин И. Е. Был ли «колхозный неонэп»? ... — С. 112 — 113.
57. Трагедия советской деревни ... Т. 4. — С. 214, 217.
58. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1484. — Арк. 89.
59. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 84. — Арк. 439.
60. Там само.
61. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1467. — Арк. 156.
62. Там само. — Спр. 1869. — Арк. 68.
63. Там само. — Спр. 1453. — Арк. 2.
64. Там само. — Спр. 1489. — Арк. 2.
65. Там само. — Спр. 1453. — Арк. 6.
66. Там само. — Спр. 1467. — Арк. 156.
67. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6571. — Арк. 127.
68. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1467. — Арк. 156.
69. Там само. — Спр. 1471. — Арк. 49.

70. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. — Т. 3. — Кн. 2. — С. 682.
71. Там само. — С. 581.
72. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1467. — Арк. 158.
73. Там само. — Спр. 1593. — Арк. 1.
74. Там само. — Спр. 1467. — Арк. 137.
75. Там само.
76. Там само. — Спр. 1096. — Арк. 86.
77. Там само. — Спр. 1869. — Арк. 24, 25, 76, 125.
78. Там само. — Спр. 1488. — Арк. 57.
79. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6571. — Арк. 134 Зв., 135 Зв. — 137.
80. Там само. — Арк. 129, 138.
81. Там само. — Арк. 139, 140.
82. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1467. — Арк. 138, 158.
83. Там само. — Спр. 1454. — Арк. 27.
84. Там само. — Спр. 1488. — Арк. 89.
85. Там само. — Спр. 1454. — Арк. 40, 41.
86. Трагедия советской деревни ... Т. 4. — С. 360.
87. Там само.
88. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1869. — Арк. 34, 49, 50.
89. Там само. — Спр. 1593. — Арк. 11.
90. Там само. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 2363. — Арк. 134.
91. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1593. — Арк. 11.
92. Там само. — Ф. П-18. — Оп. 1. — Спр. 2363. — Арк. 134.
93. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1592. — Арк. 11.
94. Там само. — Спр. 1600. — Арк. 1.
95. Там само. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 4. — Арк. 85.

Н. Романець

РОЛЬ РЕПРЕСІЙ У ЛІКВІДАЦІЇ ОДНООСІБНОГО СЕКТОРА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ПОСТГОЛОДОМОРНИЙ ПЕРІОД (друга половина 1933—1936 рр.)

Офіційне закінчення суцільної колективізації в основних зернових районах України (Степ і Лівобережжя) у серпні 1931 р. не привело до повної ліквідації індивідуального сектора. Особливо значним проширок одноосібних господарств залишався в центральних і північних регіонах, які не входили до зони тотальної колективізації, на відміну від степової частини республіки. У с. Заброди Богодухівського району Харківської області, наприклад, із 818 господарств до складу колгоспів вступило лише 200. А в Чернігівській області залишалися великі села з рівнем колективізації 15—20 % [1]. У степовій частині республіки значний індивідуальний сектор зберігався в районах, розташованих поблизу міст або великих промислових центрів. Так, на

Дніпропетровщині у Новомосковському районі він становив 21,8 % усіх селянських господарств, у Верхньодніпровському — 17,4 %, Кам'янському-на-Дніпрі — 31,3 % [2].

Протягом 1932—1933 рр. керівництво країни, зайняте вирішенням заготівельної проблеми, не приділяло особливої уваги одноосібнику, не втягувало його до колгоспів, хоча економічний тиск на цю категорію селян не слабшав. Додамо, що за цей період кількість колективізованих селянських господарств не тільки не зросла, а, навпаки, зменшилася через відхідництво й Голодомор. Скажімо, якщо на 1 січня 1933 р. у Дніпропетровській області в колгоспах перебувало 431,7 тис. селянських господарств (86,9 % від загальної кількості), то вже на 1 квітня 1933 р. їхня кількість зменшилася до 380,8 тис. (83,4 %) [3].

Процес колективізації ускладнювало й те, що серед одноосібників Дніпропетровщини значну частину становили колишні колгоспники. Оцінивши, що називається на собі всі «переваги колективного способу життя», ці селяни вперто відмовлялися повертатися до колгоспу, заявляючи: «Хоч гірше, але власне, тому спокійніше» [4].

Колгоспи також не поспішали приймати до свого складу нових членів, адже одноосібники перед вступом розпродавали майно й худобу, приходячи до колективних об'єднань, за виразом П. Постишева, «голими». Між тим, згідно з постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р., «прийом нових членів до колгоспів міг здійснюватися лише за умови, що одноосібник <...> сумлінно виконав виробничі завдання й обов'язки щодо здачі продукції державі та віддасть до колгоспу свого коня і свою долю насінневого матеріалу» [5]. Крім того, через високий рівень землезабезпеченості колективні об'єднання не бажали обтяжувати себе наділами нових членів, для обробітку яких не вистачало техніки й робочих рук. Тому на початок липня 1934 р. індивідуальний сектор в Україні налічував 971 тис. господарств, що становило 22,8 % від загальної кількості селянських дворів [6].

У 1934 р. Кремль кардинально змінив політику щодо одноосібника. На той час у московських і місцевих можновладців сформувалася думка, що одноосібник живе краще за колгоспника. Документи свідчать, що певною мірою це відповідає дійсності. Частина одноосібників після Голодомору 1932—1933 рр. змогла пристосуватися до нових колгоспних реалій, відмовившись від польового наділу й зосередившись на присадибній ділянці та промислах. У Новопраському районі Дніпропетровської області, приміром, лише в 6 одноосібних господарствах зі 110 залишився польовий наділ [7].

Основною причиною скорочення одноосібників польових посівів були вищі ставки оподаткування, порівняно з колективним сектором. Згідно з інструкцією Комітету заготівель сільгосппродукції при РНК СРСР від 27 лютого 1933 р., норми здачі зерна з гектара для індивідуального сектора встановлювалися за ставками на 5—10 % вищими, ніж для колгоспів цього ж району, що не обслуговувалися МТС [8].

Іншою причиною відмов одноосібників від польового наділу була відсутність сталого землекористування. У багатьох районах України

індивідуальним господарствам щороку відводили нову і зазвичай найгіршу землю, що позначалося на якості її обробітку. Через це в одноосібників Дніпропетровщини взагалі не було парів, зябу [9].

Натомість відмова одноосібників від засіву польової землі ставала підставою для застосування щодо них репресій. Згідно з постановою ЦВК СРСР від 30 січня 1933 р., органам місцевої влади дозволено в таких випадках впливати на індивідуальний сектор, використовуючи суворі заходи — від позбавлення присадибної ділянки до висилки за межі краю на менш родючі землі. Органи ДПУ, у свою чергу, виявляли й ліквідували «контрреволюційні куркульські угруповання», які нібито вели роботу, «спрямовану на зрив сівби в індивідуальному секторі». Учасникам цих організацій зазвичай висували стандартні звинувачення: проведення систематичної контрреволюційної агітації серед одноосібників, підбурення їх до відмови від сівби, до продажу коней, виїзду із села тощо. Можна зробити висновки, що таким чином органи ДПУ прагнули не лише забезпечити виконання одноосібниками встановлених для них місцевими радами посівних планів, а й припинити стихійне відхідництво із села, яке тривало, незважаючи на всі перешкоди.

Та попри це одноосібники, передусім мешканці приміських районів, усіма правдами й неправдами збільшували присадибні ділянки, зокрема й за рахунок нелегальної оренди землі колгоспників. Тому, скажімо, у Магдалинівському, Кам'янському, Орхівському, Новомосковському районах Дніпропетровщини розміри присадибних ділянок одноосібників досягали 3—4 га [10]. Сільськогосподарську продукцію, вирощену на них, селяни продавали на міських базарах, отримуючи додатковий прибуток, майже не оподатковуваний.

У багатьох районах Дніпропетровщини кількість присадибної землі в одноосібників значно перевищувала розміри їхніх польових наділів. Наприклад, індивідуальному сектору Великокотмацького району належало 76 га присадибної землі та лише 27 га польової, Люксембурзького — відповідно 123 га і 27 га, П'ятихатського — 765 га і 116 га [11].

Крім того, селяни, які вели індивідуальне господарство, на відміну від колгоспників, зберігали право утримувати коня. Користуючись тим, що правління колгоспів не виділяло своїм членам коней для поїздок на базар, у лікарню, для обробітку присадибних ділянок, одноосібники ставали сільськими перевізниками або здавали коней в оренду. Додатковим джерелом прибутків для них було й відхідництво на заробітки в інші місцевості. Також селяни, які вели індивідуальне господарство, займалися перекупництвом: продавали на міських ринках продукцію присадибного господарства колгоспників. Такі факти зафіксовані в Дніпропетровській області [12].

Звичайно, партійне керівництво непокоїло те, що прибутки одноосібників значно перевищували загальні прибутки колгоспників, отримані як від колгоспу, так і від неуспільненої частини господарства [13]. Такий стан речей, безумовно, дискредитував саму ідею суцільної колективізації, що спиралася на тезу про переваги колективного способу життя. Й. Сталін з цього приводу висловився однозначно: «Якщо у індивідуала добре йдуть справи, то він, зрозуміло, знущається із колгоспу» [14].

Сигналом до початку нового наступу на одноосібників стали рішення липневої наради 1934 р. у Кремлі з питань колгоспного будівництва, на якій генеральний секретар зажадав від республіканського й обласного керівництва забезпечити щорічне зростання колективного сектора на 2—4 %. Й. Сталін вимагав посилити економічний і фінансовий тиск на одноосібників у сфері податків, торгівлі тощо, даючи їм зрозуміти, що «вигідніше бути у колгоспі, ніж в індивідуалах» [15]. Недооподаткування одноосібника, приховування його прибутків, нарізання кращих земель кваліфікувалися компартійною владою як нові форми класової боротьби, націленої на збереження одноосібників і протиставлення їх колгоспам [16].

Офіційна радянська історіографія характеризувала новий курс влади як такий, що помітно активізував процес залучення одноосібників до колгоспів [17]. Передусім значно посилювався податковий тиск на селян, які вели індивідуальне господарство. 26 вересня 1934 р. РНК і ЦВК СРСР запровадили надзвичайний одноразовий податок для одноосібних господарств, його ставки залежали від наявності засобів виробництва й ринкових прибутків. Найбільша — 200 % суми сільгосподатку 1934 р. — установлювалася для куркульських господарств, які нібито «все ще зберігалися на початку другої п'ятирічки в ряді районів і вели підривну, розкладницьку роботу серед селянства» [18].

Постанова РНК СРСР від 3 серпня 1934 р. збільшила для одноосібників і розмір хлібозаготівель. Згідно з нею обов'язкові поставки зерна державі від індивідуальних господарств, що не мали затверджених планів сівби, визначалися відповідно до фактично засіяної площі зернових культур і за нормами, які на 50 % перевищували установлені для колгоспів, що не обслуговувалися МТС. На відміну від попереднього закону, до обов'язкової поставки включалися і надпланові посіви одноосібників, але в «половинному розмірі проти встановлених норм» [19].

Закон «Про сільгосподаток на 1935 р.» передбачав «повне охоплення неземлеробських і кон'юнктурних прибутків» одноосібників та вищі ставки оподаткування, порівняно з попереднім роком. Шкала оподаткування вибудовувалась так, що одноосібні господарства з прибутком 1 тис. крб сплачували 280 крб. сільгосподатку, з прибутком 1500 крб. — 500 крб., з прибутком 2 тис. крб. — 720 крб. Тим же законом визначалося, що ставки оподаткування одноосібників повинні не менш ніж на 25% перевищувати ставки оподаткування колгоспників, аналогічне співвідношення встановлювалося й для ставок самооподаткування одноосібників і колгоспників [20].

Збільшивши податковий тиск на одноосібника, влада не забула й про санкції щодо тих індивідуальних господарств, які не виконували у встановлений строк обов'язкових натурпоставок і грошових платежів. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 21 серпня 1934 р. дозволила судовим органам конфіскувати все майно неплатника, за винятком будинку, палива, одягу, взуття, білизни та інших предметів побуту, необхідних неплатникові й утримуваним ним особам [21]. А 27 листопада 1936 р. Наркомфін СРСР видав наказ, який значно розширив коло сільських працівників, яким дозволялося застосовувати до неплатників санкції. Згідно з ним право здійснювати опис майна неплатника надавалося не

лише голові сільради та податковим інспекторам райфінвідділів, а й заступникам голови сільради з фінансової роботи і навіть членам сільради [22].

Приводом до розгортання нової хвилі репресій проти одноосібників стало й невиконання ними хлібозаготівельних планів у 1934 р. Цей рік, як уже зазначалося, виявився неврожайним через жакливу посуху в південних регіонах республіки. Але низький урожай 1934 р. не спонукав керуючий клас до кардинального перегляду заготівельних планів.

На відміну від колективних об'єднань, які не могли притримати врожай, адже конвесрним методом його прямо з поля вивозили на державні заготівельні пункти, одноосібники не поспішали здавати хліб державі. На 10 вересня 1934 р. індивідуальний сектор Дніпропетровської області виконав план зернопоставок лише на 21 % [23]. У деяких селах одноосібники не здали державі жодного кілограма зерна. Поширеною реакцією одноосібників на доведення нереальних заготівельних планів, як і в 1932 р., було стихійне відхідництво. Наприклад, з Каменівської, Мусіївської, Корніївської сільрад Білозерського району в серпні 1934 р. виїхали майже всі власники індивідуальних господарств [24].

Партійне й радянське керівництво республіки пояснило невиконання хлібозаготівель одноосібним сектором у традиційний спосіб — «куркульським саботажем», звинувативши в утраті революційної пильності керівників райвиконкомів і сільрад. Поява 14 вересня 1934 р. постанов ЦК КП(б)У та РНК УСРР, а також директиви Наркомату юстиції республіки свідчить, що влада знову звернулася до апробованої зброї — репресій. Згадана постанова Раднаркому УСРР визначила такі методи впливу на одноосібників: накладення штрафів у розмірі п'ятиразової ринкової вартості незданого хліба і вилучення незданого зерна. Злісних нездавців мали притягувати до кримінальної відповідальності. Постанова створювала юридичне підґрунтя для здійснення нових депортацій селян: одноосібників, які вели підривну діяльність проти хлібозаготівель, передбачалося позбавляти земельних наділів і виселяти за межі області. За навмисне псування хліба до кримінальної відповідальності мали притягувати одноосібників, які ховали хліб у ямах, а найбільш злісних — депортувати за межі області. Черговий раз установлювалася прискорена процедура розгляду судових справ із хлібозаготівель: не більше п'яти днів з моменту передачі справи до суду [25]. Для впровадження в життя урядової постанови Прокуратура республіки командувала уповноважених до 50 районів, які мали найбільше відставання з хлібозаготівель [26].

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності одноосібників деталізувала директива Наркомату юстиції. Привертає увагу спрощення самої процедури покарання тих селян, які не виконували заготівельних планів. Якщо раніше злісними нездавцями одноосібники визнавалися лише після застосування до них методів адміністративного впливу, то тепер потреба в цьому відпала. Одноосібників, які не виконали планів хлібозаготівель, мали відразу притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 581 КК УСРР з конфіскацією майна [27]. І хоча ЦК КП(б)У застерігав секретарів райкомів, голів райвиконкомів і начальників політвідділів від масового й хаотичного застосування репресій, було зрозуміло, що традиційних перекручень не

уникнути. Так, П'ятихатський нарсуд засудив до двох років позбавлення волі середняка Романенка, хоча на момент розгляду справи в суді він повністю виконав хлібозаготівельний план. Касаційна практика Дніпропетровського облсуду також свідчила про «не зовсім правильне застосування судової репресії» до одноосібників. У справах про нездачу хліба, розглянутих у касаційному порядку, облсуд затвердив лише 54,8 % вироків, 38,1 % змінив і 9,1 % скасував [28].

Водночас із документів прокуратури стає зрозумілою неефективність застосування репресії у вигляді штрафування одноосібників. Згідно зі ст. 110 Адміністративного кодексу заборонялося вилучати у селян на погашення штрафів корову, коня і будинок, а іншого майна в них зазвичай не було. Тому районні й обласні прокурори вимагали від Наркомату юстиції та Генпрокуратури змінити процедуру штрафування, зазначаючи, що якщо стягнення не буде здійснюватися з усього майна, то репресія матиме «паперовий характер» [29].

Характерно, що заборона вилучати у селян на погашення штрафів корів, коней і хат майже повсюдно ігнорувалася місцевими можновладцями. Так, голова Новомосковського райвиконкому Сбережковський прямо заявив селянам Займанської сільради, що «тих одноосібників, хто не здає хліб державі, будемо виганяти з хат і розпродувати», — після чого, зрозуміло, більшість одноосібників утекли із села [30]. А в Павлоградському районі на 15 жовтня 1934 р. оштрафовано 150 одноосібних господарств із 781 на загальну суму 228 тис. крб. і вилучено в порядку реалізації штрафів 124 коня, 14 корів, 14 будинків. Дії ж прокуратури, спрямовані на відновлення законності, районне керівництво нерідко оцінювало як «антипартійні». 16 жовтня 1934 р. бюро Павлоградського райпарткому ухвалило пропозицію про зняття з посади і виключення з партії райпрокурора Волкова, який вимагав повернення хат власникам [31].

Аналогічно на порушення штрафної політики щодо одноосібників реагувало й обласне керівництво. На повідомлення про перегини щодо індивідуального сектора в Мелітопольському, Павлоградському, Нововасилівському районах партійний очільник Дніпропетровщини М. Хатаєвич заявив, що «взагалі зараз не варто ставити це питання. <...> Питома вага їх у нас в області настільки незначна, що немає потреби багато про них говорити». Загалом через позицію місцевої влади прокуратура опинялася перед складною дилемою — «виконувати директиви партії чи замовчувати порушення закону» [32].

Про те, що місцеві органи юстиції, маючи досвід боротьби з «порушеннями революційної законності», не поспішали перетворювати судову репресію на масову, свідчить директива наркома юстиції УСРР від 8 жовтня 1934 р. У ній вказувалося, що в окремих районах Дніпропетровщини із надзвичайно низьким відсотком виконання плану хлібоздачі одноосібниками (Великотокмацькому — 20,4 %, Коларівському — 17,2 %, Люксембурзькому — 16,5 %, Новопраському — 9,4 % та ін.) не порушено жодної кримінальної справи, в інших — із таким же низьким відсотком виконання —

1—2 справи [33]. Загалом на 21 вересня 1934 р. у Дніпропетровській області за хлібозаготівельними справами засуджено 126 одноосібників [34].

Поява розпорядження Прокуратури і Наркомату фінансів СРСР від 14 листопада 1934 р. дає змогу припустити, що уникнути масового штрафування одноосібників не вдалося. Обіжник «категорично заборонив» вилучати в колгоспників і колгоспів майно й худобу задля повернення колишнім власникам — одноосібним господарствам у разі перегляду рішень щодо його конфіскації. Селяни могли розраховувати лише на відшкодування його вартості у грошовій формі за рахунок того бюджету, до якого перераховані кошти після його реалізації. Оскільки після конфіскації майно нерідко безслідно зникало, шансів на відновлення справедливості у селян було небагато. Тих посадовців, які б намірилися повернути одноосібникам незаконно відібране майно, мали притягати до кримінальної відповідальності за статтями 97 та 99 КК УСРР. Додамо, що в руслі реалізації постанов від 14 вересня міських прокурорів і нарсуддів зобов'язали організувати в сільрадах, де саботаж хлібоздачі одноосібниками був «особливо злісним», показові судові процеси із широким їх висвітленням у пресі [35].

На погляд Наркомату юстиції УСРР, саме завдяки «застосуванню суворіших репресій і збільшенню кількості притягнутих до відповідальності злісних нездавців хліба» вдалося зламати опір індивідуального сектора. Відтак, якщо на 10 вересня 1934 р. одноосібники виконали тільки 39 % хлібозаготівельного плану, то на 5 жовтня — уже 87 % [36].

Крім судової репресії, до одноосібників, що «ухилилися від хлібоздачі», застосовували й адміністративну репресію. Так, у Дніпропетровській області до 1 жовтня 1934 р. оштрафували 1 316 індивідуальних господарств [37].

Застосування судових і адміністративних репресій проти одноосібників у 1935 р. було пов'язане з несплатою ними сільгосподатку, адже у зв'язку з черговими змінами системи оподаткування виплати індивідуального сектора (сільгосподаток, культзбір, самооподаткування), порівняно з 1934 р., зросли майже удвічі: пересічно з 260 до 428 крб. на одне господарство. Наприклад, якщо у 1934 р. одноосібникам Дніпропетровської області нарахували 1780 тис. крб. сільгосподатку, то у 1935 р. — вже 3174 тис. крб. [38].

Для більшості одноосібників нові платежі виявилися непідйомними, тож на 1 жовтня 1935 р. від індивідуального сектора республіки надійшли лише 25,1 млн. крб., або 48,8 % сільгосподатку [39]. Перевірка сплати податку продемонструвала, що багато господарств навіть не починали його сплачувати, тому місцеві органи почали масово карати неплатників.

Намагання влади прискореними темпами й за будь-яку ціну ліквідувати індивідуальний сектор викликали опір одноосібників, передусім пасивний, що виражалось у стихійному відхідництві, скаргах, які селяни надсилали до республіканських і центральних установ, відмовах виконувати нереальні податкові й хлібозаготівельні державні зобов'язання. За неповними даними Наркомату фінансів УСРР, лише в 1935 р. із сіл Дніпропетровщини виїхали 113 одноосібних господарств, а 145 відмовилися виконувати хлібозаготівельні плани, посилаючись на недосів озимих, відсутність насіння, робочої сили, тягла, реманенту, відведення непридатних для сівби ділянок тощо [40].

Різноманітні репресивні заходи, застосовані владою впродовж другої половини 1934—1936 рр., зумовили приплив одноосібників до колгоспів. Відтак за півроку (з 1 липня 1934 р. до 1 січня 1935 р.) відсоток колективізованих селянських господарств у Дніпропетровській області зріс з 91,3 % до 93,5 % [41]. У другій половині 1935 р. масовий вступ одноосібників до колгоспів спостерігався після нарахування значно збільшеного, порівняно з 1934 р., сільгосподатку. Лише за півтора місяця стягнення сільгосподатку (з 1 липня до 15 серпня) до колективних об'єднань Дніпропетровщини вступили 2,2 тис. індивідуальних господарств [42].

Отже, головною причиною застосування репресій проти одноосібників у 1934—1936 рр. було прагнення влади повністю ліквідувати індивідуальний сектор, який, на думку Й. Сталіна, залишався своєрідною «п'ятою колоною», підґрунтям для відродження капіталістичних, приватновласницьких відносин в аграрному секторі. Влада продовжувала використовувати репресії як засіб тиску на одноосібників і під час виконання основних господарсько-політичних кампаній, що особливо яскраво проявилось під час хлібозаготівель 1934 р. Наступ на одноосібника розпочався після липневої (1934 р.) наради в Кремлі з питань колгоспного будівництва й супроводжувався посиленням фінансового тиску на індивідуальні господарства, що, в свою чергу, зумовило застосування репресій. Основними силовими методами впливу на одноосібників були адміністративні (штрафи, вилучення майна) та судові репресії, які застосовувалися за невиконання фінансових зобов'язань, заготівельних і посівних планів. У рамках забезпечення господарсько-політичних кампаній органи ДПУ—НКВС займалися фабрикацією «контрреволюційних справ» одноосібників. Застосування фінансового та репресивного тиску на них дало змогу владі на 1 липня 1936 р. довести рівень колективізації в Дніпропетровській області до 98,8 % — у колективних об'єднаннях перебували 333 тис. селянських господарств, поза колгоспами залишилися 4,1 тис. одноосібних господарств [43]. Таким чином, тотальна колективізація сільського господарства була фактично завершена.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Трагедия советской деревни ... Т. 4. — С. 130, 176.
2. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1096. — Арк. 95.
3. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Т. 3. — С. 412.
4. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6486. — Арк. 32.
5. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства ... — С. 451.
6. Трагедия советской деревни ... Т. 4. — С. 176.
7. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 25.
8. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6430. — Арк. 120.
9. Там само. — Спр. 6486. — Арк. 31.
10. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 24.

11. Там само. — Спр. 1096. — Арк. 96 — 97.
12. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6485. — Арк. 71.
13. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1489. — Арк. 25.
14. Трагедия советской деревни ... Т. 4. — С. 189.
15. Там само. — С. 190 — 191.
16. Зоря. — 1934. — 24 жовтня.
17. История советского крестьянства : в 5 т. — Т. 2 : Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства. Конец 1927—1937 гг. / ред. И. Е. Зеленин, Н. А. Ивницкий, И. В. Русунов, В. М. Селунская. — М. : Наука, 1986. — С. 312.
18. Вылцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935—1937 гг.) / М. А. Вылцан. — М. : Наука, 1978. — С. 58.
19. Зоря. — 1934. — 5 серпня.
20. Вылцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя (1935—1937 гг.) ... — С. 59.
21. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6484. — Арк. 86.
22. Там само. — Спр. 7065. — Арк. 163.
23. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 76. — Арк. 132 зв.
24. Там само. — Спр. 129. — Арк. 506.
25. Там само. — Спр. 76. — Арк. 132 зв.
26. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 1360. — Арк. 156.
27. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 76. — Арк. 131.
28. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 1360. — Арк. 159.
29. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 129. — Арк. 509 — 509 зв.
30. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1447. — Арк. 99.
31. Там само. — Спр. 1495. — Арк. 124 — 124 зв.
32. Там само. — Арк. 123, 124 зв.
33. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 76. — Арк. 136.
34. Там само. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 3. — Арк. 4.
35. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 76. — Арк. 129.
36. ЦДАВО України. — Ф. 8. — Оп. 16. — Спр. 1360. — Арк. 156.
37. Там само. — Арк. 160.
38. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6694. — Арк. 9.
39. Там само. — Арк. 16.
40. Там само. — Арк. 21 — 22.
41. Історія колективізації сільського господарства Української РСР ... — Т. 3.— С. 412, 425.
42. ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6694. — Арк. 14.
43. Історія колективізації сільського господарства Української РСР ... — Т. 3.— С. 566.

Н. Романець

РЕПРЕСИВНІ АКЦІЇ В КОНТЕКСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНУ (1933—1934 рр.)

Суцільна колективізація аграрного сектора, яка супроводжувалася масовими депортаціями розкуркулених і репресованих, стихійним від'їздом селян із сіл до міст та новобудов, Голодомором, призвела до катастрофічного скорочення сільського населення, особливо в степових регіонах республіки. Навесні 1933 р. у багатьох колгоспах Дніпропетровщини навантаження на одного працездатного сягало 20 га землі [1]. В результаті, у Степу сформувався масив земель, які через брак робочих рук, тягла та сільськогосподарської техніки, не оброблялися колективними об'єднаннями з 1928—1929 рр., перетворившись на розсадник бур'янів. Лише в Магдалинівському районі Дніпропетровської області кинутих радгоспних і колгоспних земель нараховувалося 6 тис. га [2].

Насамперед запустіння переживали регіони, де напередодні суцільної колективізації домінувала хутірська форма землеволодіння, бо саме їх власники першими потрапили під прес розкуркулення. Характерний приклад: на території Єгорівської сільради Покровського району Дніпропетровської області до 1930 р. розташовувалися 6 хуторів із 69 заможними господарствами, яких під час суцільної колективізації розкуркулили й вислали. Попри те, що сільраді й новоутвореному колгоспу відійшли конфісковані у куркулів добротні будинки і реманент, через декілька років хутори перетворилися на справжню пустку — будинки руйнувались, а фруктові сади площею 3—4 га заростали бур'яном [3].

Різке зменшення чисельності колгоспників також призвело до посилення експлуатації тих, кому пощастило вижити. Ось як описував ситуацію, що склалася в одному з колгоспів Покровського району, відповідальний інструктор Дніпропетровського обкому партії Стасюк: «Основне ядро третьої бригади колгоспу «Центральний» — 10—12 осіб — уже більше місяця не мали жодного вихідного. Один колгоспник показав мені зовсім заплілі ноги, тому що протягом останнього місяця йому майже не доводилось роззуватися. Особливо тяжко без вихідних доводиться колгоспницям, бо, крім праці в колгоспі, на них очікує робота вдома... Таким чином, на їхню долю випадає подвійний тягар. Ці ж чесні колгоспники найбільше страждають і матеріально. Навіть ті, хто постійно на роботі, не відпрацьовують необхідних норм, а тому не мають потрібної кількості трудовнів. На цих же колгоспників припадає найбільше штрафів, оскільки вони весь час у полі зору...» [4].

Значне скорочення сільського населення внаслідок соціалістичного перетворення аграрного сектора й Голодомору поставило на межу зриву посівну кампанію 1933 р. Проблему дефіциту робочої сили в сільській місцевості партійно-радянське керівництво республіки намагалось вирішити в різний спосіб. У березні 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення повернути з міст на весняні польові роботи колгоспників-відхідників. Іншим джерелом поповнення робочої сили став так званий «бродяжницький

елемент», який органи ДПУ й міліція організовували в спеціальні команди і «під особливим наглядом» відправляли працювати до радгоспів [5]. Дніпропетровський обком КП(б)У та облвиконком змушені були мобілізувати для проведення сівки 1200 осіб з міст. На це із скарбниці витратили 300 тис. крб [6].

Перед початком жнив, за оцінками С. Косіора і П. Постишева, орієнтовна мінімальна потреба в додатковій робочій силі на селі становила по Дніпропетровській області 10 тис. осіб [7]. Коли стало зрозуміло, що нестача робочих рук позначиться на виконанні «першої заповіді» хлібозаготівельного плану, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 18 липня 1933 р. постанову про мобілізацію комуністів і комсомольців міст області (крім обласних центрів), дорослих працездатних членів їхніх родин до колгоспів і радгоспів на час збирання, молотьби та хлібоздачі. Одночасно з обласних центрів до села планували відрядити не менше половини комуністів і комсомольців підприємств, до 80% комуністів установ, крім тих, що функціонували у сфері вугільної промисловості, металургії та машинобудування [8]. 9 липня 1933 р. партійне керівництво республіки прийняло рішення про «вербування робочої сили у колишніх повітових, окружних і заштатних містечках» області. А постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. дозволила залучати до збирання врожаю в УСРР військовослужбовців [9].

У розпал жнив ЦК КП(б)У був змушений вжити додаткових «мобілізаційних заходів», ухваливши 15 липня 1933 р. постанову, яка зобов'язала Наркомат юстиції відіслати до колгоспів і радгоспів 30 тис. осіб, засуджених до примусових робіт без позбавлення волі [10].

Однак вжиті владою заходи так і не змогли компенсувати дефіцит робочої сили на селі, тому жнива 1933 р. супроводжувалися значними втратами врожаю, досягаючи в окремих колгоспах Дніпропетровської області 20—25 % [11]. За підрахунками С. Кульчицького, загальні «втрати врожаю під час збиральної кампанії 1933 р. сягали третини валового збору (33,3 %), тобто 473 млн. пудів» [12].

Намагаючись вирішити питання забезпечення колгоспного сектора Дніпропетровщини робочою силою на період збиральної кампанії, перший секретар обкому КП(б)У М. Хатаєвич виступив з пропозицією упродовж квітня — червня організувати переселення в область до 16 тис. селянських родин з інших регіонів країни [13].

Урешті, необхідність сільськогосподарського переселення в степові регіони України зумовлювалася на лише браком робочих рук, але й катастрофічною ситуацією з тяглом. Типовий приклад: якщо в 1930 р. у Новотроїцькому районі нараховувалося 12 тис. коней, то навесні 1933 р. — лише 2900 [14]. Як наслідок — у колгоспах зони обслуговування Новоградівської МТС Дніпропетровської області навесні 1933 р. на одного коня припадало 31,5 га землі, у колгоспі «Іскра» Бердянського району — 54 га [15]. Тому під час посівної й збиральної кампаній 1933 р. у республіці як тяглову силу широко використовували корів і биків. Лише в комуні ім. Сталіна Генічеського району на польових роботах задіяно 246 корів і 44 бики [16].

Стихийне переселення селян до спустошених Голодомором степових регіонів України почалося ще до прийняття офіційного рішення центральною владою. За повідомленням М. Хатаєвича, до кінця серпня 1933 р. до Дніпропетровщини самовільно переселилися 1 500 родин із західних областей та Білорусії. У Мелітопольському, Апостолівському, Костянтинівському, Великолепетиському районах з'явилися 150—200 родин переселенців [17]. Головними причинами «непланового» переселення із західних областей були недорід і великі втрати зернових культур та картоплі, через що її колгоспники майже не мали хліба й фуражу для худоби [18].

Стихийне переселення з Росії й Білорусії відбувалося таким чином. Спочатку до колективних об'єднань області приїздили ходоки, які домовлялися з правліннями колективних об'єднань про переселення. Більшість переселенців становили колгоспники, але були й одноосібники, які свій переїзд мотивували малоземеллям і нестачею робочої сили в південних регіонах України. Стихийних переселенців не приймали до складу колгоспів, а лише використовували під час збиральної кампанії 1933 р. Питання про їх зарахування до складу колективних об'єднань мали вирішити в централізованому порядку [19].

Особливо активно «непланові» переселенці з різних областей Союзу почали прибувати до області із жовтня 1933 року. У результаті, до 1 квітня 1934 р. колгоспи Дніпропетровщини прийняли 10042 господарства непланових переселенців. Оскільки неорганізовані переселенці не мали пільг, М. Хатаєвич звернувся до Й. Сталіна й В. Молотова з проханням «оформити це переселення постановою Раднаркому Союзу і поширити на них всі пільги, якими користуються планові переселенці» [20].

Офіційне рішення про переселення до України 20 тис. селянських господарств з Білорусії та Росії ЦК ВКП(б) ухвалив 31 липня 1933 р. На Дніпропетровщині планувалося розмістити 6,5 тис. сімей із західних областей РРФСР [21]. Організувати переселення мав Всесоюзний переселенський комітет, створений при РНК СРСР 15 серпня 1933 р. для «повного освоєння малозаселених родючих районів». Переселенцям дозволялося взяти з собою домашні, хатні речі, дрібний реманент, худобу: корів, телят, овець, свиней, птахів, а також продукти: зерно, борошно, овочі тощо. Інше майно вони могли продати. На території України кожній родині переселенців мали безплатно надати придатний для проживання будинок з необхідними надвірними будівлями. Наркомзем УСРР і Дніпропетровський, Харківський, Донецький, Одеський облвиконкоми мусили до 10 листопада 1933 р. організувати ремонт 20 тисяч хат разом із господарськими будівлями, очистити криниці. Кожен двір переселенців мали забезпечити двомісячним запасом палива та необхідною кількістю фуражу [22].

Щоб заохотити білоруських і російських селян переселятися в Україну, їм надавалися численні пільги, зокрема списувалася заборгованість з усіх видів податків, надавалося звільнення на 3 роки від сплати сільгосподатку, культзбору і 50% страхових платежів, на 1 рік — від м'ясо- і молокоподатків [23].

Кампанія з переселення колгоспників із західних областей на Дніпропетровщину почалася 15 жовтня 1933 р. [24]. Вербували переселенців

начальники ешелонів і їхні помічники. Начальниками ешелонів призначали керівників району заселення або працівників зони діяльності МТС, їхніми помічниками — членів сільрад або правлінь колгоспів «місць вселення». З Дніпропетровщини до західних областей для організації переселення відрядили 107 начальників ешелонів і 159 помічників. Для вербування переселенців виділили 36 адміністративних районів південної частини західних областей. На організації переселення негативно позначалася відсутність у представників переселенського комітету й облземвідділів матеріалів з економічними показниками всіх районів області, на підставі яких можна було б обґрунтовано визначити кількість господарств переселенців. Зрештою, «кампанійський» підхід до переселення привів до того, що в деяких колгоспах західних областей залишилися менше десяти господарств. У патовій ситуації опинилися й ті російські колективні об'єднання, які мали молочно-товарні ферми з десятками голів худоби — 3—5 родин колгоспників, які залишились у селі, не могли організувати за ними належного догляду [25]. Загалом, через численні прорахунки союзного й місцевого керівництва внаслідок переселення колгоспників в Україну значно погіршилося організаційно-господарське становище російських і білоруських колгоспів — вирішуючи проблему забезпечення колективних об'єднань робочою силою в одному місці, влада створювала її в іншому.

Вербування переселенців у більшості районів Західної області закінчили до 15 листопада 1933 р. Під час вербування, а також після його закінчення здійснювали «якісну перевірку переселенців»: на загальних зборах колгоспників або груп переселенців виявляли «куркульські та контрреволюційні елементи, прогульників, ледарів, крадіїв», яких позбавляли права на переселення [26].

На 25 листопада до області відправлено 33 ешелони з 2150 родинами переселенців. Закінчили переселення російських селян 1 січня 1934 р. Усього до Дніпропетровської області приїхали з Росії 38 393 особи у складі 6 607 господарств, пересічно 5,7 особи на одне, із яких працездатних — 3,7 особи. Переселенці привезли із собою 5 785 коней, 7 546 голів великої рогатої худоби і 16 190 голів дрібної худоби [27]. Російським переселенцям виділено 580 588 крб. кредиту, з яких 252 210 крб. вони використали на ліквідацію будівель і 233 312 крб. — для купівлі дрібної худоби [28].

Хоча органи ДПУ звітували про успішне приймання переселенців, численні факти засвідчують інше. Більшість колгоспів виявилися не готовими прийняти й розмістити велику кількість людей, тож слід вважати, що, визначаючи переселенські квоти, позиція місцевого колгоспного й радянського керівництва особливо не враховувалася. Серед проблем, з якими наперед зіткнулися переселенці, була відсутність житла. Більшість призначених для них хат, імовірно, втратили власників під час Голодомору або масових репресій, а тому були занедбані: вибиті або закладені цеглою вікна, діряві покрівлі, забиті димоходи, повна відсутність меблів. Керівники колгоспів мали підготувати житлові приміщення до приїзду нових господарів, але до початку листопада 1933 р. у Великобілозерському районі відремонтували лише 154 будинки із 450, у Нижньосірогозькому — 165 хат

із 550 [29]. У колективних об'єднаннях Кам'янського, Покровського, Нововасилівського, Бердянського районів ремонту будинків не здійснено взагалі. При цьому місцеві чиновники справно звітували про проведення всіх необхідних робіт [30]. Через це в Близнюківському, Божедарівському, Якимівському, Старокаранському та інших районах переселенців підселяли до будинків місцевих колгоспників або розміщували декілька родин в одній хаті [31]. Ще гіршою була ситуація із забезпеченням переселенців елементарними меблями (столами, стільцями, ліжками), фуражем, паливом.

Погана підготовка до прийому переселенців зумовлювалася не стільки бездіяльністю місцевого керівництва, скільки відсутністю необхідних для ремонту будівельних матеріалів — лісу, скла. Голова Дніпропетровського облвиконкому І. Гаврилов у доповідній записці від 31 жовтня 1933 р. визнав: будинки фактично не ремонтуються, бо «за нарядами <...> ми нічого ще не отримали». На прийманні організованих переселенців негативно позначилося й те, що в колгоспах області до кінця жовтня вже розмістилися декілька тисяч неорганізованих переселенців, у зв'язку з чим голова облвиконкому попереджав республіканське керівництво: «Коли вирушать ешелони організованих переселенців, у нас можуть виникнути непорозуміння, розміщуючи їх» [32].

Становище переселенців ускладнювала й нестача продовольства. Отримані Дніпропетровщиною для допомоги переселенцям 60 тис. пудів хліба використали до кінця листопада 1933 р., проте їх не вистачило для задоволення навіть мінімальних потреб. Тому М. Хатаєвич звернувся до ЦК КП(б)У і РНК УСРР з проханням про виділення додаткових 30 тис. пудів хліба. Але партійне керівництво республіки відмовилося задовольнити це прохання, аргументуючи, що «весь хліб, виділений спеціально для допомоги переселенцям, уже розподілили». Водночас очільникам області нагадали, що Дніпропетровщина вже отримала 870 тис. пудів насінневих і 855 тис. пудів інших фондів для допомоги колгоспам з мізерними виплатами на трудовні. Відтак республіканське керівництво зробило висновок, що «отриманого хліба достатньо, щоб надати допомогу колгоспам, куди їдуть доприселенці» [33].

Місцеве населення часто вороже ставилося до переселенців. На Дніпропетровщині, зокрема, ширилися чутки, що до них приїхали не переселенці, а «біженці із західної прикордонної смуги», що «там вже риються окопи і почалися бойові дії з Німеччиною». Селяни також пов'язували з переселенням можливість нових депортацій з України — боялися, що «виселять стільки ж господарств, скільки прибуде переселенців». Не слід забувати й про конфлікти на національному ґрунті: «Кацапи їдуть сюди господарювати, і всі українці у колгоспі будуть лише виконувати волю кацапів», «Їдуть, щоб об'їдати українців». Тому попри офіційний урочистий прийом з мінганями й музикою, який влаштували представники районної влади і колгоспів на станціях, куди прибували ешелони, переселенці не могли розраховувати на гостинність місцевого населення. До того ж українське село, переживши Голодомор, продовжувало голодувати і після збору врожаю 1933 р. Місцеві селяни відразу після приїзду попереджали переселенців, до якої «квітучої землі» вони потрапили. Так, на станції Якимівка серед переселенців ходила жінка, яка їх

питала: «Чого ви до нас приїхали, у нас ще лежать трупи неприбрані по хагах. Ви тут помрете з голоду» [34].

У спецповідомленнях прокуратури й ДПУ наводяться численні факти образ, знущань і навіть побиття переселенців місцевим населенням. В артілі ім. Ворошилова Новопрязького району, наприклад, селяни зачиняли колодязі й не давали переселенцям води. У с. Ганнівка П'ятихатського району 11 лютого 1934 р. група п'яних мешканців з криками «Бий кацапів, рятуй Україну!» вчинила погром квартир переселенців [35]. Іноді такі розправи приводили до летальних наслідків, як у с. Андріївка Коларівського району, де переселенку кинули до колодязя, й вона потонула [36].

Колгоспне керівництво, у свою чергу, не обраховувало і не розплачувалося з переселенцями за вироблені трудові, практикувало незаконні штрафи, арешти, вилучення речей. У колгоспі «Хлібороб» Долинського району за виконання однакової роботи переселенцю Верміхіну нарахували півтрудодня, а місцевому колгоспнику Великому — два [37]. Іноді переселенців узагалі відмовлялися приймати до колгоспу або «перекидали» з одного колективного об'єднання до іншого.

Траплялися випадки підпалів або руйнації будинків переселенців, крадіжок їхнього майна. Скажімо, у с. Дмитрівка Васильківського району, до якого переїхало 40 родин переселенців, упродовж 3 місяців зафіксовано 19 випадків грабунків їхніх господарств, скоєних бандою, що складалася «з колишніх куркулів і репресованих радвладою» [38].

Однією з причин конфліктів між місцевим населенням і переселенцями було те, що останнім часто передавали будинки репресованих селян. Їхні ж родичі, руйнуючи помешкання чужинців, ніби мстилися за поневір'яння своїх близьких. Якщо ж колишні власники будинків поверталися в село із заслання, вони також нападали на переселенців, намагаючись повернути конфісковане майно. У лютому 1934 р. подібний випадок трапився у с. Андронівка Коларівського району [39]. Щоб урегулювати цю проблему, Генеральна прокуратура республіки 26 липня 1934 р. ухвалила директиву, згідно з якою «будинки та садиби, кинуті колишніми одноосібниками та колгоспниками напризволяще й закріплені за переселенцями», не підлягали поверненню колишнім їх власникам [40]. Сільради й інші органи влади мали вживати відповідні заходи, щоб «захищати переселенців від залякування та інших спроб впливу з боку тих, хто кинув своє село і колгосп, а тепер повертається» [41].

Можливо, проблеми, що виникли з російськими й білоруськими переселенцями, примусили Кремль ухвалити рішення про переселення до степових регіонів України колгоспників із центральних і північних областей республіки, тобто обмежитися переселенням у межах УСРР. 9 грудня 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про переселення протягом січня — березня 1934 р. 16 тис. господарств із Чернігівської, Київської та Вінницької областей до Донецької, Дніпропетровської, Одеської, Харківської. На українських переселенців поширювалися всі пільги загальносоюзних, лише термін звільнення від сплати податків скорочувався до 1 року [42].

Вирішенням проблем переселенців почало займатися й обласне керівництво. 7 лютого 1934 р. Дніпропетровський обком і облвиконком ухвалили спільну постанову, якою зобов'язали райвиконкоми та райпарткоми «протягом 5-ти днів закінчити ремонт приміщень і остаточно закріпити за переселенцями будинки з господарськими будівлями, садибою, не дозволяючи подальшого переведення переселенців з одного колгоспу до іншого». Переселенців мали якнайшвидше оформити членами колгоспів, закріпити за бригадами, видати трудкнижки, забезпечити роботою [43].

Переселення із Київської і Чернігівської областей до Дніпропетровщини тривало з 12 січня до 14 лютого 1934 р. Замість запланованих 6 000 господарств до області переїхало 6 300 господарств чисельністю 29 348 осіб, які привезли з собою 3 543 коней, 4511 голів великої рогатої худоби і 5 721 голову дрібної худоби. Також у першому кварталі 1934 р. із західних областей до Сталіндорфського єврейського національного району переселилося 311 сімей колгоспників-євреїв [44].

Через погані господарсько-побутові умови й вороже ставлення місцевого населення частина переселенців повернулася назад ще у 1933 р., тобто відразу після приїзду. Так, у колгоспі «Комінтерн» Апостолівського району із 55 родин переселенців виїхали 37 [45]. Наступна хвиля масового повернення переселенців припадає на літо — осінь неврожайного 1934 р. Перед загрозою нового голоду виїздили перш за все переселенці зі степових регіонів України. За даними М. Хагаєвича, на 26 вересня 1934 р. з області виїхали понад 40% переселенців. Партійний очільник Дніпропетровщини визнавав, що «організаційно-господарські заходи, спрямовані на закріплення переселенців, <...> не дають ефекту, тому що всі вони кричать про хліб» [46].

У найскрутнішій ситуації влітку 1934 р. опинилися єврейські переселенські колгоспи Сталіндорфського району, що визначалося кількома причинами. По-перше, в єврейських переселенських колгоспах, порівняно з українськими, російськими, німецькими колективними об'єднаннями, значний відсоток становили непрацездатні: інваліди, особи похилого віку. Секретар Сталіндорфського райкому КП(б)У М. Кіпер зазначав, що із містечок і великих міст переселяли переважно людей, «доведених до крайнього виснаження і зубожіння» [47]. Утримання непрацездатних членів ставало додатковим тягарем для єврейських колгоспів, ускладнюючи їхнє становище в умовах неврожаю.

По-друге, слід враховувати, що, на відміну від місцевих колгоспників, у яких були залишки припасів хліба минулого року, що дозволяло їм «дотягнути до нового врожаю», переселенці почали голодувати вже під час збору врожаю. У колгоспі «Більшовик» були зафіксовані випадки вживання сурогатів, у колгоспах «Новий шлях» і «Якір» — опухання дітей. У серпні 1934 р. у колгоспі «Сталін» 4 дітей померли від голоду [48]. Видача зерна на трудодні також не вирішила проблеми, оскільки через низьку врожайність зернових — 0,83—1,6 ц з га — виплати на трудодні були мізерними: 167—200 г хліба. Тому, починаючи з липня 1934 р., утечі переселенців із єврейських колгоспів набули масового характеру. До 1 жовтня 1934 р. зі Сталіндорфського району виїхали 383 господарства: 54 господарства, які

переселилися до 1933 р., 90 господарств переселенців 1933 р. і 239 господарств переселенців 1934 р. із західних областей [49].

Про масовість повернення селян-переселенців опосередковано свідчить той факт, що це питання розглядалося на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У 20 лютого і 6 березня 1934 р. За результатами цих обговорень було ухвалене рішення, яким Донецький, Одеський, Дніпропетровський, Харківський обкоми зобов'язувалися «перевірити стан доприселенців і вжити заходів до створення належних умов по їх обслуговуванню». Одночасно партійне керівництво республіки попередило всіх секретарів РПК, голів РВК і начальників політвідділів доприселенських районів про притягнення до найсуворішої відповідальності за неухвалене ставлення до переселенців [50].

За неповними даними Переселенського комітету при РНК СРСР, на 1 вересня 1934 р. із 45,5 тис. колгоспних господарств, що переселилися в Україну, повернулися 10 282 господарства (23,5 %), зокрема з Дніпропетровської — 3 198 (24 %). В офіційних документах повернення переселенців називалося «зворотництвом» (рос. «обратничество»). Як це не парадоксально, але влада сама створила для нього умови, спрямувавши переселенців до найбільш слабких колгоспів, які накопичили «велику фінансову заборгованість за попередні роки» [51]. Невипадково секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у доповідній записці Й. Сталіну від 14 червня 1934 р. змушений був визнати, що переселення не вирішило проблеми забезпечення колгоспів робочою силою.

За таких обставин органи юстиції й ДПУ УСРР почали боротьбу із «саботажниками переселенського руху», які за допомогою «терористичних заходів, убивств, підпалів, крадіжок у переселенців» намагалися їх залякати і «тим самим зірвати заходи партії та уряду до закріплення переселенців на нових місцях» [52]. На початку березня 1934 р. Генеральна прокуратура республіки зобов'язала міських і дільничних прокурорів «перевірити виконання районними та сільськими організаціями директив уряду та партії щодо переселенців». Осіб, винних у «злочинному ставленні до переселенців», мали притягати до найсуворішої відповідальності [53].

Особливо активно працювали в цьому напрямі органи держбезпеки. За неповними даними, які наводилися в доповідній записці ДПУ УСРР від 3 січня 1934 р., до відповідальності було притягнуто 91 особу. А до кінця березня їхня кількість зросла до 260 [54]. У Покровському районі Дніпропетровської області, наприклад, репресували кількох селян, які агітували переселенців кидати колгоспи й повертатися на батьківщину [55].

Загалом з початку переселення і до кінця листопада 1934 р. органами НКВС у республіці було притягнуто до відповідальності 580 осіб, зокрема заарештовано 305, із них:

- за саботаж і протидію влаштуванню переселенців — 177 осіб;
- за контрреволюційну діяльність, спрямовану на зрив переселення — 189;
- за викривлення щодо переселенців — 79;
- за терористичні прояви — 71;
- за крадіжки майна переселенців — 64 особи.

Одночасно ліквідовано до 45 куркульських угруповань, діяльність яких спрямовувалась на зрив переселення [56].

На підставі проведеного аналізу можна зробити висновок, що сільсько-господарське переселення не вирішило проблеми організаційно-господарського зміцнення колгоспного сектора Дніпропетровщини, оскільки партійно-державне керівництво належним чином не організувало прийом і розміщення переселенців, не забезпечило їх житлом, продовольством, хатніми речами. Під час голоду 1934 р. значна частина переселенців узагалі були кинуті напризволяще, що посилювало рух «зворотництва». Вирішення проблеми закріплення переселенців влада шукала не стільки в соціально-економічній площині, скільки в покаранні «саботажників переселенського руху», притягуючи до кримінальної відповідальності селян, які вороже ставилися до переселенців або просто повідомляли їм про реальний стан речей у постголодоморній Україні, а також посадових осіб колгоспів, призначених «цапами-відбувайлами» за чергові прорахунки центральної влади. Проте покарання «саботажників переселенського руху» не вирішило проблеми закріплення переселенців, не змогло ліквідувати «зворотництво», а відповідно, й поповнити робочою силою колективні об'єднання степових регіонів України. На 1 вересня 1935 р. у Дніпропетровській області нараховувалося 160 колгоспів із значною нестачею робочої сили, в яких середнє навантаження на працездатного сягало 10,2 га. Одночасно на Дніпропетровщині нараховувалося 763 колективних об'єднання, які демонстрували негативні наслідки господарювання через «нестачу живого тягла». У республіці чисельність відсталих колгоспів із браком робочої сили становила 1 714, з нестачею тягла — 2 581 [57].

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 588. — Арк. 21.
2. Там само. — Спр. 1471. — Арк. 15.
3. Там само. — Спр. 1478. — Арк. 151 — 152.
4. Там само. — Спр. 270. — Арк. 6.
5. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 282. — Арк. 97.
6. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 588. — Арк. 44.
7. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали ... — С. 904.
8. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 284. — Арк. 80.
9. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали ... — С. 890—891.
10. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 181.
11. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6334. — Арк. 90.
12. Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення ... — С. 355.
13. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 588. — Арк. 22.
14. Там само. — Спр. 1453. — Арк. 68.

15. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 36. — Арк. 273.
16. Історія колективізації сільського господарства Української РСР ... — Т. 3. — С. 281 — 282.
17. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6392. — Арк. 15.
18. Там само. — Спр. 6393. — Арк. 25.
19. Там само. — Спр. 6392. — Арк. 12.
20. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1100. — Арк. 124.
21. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали ... — С. 949.
22. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6392. — Арк. 24.
23. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали ... — С. 951.
24. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1100. — Арк. 53.
25. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6393. — Арк. 4.
26. Там само. — Арк. 6.
27. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1100. — Арк. 53, 56.
28. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6393. — Арк. 1.
29. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6392. — Арк. 31.
30. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1097. — Арк. 161.
31. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД ... — Т. 3. — Кн. 2. — С. 502.
32. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6343. — Арк. 171 — 172.
33. Там само. — Спр. 6392. — Арк. 102.
34. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1100. — Арк. 54 — 55.
35. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 84. — Арк. 30.
36. Там само. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1100. — Арк. 55.
37. Там само. — Спр. 1097. — Арк. 161.
38. Там само. — Ф. Р-1520. — Оп. 3. — Спр. 91. — Арк. 29.
39. Там само. — Спр. 84. — Арк. 277.
40. Там само. — Спр. 76. — Арк. 138.
41. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 — 1933 роки) ... — С. 316.
42. Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали ... — С. 983—984.
43. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1097. — Арк. 161.
44. Там само. — Спр. 1100. — Арк. 56.
45. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД ... — Т. 3. — Кн. 2. — С. 503.
46. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 1. — Спр. 1467. — Арк. 137.
47. Там само. — Спр. 1107. — Арк. 48.
48. Там само. — Спр. 1471. — Арк. 49.
49. Там само. — Спр. 1107. — Арк. 46.

50. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 338. — Арк. 137.
51. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД ... — Т. 3. — Кн. 2. — С. 639.
52. Зоря. — 1934. — 24 жовтня.
53. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. Р-2262. — Оп. 1 дод. — Спр. 2. — Арк. 93.
54. Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД ... — Т. 3. — Кн. 2. — С. 504, 546.
55. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6581. — Арк. 14, 15.
56. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 27. — Спр. 7. — Арк. 306.
57. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6693. — Арк. 81—82.

Н. Романець

«КУРКУЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ» 1937—1938 рр.: ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

«Великий терор» 1937—1938 рр. посідає особливе місце серед репресивних акцій сталінського режиму, здійснених протягом 1930-х рр., як за кількістю жертв, так і за соціально-економічними й політичними наслідками. Визначаючи причини відмови влади від «поміркованого» репресивного курсу другої половини 1933—1936 рр. і відновлення масового терору, дослідники дотримуються різних підходів. Частина істориків головним вважають фактор зовнішньої загрози: «Радянське керівництво сприймало ситуацію 1937—1938 рр. як передвоєнну, а тому репресії спрямувалися проти тих соціальних елементів населення, яких режим <...> розглядав як потенційну “п’яту колону”» [1]. Н. Верт розглядає «Великий терор» як «кульмінацію масштабної соціальної інженерії, яка поетапно здійснювалася протягом 30-х років» і метою якої було вилучення із «нового соціалістичного суспільства» соціально й етнічно «шкідливих елементів» [2]. Останнім часом науковці все більше уваги приділяють дослідженню економічних факторів «Великого терору», визначаючи «куркульську операцію» як засіб остаточної «соціальної та економічної стабілізації села шляхом застосування каральних заходів». Перманентні репресивні акції проти шкідників і контрреволюційних елементів, що нібито зривали основні заходи влади в аграрному секторі, перестали задовольняти Кремль, який вирішив за допомогою генеральної чистки 1937—1938 рр. «швидко, синхронно й по можливості назавжди» врегулювати «накопичені соціальні та економічні проблеми, тим самим успішно й незворотно втілюючи в життя “експеримент колективізації”» [3].

«Великий терор» включав масові репресивні операції, що здійснювалися протягом серпня 1937 р. — листопада 1938 р. за двома лініями, «куркульською» та «національною», а також широкомасштабні репресії проти керівників різного рівня — «кадрову революцію». «Велика чистка» радянського соціуму почалася з вилучення «колишніх куркулів» і карних злочинців, яке здійснювалось у рамках так званої масової «куркульської операції», санкціонованої політбюро ЦК

ВКП(б) 2 липня 1937 р. Саме ці «антирадянські елементи» центр звинуватив в організації різноманітних антирадянських і диверсійних злочинів і в колгоспах та радгоспах, і на транспорті й у деяких галузях промисловості [4]. Спрямування репресивного удару проти «колишніх куркулів» пояснюється тим, що після масштабного розкуркулення 1930—1931 рр. вони перетворилися на окрему, маргіналізовану верству населення. При цьому до «колишніх куркулів» влада зараховувала не лише розкуркулених, а й бідняків і середняків, репресованих у 1928—1936 рр. за невиконання державних зобов'язань: контрактаційних планів, хлібо- та м'ясозаготівель або за скоєння міфічних контрреволюційних злочинів, переважно за контрреволюційну агітацію. Занепокоєння місцевих очільників викликало те, що деякі «колишні куркулі», відбувши покарання, поверталися додому й вимагали відшкодування конфіскованого майна, спираючись на підтримку односельців. Зокрема, на цьому ґрунті відбувалися зіткнення з переселенцями, які переїхали до республіки з Росії та Білорусії після Голодомору.

До того ж представники центральної влади вважали, що значна частина куркулів змогли уникнути репресій, або саморозкуркулившись шляхом поділу чи продажу майна, або переїхавши до міст, на новобудови, що дозволило розчинитися серед тисяч чорноробів — нового пролетаріату. За підрахунками радянських істориків, упродовж 1929—1930 рр. у СРСР саморозкуркулилися і втекли до міст близько 200—250 тис. куркульських господарств — чверть куркульства, тобто 1 млн. осіб [5]. До того ж окрему групу становили куркулі — втікачі із місць депортації та куркульських висілків, які, на погляд керівництва держави, поповнювали лави різноманітних контрреволюційних і бандитських угруповань, що спричиняли зростання рівня злочинності.

Загалом для влади «колишні куркулі» залишалися «соціально ворожими», потенційно небезпечними, здатними у будь-який момент виступити проти існуючого режиму. Особливо місцеві можновладці боялися «куркульської помсти». Тому «куркульська операція» повинна була остаточно вирішити куркульське питання. У проекті наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій в Україні», підготовленому в лютому 1938 р., прямо вказувалося, що «куркуля ми репресуємо саме за однією цією ознакою» [6]. Інакше кажучи, селян карали не за міфічну антирадянську діяльність, а за само належність до певної соціальної групи.

Директива політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. зобов'язала секретарів обкомів і крайкомів, а також регіональних представників НКВС взяти на облік усіх куркулів та карних злочинців. Найбільш вороже налаштованих представників цих двох груп передбачалося заарештувати та розстріляти, решту, «менш активних» — негайно переписати й вислати. Для засудження винних створювалися трійки, склад яких разом з кількістю зареєстрованих куркулів і карних злочинців потрібно було надати до Москви протягом п'яти днів [7].

Наступного дня НКВС СРСР на основі сталінської директиви підготував власну, де наказав начальникам управлінь НКВС терміново здійснити облік і поділ на групи «колишніх куркулів і карних злочинців», додавши до категорії тих, хто відбув покарання, втікачів із таборів та місць заслання. Союзного наркома М. Єжова мали повідомити про здійснену роботу до 8 липня [8].

В Україні підготовка «куркульської операції» почалася з реалізації директиви наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського, датованої 4 липня 1937 р. Згідно з нею начальники міських і районних відділів оперпунктів НКВС, прикордонних загонів зобов'язувалися впродовж двох діб підготувати списки з поділом на категорії. Для цього передбачалося мобілізувати весь апарат УДБ і міліції, перевірити всі «облікові та агентурні матеріали на кримінальні та куркульські елементи, що повернулися із заслання», і всіх заарештованих за цими категоріями. Начальники обласних управлінь мали надати цифрові дані до Києва 7 липня [9], однак установлений термін для обліку антирадянських елементів виявився нереальним, що засвідчили телеграфні повідомлення місцевих НКВС, де відомості про осіб, призначених до репресій, визначалися як «орієнтовні» та вимагали перевірки й уточнення [10]. Так, у шифротелеграмі наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського до М. Єжова від 10 липня 1937 р. загальна чисельність куркулів і кримінальних злочинців, виявлених у Дніпропетровській області, визначалась у 2 205 осіб, із них до «першої категорії» віднесено 190 куркулів і 44 кримінальних злочинці, до «другої», відповідно, 1752 й 219. Наведені дані називалися «суто орієнтовними», оскільки робота з виявлення й обліку антирадянських елементів в області ще тривала. Дані по Дніпропетровщині І. Леплевський взагалі вважав «явно зменшеними» [11].

Керівництво області блискавично відреагувало на вказівку наркомату внутрішніх справ республіки. У шифровці першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Н. Марголіна до ЦК ВКП(б) від 23 липня 1937 р. пропонувалося вилучити за «першою категорією» вже 1 500 осіб «куркульського і шкідливого елементу» і 1 000 кримінальних злочинців, за «другою», відповідно, 2 000 і 1 000. Також керівництво Дніпропетровщини визначилося зі складом трійки, до якої мали включити першого секретаря обкому КП(б)У Н. Марголіна, начальника управління НКВС Кривця (голова) та облпрокурора Цвіка. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 26 липня 1937 р. ці пропозиції були затвержені [12].

НКВС УРСР, який закінчував підготовчу роботу, цікавила дата початку операції, такі ж питання порушувало у своїх телеграмах і партійне керівництво решти радянських республік. Як зазначають дослідники М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Біннер, «на цьому ґрунті вибухнув скандал: політбюро ЦК КП(б)У 10 липня 1937 р. без узгодження з партійним керівництвом у Москві й наркомом внутрішніх справ СРСР вирішило надіслати першим секретарям обкомів таку телеграму: “Органи НКВС виявили і обрахували куркулів і кримінальників [за] першою категорією. ЦК КП(б)У пропонує трійкам розпочати роботу”» [13]. У відповідь НКВС СРСР підготував 12 липня меморандум, яким суворо заборонив починати «операцію з репресування колишніх куркулів і карних злочинців» до «особливого розпорядження наркома» [14].

У процесі підготовки «куркульської операції» контингент осіб, щодо яких передбачалися репресії, розширився за рахунок так званого «іншого антирадянського елементу» — «куркулів, що ухилилися від заслання, учасників повстанського руху проти радянської влади, есерів» тощо. Також у підготовчий

період відбулася попередня чистка керівного складу НКВС. Постановою ЦК ВКП(б) від 10 липня 1937 р. знято з посад 13 керівників місцевих органів НКВС, зокрема п'ятьох українських посадовців: начальників УНКВС Чернігівської області П. Соколова, Вінницької — Тимофєєва, заступників наркома внутрішніх справ УРСР Іванова, К. Карлсона, а також Абугова. Знятих з посад керівників невдовзі репресували. Так, П. Соколова заарештували 24 липня, а 7 серпня — розстріляли. Російський історик В. Данилов вважає, що покарання частини начальників УНКВС свідчить про існування спротиву новій хвилі масових репресій у самій системі НКВС, і пояснює його виникнення тим, що серед очільників місцевих управлінь НКВС було багато учасників подій 1928—1933 рр., які не бажали повторення страхіть того часу [15]. Проте це твердження вимагає додаткових досліджень.

Підготовка «куркульської операції» закінчилася виданням 30 липня 1937 р. оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів», у преамбулі якого прямо наголошувалося, що метою каральної акції є остаточне вирішення проблеми внутрішніх ворогів більшовицького режиму: «Перед органами державної безпеки стоїть завдання — найбезжалініше розгромити всю банду антирадянських елементів, захистити трудящий радянський народ від їхньою контрреволюційного підступництва і, нарешті, раз і назавжди покінчити з їх підривною роботою проти засад радянської держави». Зміст наказу свідчить про його антиселянську спрямованість — з-поміж контингенту, призначеного під репресії, більшість становили «колишні куркулі», що «повернулися після відбуття покарання», «утекли з таборів або трудпоселень», змогли уникнути розкуркулення, були членами «повстанських, фашистських, терористичних і бандитських формувань» [26].

В УРСР, як і в більшості союзних республік, «куркульська операція» починалася 5 серпня й мала тривати чотири місяці. За наказом № 00447 репресовані поділялися на дві категорії. Перша, до якої зарахували «найбільш ворожих» із визначених контингентів «куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів», підлягала негайному арешту й після розгляду справ трійками — розстрілу. Решту репресованих — це «менш активні, але все ж таки ворожі елементи» — віднесено до другої категорії. Їх мали ув'язнити до таборів терміном від 8 до 10 років, а найбільш злісних і соціально небезпечних — на ті ж строки до в'язниць за рішенням трійки. При цьому, за роз'ясненням Й. Сталіна, наданим на запит секретаря Бурято-Монгольського обкому М. Єрбанова 21 липня 1937 р., вироки трійки вважалися остаточними та не підлягали оскарженню [17].

Для Дніпропетровської області встановлювалися ліміти: 1 тис. осіб за першою категорією, 2 тис. осіб — за другою, але в наказі зазначалося, що затверджені цифри є орієнтовними. І хоча далі йшлося, що наркоми республіканських і начальники крайових та обласних управлінь НКВС не мають права самостійно перевищувати ці квоти і загалом заборонялося «будь-яке самочинне збільшення цифр», уже наступне речення відкрило

справжній зміст цих застережень: «у випадках, коли ситуація вимагатиме збільшення затверджених цифр», керівники республіканських і регіональних управлінь НКВС зобов'язувалися надавати М. Єжову вмотивовані клопотання [18]. Тобто місцеве керівництво НКВС, по суті, орієнтували на перевиконання встановлених лімітів.

Цим союзним наказом визначався й сам механізм проведення «куркульської операції». Територія областей поділялася на сектори, де формувалися оперативні групи, очолювані відповідальними працівниками обласних управлінь НКВС. У деяких випадках керівниками оперативних груп дозволялося призначати «найбільш досвідчених і здібних начальників районних і міських відділень» [19]. Територію Дніпропетровської області до середини липня розділили на 5 секторів. Місцем дислокації міжрайонних оперативних груп були визначені Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Мелітополь, Олександрія [20]. Начальники опергруп керували виявленням та обліком «антирадянських елементів», слідством, ухвалювали обвинувальні висновки й відповідали за виконання вироків трійок. На кожного репресованого збиралися компрометуючі матеріали, на основі яких складалися загальні списки на арешт за підписом начальника оперативної групи, після чого вони передавалися на розгляд і затвердження начальникам обласних управлінь НКВС — саме вони давали санкцію на проведення арештів [21].

«Куркульська операція» почалася з репресування «контингенту першої категорії». До «другої» дозволялося перейти після видання особливого розпорядження або із санкції наркома внутрішніх справ СРСР. Відтермінування покарання «антирадянських елементів» другої категорії пояснювалося перевантаженням місць позбавлення волі, які потрібно було підготувати до прийому нових засуджених. Трійки уповноважувалися «залежно від характеру матеріалів і ступеня соціальної небезпеки» переводити обвинувачених з першої категорії до другої та навпаки. Місце й порядок винесення смертних вироків визначалися начальниками обласних управлінь НКВС з обов'язковим повним збереженням у таємниці цієї інформації. Меморандум НКВС СРСР від 8 серпня 1937 р. суворо заборонив оголошувати вирок засудженим за першою категорією. Загальне керівництво «куркульською операцією» здійснював заступник наркома внутрішніх справ СРСР, начальник головного управління держбезпеки М. Фріновський, при якому створювалася спеціальна оперативна група. На проведення масштабної репресивної акції Кремль виділив значні кошти — із резервного фонду СРСР перераховано 75 млн. крб. на оперативні витрати НКВС СРСР і 10 млн. крб. авансом ГУЛАГу — на організацію таборів та проведення підготовчих робіт [22].

Показово, що чергова репресивна акція використовувалася владою для поповнення державної скарбниці — це дозволяє провести певні аналогії з розкуркуленням і хлібозаготівлями попередніх років. У репресованих за першою категорією вилучали радянську й іноземну валюту, монети, вироби, злитки коштовних металів, облігації позик. Повністю конфісковувалося особисте майно тих засуджених, які не мали сім'ї, бо після арешту власника воно залишалося «бездоглядним або безгосподарним» [23].

Наказ № 00447 установлював п'ятиденну звітність про перебіг операції, тому на основі телеграм наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського до НКВС СРСР можна простежити реалізацію каральних акцій на Дніпропетровщині. Уже перший звіт засвідчив, що українські чекісти націоналізували на перевиконання встановлених центром лімітів. За першу п'ятиденку — з 5 до 9 серпня — в області за першою категорією репресували 38 осіб [24]. Але це був лише початок. Протягом наступних п'ятиденок кількість репресованих зростає у рази завдяки проведеній «підготовчій роботі». Так, з 31 серпня до 6 вересня на Дніпропетровщині за «першою категорією» вже було засуджено 251 особу, за «другою» — 208 [25].

Тож не дивно, що вже через місяць після початку операції НКВС УРСР наблизився до повного виконання встановлених показників, унаслідок чого І. Леплевський звернувся до М. Єжова з проханням про надання додаткового ліміту для республіки за «першою категорією» на 4 200 осіб [26]. І це звернення виявилось не останнім.

Наприкінці вересня 1937 р. керівництво НКВС УРСР підготувало доповідну записку, в якій обгрунтувало необхідність нового збільшення ліміту. По-перше, в обласних управліннях НКВС було акумульовано достатньо компрометуючих матеріалів, аби репресувати більше 15 тис. осіб. По-друге, 22 вересня в республіці організували чотири нових області: Полтавську, Миколаївську, Житомирську, Кам'янець-Подільську, які потребували «своїх» лімітів — по 500 осіб за «першою категорією» і по 1000—1500 осіб за «другою» [27].

Щодо Дніпропетровщини, то на 29 вересня 1937 р. ліміт за «першою категорією» було доведено до 1300 осіб. Проте це не задовольнило керівництво НКВС республіки, яке пропонувало збільшити ліміт за «першою категорією» ще на 300 осіб, а за «другою» — на 1 500. Пояснювалося це тим, що попередні квоти дніпропетровські чекісти фактично вичерпали: на 29 вересня за «першою категорією» репресували 1012 осіб, за «другою» — 1441 [28].

Усього впродовж п'яти місяців ліміт для Дніпропетровської області за «першою категорією» був збільшений утричі — з 1 тис. до 3 тис. 360 осіб, за «другою» — в 2,5 раза — з 2 тис. до 4 тис. 990 осіб. Більшість репресованих становили «колишні куркулі» — 4 557 осіб із загальної кількості 8 350 осіб. За «першою категорією» репресували 2188 «куркулів», за «другою» — 2 369. Більшість «колишніх куркулів» були вилучені в сільській місцевості — 2 513 осіб з колгоспів і 95 осіб із радгоспів [29]. Крім того, було засуджено 2 415 карних злочинців і 1 378 «інших кримінальних елементів» [30].

Під час першого етапу «куркульської операції» в Дніпропетровській області ліквідували 6 «контрреволюційних фашистських та повстанських організацій» з 62 учасниками й 50 контрреволюційних груп з 237 учасниками, яких було заарештовано. Серед сфабрикованих органами НКВС агентурних справ — справа «Воїни» щодо повстанської організації у Нікопольському районі, очолюваної куркулем Швачкою. Її учасники звинувачувалися у тому, що нібито «здійснювали активну обробку і вербовку повстанських контрреволюційних кадрів із розкуркулених, репресованих учасників політбанд для

організації збройного повстання проти радянської влади під час війни», а також планували знищити на території Нікопольщини телеграф, електростанцію, залізницю та інші стратегічні об'єкти. За справою «Воїни» проходило 11 осіб, яких засудили до розстрілу [31]. Аналогічні «повстанські організації» були «виявлені» органами НКВС у Васильківському і Генічеському районах [32].

Зазначимо, що для фабрикації подібних справ співробітники НКВС докладали мінімум зусиль: достатньо було кількох показань «правильних» свідків. Тож не дивно, що «контрреволюціонери», розуміючи, що на них очікує, відмовлялися визнати себе винними. Так, у проекті наказу НКВС СРСР «Про недоліки підготовки і проведення масових операцій в Україні» зазначалося, що в окремих областях кількість зізнань ледве досягала 20—30—40 % [33].

Попри те, що згідно з наказом № 00447 «куркульська операція» мала тривати лише чотири місяці, а встановлені ліміти були значно перевищено, наприкінці січня 1938 р. Кремль ухвалює рішення про продовження каральних акцій. За постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 р. Україна разом з ще 21 важливим регіоном Союзу: автономними, союзними республіками й областями (Білорусією, Грузією, Вірменією, Азербайджаном, Таджикистаном, Ленінградською, Омською областями тощо) — була включена до нового етапу «куркульської операції», отримавши додаткову квоту на репресування 6 тис. осіб за першою категорією [34].

Оскільки М. Єжов вважав, що в 1937 р. основний репресивний удар на селі спрямовувався «на райони, розташовані поблизу від пунктів оперативних груп», тоді як «у більш віддалених від опергруп районах виявлення антирадянських елементів було надзвичайно слабким і репресування їх явно недостатнім», українські чекісти мали розширити географію пошуку «контрреволюціонерів» — «виявити ділянки, найбільш слабо охоплені операцією, особливо ретельно перевірити в цих районах новий облік намічених до арешту і вжити всі заходи до його поповнення». Від співробітників НКВС вимагали також якіснішої слідчої роботи, націлюючи на встановлення організаційних зв'язків заарештованих контрреволюціонерів, що дозволило б виявити «найбільш законспіровані й організовані куркульсько-білогвардійські та шпигунські формування», їхніх керівників. Під час другого етапу «куркульської операції» головну увагу передбачалося приділити вилученню так званих «інших контрреволюційних елементів», перерахованих М. Єжовим у проекті наказу НКВС СРСР: білогвардійців, петлюрівців, гетьманців, українських націоналістів, сектантів, членів антирадянських партій тощо [35].

Установлені Україні Московією січневі квоти виявилися не останніми. Уже 17 лютого 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) дозволило НКВС УРСР додатково репресувати ще 30 тис. осіб [36]. Дослідники Н. Охотін і А. Рогинський зазначають, що «український ліміт» був найбільшим із додаткових, наданих політбюро ЦК ВКП(б). Ініціатором цього рішення вони вважають М. Єжова, який указав на «необхідність виділення ліміту саме в такому обсязі у своїй промові перед керівним складом НКВС УРСР під час поїздки до Києва в середині лютого 1938 р.» [37].

Розподіляли ліміт між областями й за категоріями вже в Києві, при цьому переважна більшість ліміту від 17 лютого 1938 р. була віднесена до «першої категорії», що привело до масових розстрілів у республіці. Приміром, трійка НКВС у Дніпропетровській області у 1938 р. засудила 3800 осіб, усіх — до найвищої кари [38].

Операція за наказом № 00447 у республіці була загалом завершена до 15 травня 1938 р. Останнє засідання трійки НКВС у Дніпропетровській області відбулося 10 травня 1938 р. [39]. Намагання наркома внутрішніх справ УРСР А. Успенського отримати в червні 1938 р. новий ліміт на 40—45 тис. осіб закінчилося невдало [40].

У листопаді 1938 р. найвище керівництво держави, ймовірно, вважаючи, що масовим терором удалося вирішити поставлені завдання, нейтралізувати реальних і потенційних ворогів радянської влади, змінює репресивний курс. Відправним моментом для припинення «куркульської операції» стала постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 р., яка заборонила органам НКВС і прокуратури «проведення масових операцій з арештів і виселення». Відтепер арешти мали здійснюватися лише за постановою суду і за санкцією прокурора. Постанова ліквідувала «судові трійки, створені згідно з особливими наказами НКВС СРСР, а також трійки при обласних, крайових і республіканських управліннях робітничо-селянської міліції». Органи НКВС і прокуратури мали у своїй діяльності «точно дотримуватися всіх вимог Кримінально-процесуальних кодексів». За звичною практикою винними у «грубих порушеннях установлених законом процесуальних правил» під час проведення слідства визнавалися «вороги народу», які «пробралися в органи НКВС і прокуратури як у центрі, так і на місцях» та «свідомо перекручували радянські закони, фальсифікували слідчі документи, безпідставно або за дріб'язковими підставами притягуючи до кримінальної відповідальності й заарештовуючи, порушували з провокаційною метою “справи” проти невинних людей, водночас живили заходів, щоб приховати або врятувати від розгрому своїй співучасників у злочинній антирадянській діяльності» [41].

Порядок застосування постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. деталізував наказ наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 26 листопада 1938 р., яким скасовувалися 17 наказів, циркулярів і розпоряджень НКВС, виданих від липня 1937 р. до вересня 1938 р., про проведення масових операцій, зокрема й оперативний наказ № 00447 від 30 липня 1937 р. [42].

Отже, «куркульська операція» стала заключним акордом соціальної чистки села, розпочатої з приходом до влади більшовицької партії. Від попередніх масових операцій її відрізняли секретність, «суто поліцейський характер» — наказ № 00447 реалізовувався органами НКВС без залучення широких мас активістів, уповноважених, — а також надзвичайна жорстокість. Загалом упродовж 1937—1938 рр. в Дніпропетровській області за наказом № 00447 засуджено 12150 осіб, зокрема 7160 осіб за «першою категорією», 4990 осіб — за «другою». Встановлені ліміти було перевищено на 700 осіб [43].

БІБЛОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Разгон В. Н. Репрессии против бывших «кулаков» в Алтайском крае в 1937—1938 гг. / В. Н. Разгон // Сталинизм в советской провинции: 1937 — 1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447; сост. : М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Бриннер. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Германский исторический институт в Москве, 2009. — С. 82.
2. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система / Н. Верт; пер. с фр. А.И. Пигалева. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента Б. Н. Ельцина, 2010. — С. 235.
3. Юнге М. «Куркульська операція» в Українській РСР / М. Юнге, Б. Бонвеч // Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937 — 1938 рр. : у 2 ч. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — Ч. 2 — С. 425.
4. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937—1938 рр. : у 2 ч. / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. — Ч. 1. — С. 40—41.
5. Рогалина Н. Л. Коллективизация: уроки пройденного пути / Н. Л. Рогалина.— М. : Изд-во МГУ, 1989. — С. 117.
6. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 2. — С. 53.
7. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937 — 1938 рр. ... Ч. 1.— С. 41.
8. Там само. — С. 41 — 42.
9. Там само. — С. 42.
10. Там само. — С. 60, 62.
11. Там само. — С. 48.
12. Там само. — С. 62.
13. Юнге М. Народження наказу № 00447 / М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Біннер // Великий терор в Україні ... Ч. 1. — С. 21.
14. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 1. — С. 327.
15. Данилов В. П. Введение. Советская деревня в годы «Большого террора» / В.П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 — 1939. Документы и материалы : в 5 т. — Т. 5 : 1937 — 1939.— Кн. 1. 1937 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. — С. 34.
16. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 1. — С. 330 — 331.
17. Там само. — С. 328, 331, 334.
18. Там само. — С. 333.
19. Там само. — С. 334.
20. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937 — 1938 рр. ... — Ч. 1. — С. 58.
21. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 1. — С. 335.
22. Там само. — С. 336, 337, 340.
23. Там само. — С. 362.
24. Там само. — С. 340.
25. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937 — 1938 рр. ... — Ч. 1. — С. 158.

26. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 1. — С. 340, 361.
27. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937—1938 рр. Ч. 1. — С. 146, 160.
28. Там само. — С. 161, 162.
29. Там само. — С. 244.
30. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937 — 1938 рр. ... — Ч. 2. — С. 313.
31. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 30. — Спр. 77. — Арк. 277, 278, 287.
32. Там само. — Арк. 286.
33. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 2. — С. 52.
34. Там само. — С. 34.
35. Там само. — С. 52, 55.
36. Там само. — С. 49.
37. Там само. — С. 550.
38. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937 — 1938 рр. ... — Ч. 2. — С. 313.
39. Там само.
40. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 2. — С. 551.
41. Там само. — С. 309 — 310.
42. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937 — 1938 рр. ... — Ч. 2. — С. 350.
43. Там само. — С. 313.

Н. Романець

«ШКІДНИЦЬКА ЛІНІЯ» У РЕПРЕСИВНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА СЕЛІ ЗА ДОБИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» (1937 — 1938 рр.)

Головними чинниками чекістської антишкідницької операції 1937—1938 рр. слід вважати системні проблеми функціонування усупільненого аграрного сектора. Реалізація владою протягом 1933—1936 рр. курсу, спрямованого на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, не пододала «кризи колгоспного ладу». Низька продуктивність праці, безгосподарність залишалися «родимими плямами» колективної системи господарювання, побудованої на відчуженні виробників від засобів виробництва. Намагання влади за умов наростаючої деградації аграрного сектора збільшувати вилучення сільськогосподарської продукції призвело до того, що голод перетворився на жажливу буденність у житті колективізованого села.

Невдоволення селян соціально-економічною ситуацією в країні примушувало владу шукати шляхи суспільної стабілізації. У постголодоморний період звичним методом «заспокоєння» колгоспної маси стали каральні акції проти шкідників, яких звинувачували у навмисному знищенні худоби, збіжжя, сільськогосподарської техніки. У контексті цих акцій варто розглядати й масштабну чекістську операцію по боротьбі зі шкідництвом у системі сільського господарства в 1937—1938 рр., яка стала своєрідним апогеем антишкідницької репресивної політики більшовицького керівництва держави.

Перший репресивний удар під час «антишкідницької» кампанії Кремль спрямував проти шкідників у заготівельному секторі. 31 серпня 1937 р. Й. Сталін і В. Молотов видали спільну директиву ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про боротьбу з кліщем», де стверджувалося, що «внаслідок шкідництва в органах Комітету заготівель хлібні елеватори, склади і млини були заражені кліщем». І справді, ситуація зі зберіганням збіжжя в українському селі залишалася критичною з початку суцільної колективізації, що призводило до значних втрат урожаю. Але це був результат дії не суб'єктивного фактора — шкідництва заготівельників, а об'єктивного — відсутності необхідної кількості елеваторів, коштів на чистку зерна та кваліфікованих кадрів. Адже перманентні чистки персоналу приводили до того, що місце досвідчених працівників займали випадкові особи. Між тим директива вирішувала проблему звичним сталінським методом — завідувачів заготівельних пунктів, хлібних складів, директорів елеваторів і млинів попереджали, що за антисанітарний стан складів, приміщень, елеваторів, млинів, порушення правил зберігання зерна й боротьби з кліщем «вони будуть притягати до кримінальної відповідальності, як шкідники і вороги народу» [1].

Циркуляр Прокуратури СРСР від 2 вересня 1937 р. деталізував порядок застосування сталінської директиви. Місцеві прокуратури зобов'язували миттєво реагувати на «сигнали» про шкідництво, проводити прискорене слідство «із закінченням у п'ятиденний строк, притягуючи винних до відповідальності за ст. 87 та відповідними статтями КК союзних республік як шкідників, ворогів народу, забезпечивши застосування судами жорстких заходів аж до розстрілу» [2].

Наступним кроком у боротьбі зі шкідниками-заготівельниками стала директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 10 вересня 1937 р., яка націлювала на організацію 2—3 показових судових процесів в області з винесенням розстрільних вироків звинуваченим. Прикметно, що майже одночасно — 11 вересня 1937 р. — політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, яка остаточно розв'язала руки сталінському правосуддю. Згідно з нею обвинувальний висновок у справах про контрреволюційне шкідництво та диверсії мав надаватися звинуваченим лише за одну добу до розгляду їхніх справ у суді, касаційне оскарження заборонялося, розстрільні вирок виконувалися негайно після відхилення прохань засуджених про помилування [3].

У контексті антишкідницької кампанії в заготівельному секторі слід розглядати й циркуляр Прокуратури СРСР від 9 вересня 1937 р., який визначав новий порядок розслідування справ, пов'язаних з порушеннями постанови РНК СРСР «Про заходи щодо покращення насіння зернових культур» від 29 червня 1937 р. Такі злочини, як «використання насіння зернових, насінневих ділянок колгоспів та радгоспів на будь-які інші потреби, крім насінневих», «змішування на елеваторах “Заготзерна” і Держсортфонду різних сортів зерна» або сортового зерна з несортовим, дозволялося кваліфікувати за статтями 58-7, 109 КК РРФСР або відповідними статтями КК союзних республік. Термін розслідування цих справ скорочувався до п'яти днів, після чого прокуратури мали забезпечити негайний розгляд їх у суді [4].

«Полювання на відьом» у заготівельному секторі республіки почалося після арешту 4 серпня 1937 р. голови Комітету заготівель при РНК СРСР І. Клейнера. 11 серпня 1937 р. партійно-радянським органам і заготівельним апаратам республік та областей надіслали директиву, підписану Й. Сталіним і В. Молотовим. У ній Клейнера назвали «ворогом народу, який організував шкідництво в галузі хлібозаготівель, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі і зберігання сортового насіння». Перед партійно-радянськими організаціями й працівниками заготівельного апарату ставилося завдання — «викоренити й ліквідувати всі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера», а саме: «перевірити всю практику роботи Комітету заготівель, особливо “Заготзерно”, й суворо покарати всіх, хто намагався або спробує завадити справі хлібозаготівель і справі створення, зберігання та використання фонду чистосортного насіння зернових культур» [5].

На виконання вказівки Кремля НКВС УРСР починає масштабну операцію з «виявлення» чи, скоріше, створення контрреволюційного підпілля в системі Комітету заготівель і «Заготзерна» республіки. Так, уже 20 серпня було заарештовано І. Степанського — уповноваженого Комітету заготівель при Раднаркомі СРСР в Україні, який під час допиту дав потрібні свідчення. Передусім І. Степанський зізнався, що він був членом «антирадянської правотроцькістської організації», а завербував його особисто І. Клейнер. Далі Степанський фактично повідомив про створення ним республіканського осередку контрреволюційної організації шляхом вербовки відповідальних працівників Комітету заготівель і «Заготзерна» УРСР: Я. Розенберга — уповноваженого «Заготзерна» в Україні, І. Полторацького — уповноваженого Київської обласної контори «Заготзерна», О. Передерія — уповноваженого Комітету заготівель по Київській області, Катена — уповноваженого Одеської облконтори «Заготзерна» та інших [6].

Після «зізнань» Степанського почалася нова хвиля арештів. 12 вересня заарештували Катена, 14 вересня — Розенберга, які дали свідчення про залучення «до шкідницької діяльності» уповноважених, керівників обласних контор, периферійних пунктів і елеваторів «Заготзерна» [7]. Я. Розенберг, зокрема, повідомив, що членом контрреволюційної організації був уповноважений «Заготзерна» по Дніпропетровській області Ю. Алмазов. Зазначимо, що Ю. Алмазова заарештували ще 13 вересня, і під час перших допитів він зізнався, що його завербував сам І. Клейнер [8]. Таким чином, слідчі НКВС УРСР поступово «вибудували» в матеріалах справи «велику антирадянську правотроцькістську організацію, що здійснювала диверсійно-шкідницьку роботу зі знищення і псування хлібних ресурсів у всій системі Комітету заготівель і “Заготзерно” республіки». Організація була побудована за відомчим принципом. Її очолювали керівники Комітету заготівель і «Заготзерна» України: Степанський, Розенберг, Ізраїлевич — заступник уповноваженого «Заготзерна» в Україні, Ткачов — начальник елеваторно-складського сектора й заступник уповноваженого «Заготзерна» в Україні, Метулинський — начальник децентралізованих заготівель в апараті уповноваженого Комітету заготівель [9].

Для створення обласних осередків керівництво організації нібито провело вербовку «підвідомчих обласних уповноважених Комітету заготівель і «Заготзерна»». Так, Дніпропетровський обласний осередок очолювали: Ю. Алмазов — уповноважений Всесоюзного об'єднання «Заготзерна» по Дніпропетровській області, О. Яковенко — заступник уповноваженого, начальник елеваторного сектора Дніпропетровського управління «Заготзерна», М. Кобринський — заступник директора бази Дніпропетровської облконтори «Заготзерна». Обласні уповноважені, у свою чергу, завербували «безпосередніх виконавців диверсійно-шкідницьких актів — підлеглих їм працівників елеваторів та найбільших хлібних пунктів». Ю. Алмазов, скажімо, зізнався, що залучив до шкідницької організації «ряд керівних працівників обласної контори, пунктів та елеваторів «Заготзерна» [10].

Слідство «встановило», що загальносоюзну організацію очолювали І. Клейнер, Меламед — начальник Всесоюзного об'єднання «Заготзерно» та його заступник — Гольдман, які здійснювали вербовку українських заготівельників від 1935 р. [11].

«Підривна діяльність» Дніпропетровського осередку республіканської «правотроцькістської організації» здійснювалася за такими напрямками:

- а) отруєння зерна під час дезинфекції складських приміщень;
- б) штучне поширення хлібних шкідників і зараження зерна кліщем, довгоносоком у результаті змішування зараженого хліба з чистосортним;
- в) консервація капіталовкладень на будівництво елеваторів, складів, зрив такого;
- г) знищення зерна шляхом шкідницького складування і зберігання його поза межами пристосованих приміщень».

За висновками слідства, Дніпропетровський обласний осередок «знищив колосальну кількість зерна і розвалив матеріальну базу заготівельних пунктів та елеваторів» [12]. Перелік обвинувачень доводить, що фігурантів «шкідницьких справ» намагалися зробити «крайніми» за ті системні негаразди, які існували у сфері заготівель і зберігання збіжжя. Навіть у матеріалах слідчої справи стверджувалося, що «матеріально-технічна база системи «Заготзерно» була недостатньою і не забезпечувала повного приймання зерна, що надходило від колгоспів» [13].

Тим часом полювання на шкідників на Дніпропетровщині набирало все більших обертів. 15 вересня 1937 р. управління НКВС по Дніпропетровській області провело нараду комендантів усіх заготівельних пунктів та елеваторів, яким надали детальні інструкції по боротьбі із зараженням хліба. До «найбільш уражених пунктів та елеваторів» відрядили 20 оперативних співробітників облуправління НКВС. При обласному управлінні НКВС створили спеціальну групу «для боротьби із зараженням хліба». Невдовзі дніпропетровські чекісти відзвітувалися, що завдяки вжитим ними заходам було очищено 45 400 т зерна, а «зараженість зерна кліщем другого ступеня на 1 жовтня» зменшилася з 70 000 до 25 589 т [14].

Зрозуміло, що співробітники НКВС займалися не лише виявленням та очищенням зараженого зерна — насамперед вони шукали міфічних «шкідників».

В результаті, із 10 вересня до 1 жовтня 1937 р. органи НКВС заарештували в області 136 працівників Комітету заготівель і системи «Заготзерна» [15]. Зокрема, було притягнуто до кримінальної відповідальності керівництво Долинського елеватора — директора Савронського та технорука Яковлева, елеватора станції Мирова Томаківського району — технорука Олексєєнка, Апостолівського заготпункту — директора Денисенка та технорука Львова [16]. Усього, з 15 вересня до 1 жовтня співробітниками Дніпропетровського облуправління НКВС було порушено 42 слідчі справи за ст. 54-7 КК УРСР, які передали до суду [17].

За «заготівельними справами» суди, як правило, виносили розстрільні вироки. Так, до «вищої міри соцзахисту» було засуджено керівництво Федорівського елеватора: завідувача Оніщенка, техноруків Гаєвого та Гололоба, завскладом Микало. Аналогічний вирок спецколегія Дніпропетровського облсуду винесла очільникам заготпункту Трояни Бердянського району: завідувачу Шалевському, технорукам Стеценку, Бурдюку, завскладом Голтвянцу [18].

Привертає увагу той факт, що попри регулярні звіти Дніпропетровського облуправління НКВС про поступове зменшення кількості зараженого кліщем зерна ситуація в цій галузі кардинально не змінилася. Перевірка пунктів та елеваторів «Заготзерна» Дніпропетровської області встановила незадовільний санітарний стан 62 об'єктів із 90.

До того ж почали відчуватися наслідки «чисток» заготівельних пунктів. У спецповідомленні НКВС СРСР від 22 жовтня 1937 р. мимоволі визнавалося, що однією з причин незадовільної роботи з кліщем є нестача нових кадрів на елеваторах і заготівельних пунктах після арешту шкідників.

Усього, за даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р., за звинуваченнями в шкідництві у системі «Заготзерна» в Дніпропетровській області було порушено 35 справ, із яких 21 справу розглянули в суді. До кримінальної відповідальності було притягнуто 85 осіб, із них 20 засуджено до найвищої карі [19]. Так, 28 листопада 1937 р. смертні вироки винесли керівництву Дніпропетровського осередку республіканської «правотроцькістської організації»: О. Яковенку, Ю. Алмазову, М. Кобринському. Засуджених «шкідників» розстріляли вже наступного дня — 29 листопада [20]. Добре ім'я усім їм повернули лише за часів хрущовської «відлиги».

Органи НКВС продовжили пошуки шкідників-заготівельників на Дніпропетровщині й наступного року. У березні 1938 р. у системі «Облзаготзерна» і Держсортфонду викрили дві групи правотроцькістської та есерівської організації, які нібито «проводили шкідницьку роботу в галузі постачання колгоспам посівматеріалів». Заарештовані учасники організації — працівники «Облзаготзерно» Сердюк і Держсортфонду Шаяхін — зізналися в тому, що за завданням правотроцькістської організації мали здійснювати «шкідництво, спрямоване на зрив весняної сівби 1938 р.»: затримувати видачу насіння колгоспам, навмисно заражати зерно. Одночасно була викрита «шкідницька діяльність у низових ланках системи «Заготзерно». Заарештований директор Брагинівського елеватора (Петропавлівський район) Пузанов зізнався, що займався шкідництвом «за завданням колишнього керівника «Облзаготзерна» Ю. Алмазова» [21].

Складником «великої чистки» на селі стала й «боротьба зі шкідництвом у тваринництві», проголошена черговою директивою Й. Сталіна та В. Молотова від 2 жовтня 1937 р. У ній безапеляційно стверджувалося, що «за останній рік внаслідок шкідництва в галузі тваринництва колгоспники втратили сотні тисяч голів великої рогатої худоби і коней, не кажучи про загибель дрібної рогатої худоби». Визначалися і сфери шкідництва: проведення актів бактеріологічної диверсії шляхом зараження худоби епідеміологічними захворюваннями, зрив постачання ветпрепаратів і дезінфікуючих засобів до районів, шкідницьке скорочення посівних площ задля зменшення кормової бази. Аби захистити «колгоспи і радгоспи від шкідницької діяльності ворогів народу», ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали партійне і радянське керівництво республіки й областей негайно організувати від трьох до шести показових процесів над шкідниками у тваринництві: ветеринарами, зоотехніками, лаборантами біофабрик, працівниками місцевих земельних і радгоспних органів. До засуджених шкідників мали застосовувати найвищу кару — розстріл [22].

Зауважимо, що в Україні курс на «рішуче викривання шкідників і ліквідацію наслідків шкідництва» у системі конярства був визначений ще постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 8 вересня 1937 р., яка зобов'язала облвиконкоми, обкоми, райвиконкоми, правління колгоспів і директорів радгоспів протягом вересня перевірити стан кінського поголів'я в колгоспах і радгоспах, ветеринарно-зоотехнічний режим на стайнях і кадри, які обслуговують коней — конюхів та ветфельдшерів [23]. Результати цих перевірок і використовувалися владою для фабрикації кримінальних справ та організації показових процесів над шкідниками у системі тваринництва.

У рамках нової репресивної операції НКВС УРСР ліквідував у системі ветеринарного управління республіканського Наркомзему «велику диверсійно-шкідницьку організацію», яку очолювали начальник управління Поздняков, його заступник Козирев, начальник конуправління Неваленій, директор Українського інституту експериментальної ветеринарії Фірсов. Контрольована організація ветеринарів нібито була створена ще в 1932 р. «з метою послаблення економічної та оборонної могутності країни» і керувала «здійсненням бактеріологічної та хімічної диверсії в галузі тваринництва на Україні». Очільники організації завербували керівників ветеринарних, тваринницьких, конярських відділів обласних земельних управлінь і ветеринарних спеціалістів, які, у свою чергу, залучили до «підривної роботи значну кількість низових ветеринарних і зоотехнічних спеціалістів, конюхів та інших осіб, які обслуговували кінське поголів'я у колгоспах» [24].

На Дніпропетровщині шкідницько-диверсійні групи були виявлені у Василівському, Молочанському, Кам'янсько-Дніпровському районах [25]. До складу Василівського осередку входили районні ветеринари Пютровський та Тюпа, які зізналися, що за завданням члена обласного центру організації, начальника ветуправління Дніпропетровського обласного земельного управління Кудаківцева провели зараження худоби у колгоспах, «викликавши її масову загибель». Василівські ветеринари планували під час війни здійснити масове отруєння джерел питної води і продовольчих припасів бактеріями тифу, чуми,

холери. Тюпу і Піотровського також звинуватили у підготовці «масового отруєння худоби колгоспів та фонду коней Червоної армії» [26]. У цілому, за даними Прокуратури СРСР, від 10 грудня 1937 р. протягом репресивної кампанії в Дніпропетровській області було порушено 6 справ проти шкідників у системі тваринництва, дві з яких розглянули в суді. До кримінальної відповідальності притягнули 24 особи, із них 5 осіб засудили до вищої міри покарання [27].

Проведена чистка кадрів не лише не зняла, а навпаки, ще більше поглибила проблеми ветеринарної галузі Дніпропетровської області. За даними Наркомзему УРСР, на 10 січня 1938 р. у земельних органах Дніпропетровщини не вистачало 109 ветлікарів із 258, передбачених штатним розкладом, тобто половини [28]. Через нестачу ветеринарних кадрів, а у 5 районах не було ветлікарень, а у 16 районах області ветлікарів узагалі не було. Хоча протягом 1937 р. на будівництво 28 ветлікарень виділили 1300 тис. крб., не було споруджено жодної. У результаті, боротьба з епізоотіями в області фактично не велася, унаслідок чого гинуло до 80—100 % хворих тварин. Проте проблеми ветеринарної галузі не стали на заваді антишкідницькій операції українських чекістів — на 1 січня 1938 р. у Дніпропетровській області репресували 19 зоотехніків, 8 ветлікарів, ще 16 ветлікарів перебували під слідством [29].

Не кращою була ситуація і з утриманням худоби. Протягом 1937 р. плани будівництва приміщень для тваринництва хронічно зривалися: на Дніпропетровщині їх виконання становило лише 58 %. Головна причина невиконання будівельних планів полягала у відсутності чи недопоставках відповідних будматеріалів, коли, приміром, того ж 1937 р. замість запланованих 59 тис. кубометрів фондового лісу область отримала лише 8 122. Але й виконання 50—60 % будівельних планів насправді було фікцією, оскільки полягало у зведенні глинобитних стін без покрівлі, через що вони неминуче руйнувалися від дощу та природних катаклізмів. Узагалі більшість стаєнь, хлівів у Дніпропетровській області в цей період будувалися із саману, тож і руйнувалися за два-три роки, вкривалися соломною, не мали вентиляції, каналізації, мінімально освітлювалися. Утримання худоби в таких умовах спричиняло поширення епідеміологічних захворювань, що об'єктивно призводило до її падежу. До того ж у більшості колгоспів та радгоспів області не було ізоляторів для хворих тварин [30].

Попри ліквідацію розгалуженої шкідницької організації ветеринарів ситуація в тваринництві не покращилася. Тому НКВС УРСР продовжив роботу з виявлення «контрреволюційно-диверсійного підпілля», яке нібито здійснювало навмисне знищення худоби. У березні 1938 р. диверсійно-шкідницькі групи ліквідували в Бердянському та Нікопольському районах. Бердянське шкідницьке угруповання, яке нараховувало сім членів, входило до складу болгарської повстанської організації, заснованої в колгоспі «Прапор комунізму». Його очолював ветфельдшер Мільчевський. У січні та березні 1938 р. «диверсійно-шкідницька група» «з метою зриву весняної сівби у колгоспі» нібито отруїла 16 коней. У Васильківському районі заарештували шкідника-одинака конюха колгоспу ім. К. Маркса Сінєгіна, який «намагався знищити кінське поголів'я шляхом отруєння кормів». Унаслідок «скоєного диверсійного акту загинуло 17 коней» [31].

Характеризуючи «велику чистку» українського села у 1937—1938 рр., окремо слід зупинитися на організації показових судових процесів над «шкідниками у системі сільського господарства». Їх проведення санкціонувала сталінська директива від 3 серпня 1937 р., яка зобов'язала республіканські й обласні партійні комітети організувати в кожній області 2—3 відкриті показові процеси над ворогами народу — керівниками МТС, земельних органів, райвиконкомів і райпарткомів. Необхідність організації публічних розправ над районними очільниками Й. Сталін у характерній для себе манері пояснив тим, що покарання шкідників «у закритому порядку по лінії органів НКВС» не мобілізує колгоспників «на боротьбу зі шкідництвом та його носіями» [32].

Процеси над районним керівництвом відрізнялися від судилищ над заготівельниками й ветеринарами інкримінацією фігурантам цих справ, так би мовити, «комплексних звинувачень»: шкідництва по лінії сортового насіння, розвалу колгоспів у районі, зриву ремонту тракторів, автопарку, сільськогосподарських машин, саботажу виконання державних зобов'язань — сівки, збиральної кампанії, хлібозаготівель тощо. Окремим пунктом звинувачень на показових процесах проходили «порушення революційної законності», допущені місцевими можновладцями.

Підготовка таких процесів у республіці тривала протягом серпня 1937 р., а перші відкриті суди мали відбутись у вересні — на початку жовтня. У Дніпропетровській області були заплановані три показові процеси: у Павлоградському районі — 10 вересня, П'ятихатському — 25 вересня, Гуляйпільському — 1 жовтня. Фігурантами «Павлоградської справи» виступали секретар районного комітету КП(б)У Д. Кучинський, голова райвиконкому Ф. Коробкін, директори МТС: Павлоградської — Й. Пінсон, Богданівської — К. Бородавко, Межиріченської — С. Пічугін, заврайземвідділом Г. Вихрест, головний агроном райземвідділу М. Бондаренко. До «групи правих» П'ятихатського району входили секретар райпарткому Д. Зайченко, голова райвиконкому С. Чайка, директор П'ятихатської МТС І. Волкобой, директор Саксаганської МТС В. Куликов, директор Зеленської МТС П. Жданов, старший агроном Саксаганської МТС Д. Москаленко. Особливістю «гуляйпільської справи» було те, що її фігурантів — також керівників району та директорів МТС — було визнано «українськими націоналістами» та «колишніми махновцями» [33].

Показові судові процеси нагадували прекрасно організовані вистави, де кожен учасник мав чітко визначену роль, яку й виконував відповідно до задуму головного режисера. Підсудні, зокрема, мали каятись в усіх гріхах, визнаючи себе винними у скоєнні найабсурдніших злочинів; прокурори з праведним гнівом викривали злочинства підсудних; глядацька зала висловлювала обурення діями злочинців, вимагаючи суворого покарання, а суд, відповідаючи на очікування трудящих мас, виносив справедливий, але всім задалегідь відомий вирок.

Показові процеси проходили в атмосфері своєрідної колективної істерії, психозу, який свідомо нагнітався владою. Для проведення показового процесу обирали найбільше приміщення в районному центрі — клуб, театр, кінотеатр, що забезпечувало присутність на суді від 400—600 до 1500 осіб.

Колективні об'єднання, підприємства, червоноармійські частини, партійні та радянські установи відсилали на подію своїх делегатів, а також проводили мітинги й збори, на яких ухвалювалися резолюції «з вимогою застосувати до звинувачених найвищу кару» — потім їх урочисто оголошували на засіданнях суду [34].

Організація подібних акцій, крім формування «позитивної» реакції трудящих району на судовий процес, мала й суто практичні наслідки. На мітингах колгоспники та робітники не лише вимагали розстрілу для всіх звинувачених, а й «обіцяли підвищувати більшовицьку пильність і допомагати НКВС у боротьбі з ворогами». Тож після відповідної ідеологічної обробки на зборах до суду починали надходити заяви колгоспників з проханням «допитати їх про шкідницьку діяльність підсудних», що створювало передумови для вилучення нових диверсантів і ворогів народу, для порушення нових кримінальних справ [35].

Під час показових судів над шкідниками співробітники НКВС уважно відстежували реакцію трудящих району й на перебіг процесу, й на вирок суду. І хоча в доповідних записках і телефонограмах обласних управлінь НКВС, звісно, наводилися численні факти «позитивного реагування», «ворожого ставлення до шкідників», реальна ситуація була іншою. Зрозуміло, що після років державного терору люди не наважувалися публічно озвучувати своє справжнє ставлення до таких заходів влади, але в приватних розмовах приховане за мовчанкою та правильними виступами на зборах проривалося назовні.

З огляду на це, значно менше ризиків для прокуратури і НКВС викликала організація судових процесів над тими місцевими можновладцями, провина яких була не міфічною, а цілком реальною та підпадала під кваліфікацію «порушення революційної законності». Фігурантів цих справ зазвичай звинувачували «у порушенні сталінського статуту сільськогосподарської артілі, принципів радянської демократії, у незаконних поборах і обкладаннях колгоспів, знущаннях із колгоспників». У контексті антишкідницької репресивної кампанії такі провини виступали як навмисні дії місцевих очільників, спрямовані «на провокування незадоволення колгоспних мас» [36]. Судові процеси над порушниками соціалістичної законності мали вчергове довести «колгоспній масі», що в усіх їхніх бідах винні лише виконавці розпоряджень центру.

На Дніпропетровщині подібний судовий процес організували над керівництвом Покровського району. Секретаря райпарткому Прокоф'єва, голову райвиконкому Нетьосіна, завідуючого райфінвідділом Січинського й чимало інших колишніх керівників району звинуватили в тому, що протягом тривалого часу колгоспний будинок відпочинку в Дібрівському лісі використовувався для їхніх п'яних гулянок. Фінансували регулярні розваги місцевого керівництва колективні об'єднання району, на які «райвиконком наклав справжнісіньку контрибуцію» у вигляді продуктів: зерна, м'яса, овочів, — які колгоспи постачали безоплатно. З колгоспів стягувалися і додаткові кошти на адміністративні потреби району, які

використовувалися не за призначенням. Прикметно, що керівництво колективних об'єднань навіть не намагалося оскаржити неправомірні дії районних можновладців, слухняно виконуючи всі їхні забаганки [37].

Усього в Україні до 15 січня 1938 р. провели 17 показових процесів у справах зі шкідництва у сільському господарстві, під час яких за першою категорією засудили 52 особи, за другою — 33 [38].

Отже, антишкідницька кампанія 1937—1938 рр. стала логічним продовженням каральних акцій, здійснюваних в аграрному секторі від початку суцільної колективізації. Головним мотивом антишкідницької операції, як видається, було прагнення влади за допомогою масштабної кадрової чистки стабілізувати ситуацію в аграрному секторі, подолати кризові соціально-економічні явища. Це підтверджує й адресована начальникам обласних управлінь НКВС директива наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського від 25 серпня 1937 р., яка вимагала «простежити, наскільки вилучення ворожих елементів у районі, де існували антирадянські прояви, шкідництво, отруєння худоби, аварії в промисловості, катастрофи, пожежі, вбивства, грабунки тощо, дало оперативний ефект, зовсім припинивши або значно знизивши ці ворожі дії» [39].

З другого боку, показове покарання посадовців, визнаних винними за системні негаразди в аграрному секторі, мало вкотре продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Невипадково основний репресивний удар спрямовувався проти заготівельників, ветеринарів і «порушників революційної законності». По-перше, ці галузі сільського господарства були найбільш проблемними, оскільки потребували значних державних капіталовкладень. Колективні ж об'єднання, в яких держава вилучала фактично всю вироблену продукцію, не могли профінансувати будівництво належних приміщень для зберігання зерна й утримання худоби. По-друге, показові розправи над шкідниками-заготівельниками, які нібито навмисно гноїли зерно в голодуючому українському селі, та районними керівниками — «порушниками революційної законності» — мали зняти соціальне напруження в українському селі, переадресувавши невдоволення селян з кремлівських очільників на виконавців їхньої політики на місцях.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 1. — С. 301.
2. Там само. — С. 302 — 303.
3. Там само. — С. 452.
4. Там само. — С. 304.
5. Там само. — С. 296.
6. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 30. — Спр. 74. — Арк. 149—150.
7. Там само. — Арк. 150, 196.
8. Там само — Арк. 197.
9. Там само. — Арк. 404.
10. Там само — Арк. 204, 405.

11. Там само. — Арк. 406.
12. Там само. — Арк. 205.
13. Там само. — Арк. 321.
14. Там само. — Спр. 76. — Арк. 316.
15. Там само. — Оп. 31. — Спр. 61. — Арк. 280.
16. Там само. — Оп. 30. — Спр. 77. — Арк. 67, 68.
17. Там само. — Спр. 76. — Арк. 316.
18. Там само. — Арк. 316, 317.
19. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 1. — С. 516.
20. Повернені імена: Мартиролог. — Т. 4. — Кн. 4. — Д.: Науково-редакційний центр обласної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Видавництво «Моноліт», 2004. — С. 149, 232, 380.
21. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 62. — Арк. 291, 310.
22. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 1. — С. 486.
23. ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 2. — Спр. 401. — Арк. 2 зв.
24. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 62. — Арк. 29.
25. Там само. — Оп. 30. — Спр. 77. — Арк. 76.
26. Там само. — Спр. 74. — Арк. 261.
27. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 1. — С. 512.
28. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 62. — Арк. 64.
29. Держархів Дніпропетровської обл. — Ф. П-19. — Оп. 2. — Спр. 574. — Арк. 81.
30. Там само. — Арк. 74.
31. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 62. — Арк. 291.
32. Трагедия советской деревни ... — Т. 5. — Кн. 1. — С. 394.
33. ДА СБ України. — Ф. 16. — Оп. 30. — Спр. 74. — Арк. 69, 70.
34. Там само. — Арк. 140.
35. Там само. — Арк. 99.
36. Процес колишнього керівництва Покровського району // Зоря. — 1937. — 26 серпня.
37. Переродженці на чолі Покровського району. За матеріалами групи Радпартконтролю при обкомі КП(б)У // Зоря. — 1937. — 17 липня.
38. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937 — 1938 рр. ... — Ч. 1. — С. 264.
39. Там само. — С. 140.

Н. Романець

МАРТИРОЛОГ

Оскільки піддано репресіям було понад 6 тисяч селян, то було вирішено вклучити до мартиролога сільський актив, тобто ту частину сільського населення, яку переслідували в першу чергу. Це голови колгоспів, сільрад, директори радгоспів, МТС, голови ревізійних комісій, бригадири та інші.

Азаров Семен Євдокимович, 1899 р., с. Мар'ївка Катеринославського повіту, українець, із селян, малописьменний, голова колгоспу ім. Будонного, звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 15.07.1958 р.

Аккерман Едмунд Юліусович, 1882 р., с. Марієндорф Баришевського повіту Київської губ., німець, із селян, бригадир колгоспу «Грюнфельд» Якимівського р-ну Дніпропетровської обл. 10.10.1938 р. звинувачений у належності до к-рев. організації, розстріляний. Реабілітований 28.07.1962 р.

Афанасьєв Григорій Володимирович, 1893 р., с. Кринички Дніпропетровської обл., українець, із селян. Голова колгоспу «Незможник-Перемога» Криничанського р-ну. 05.01.1933 р. звинувачений у шкідництві, позбавлений волі у ВТТ на 10 р. Реабілітований 21.07.1989 р.

Бабич Антон Пименович, 1899 р., с. Лозуватка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир тракторної бригади Лозуватської МТС. 25.03.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, засуджений до розстрілу, вирок виконано 21.04.1938 р. Реабілітований 19.08.1957 р.

Бабич Кузьма Пимонович, 1897 р., с. Лозуватка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир тракторної бригади Лозуватської МТС Криворізького р-ну. 25.03.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, засуджений до розстрілу, вирок виконано 21.04.1938 р. Реабілітований 19.07.1957 р.

Баднер Теодор Адольфович, 1903 р., с. Сергіївка Ново-Волинського р-ну Житомирської обл., німець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу с. Шандрівка Юр'ївського р-ну. 09.10.1930 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 04.06.1963 р.

Басанський Афанасій Васильович, 04.01.1890 р., с. Червоногригорівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «3-й вирішальний». 05.10.1937 р. звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 30.12.1958 р.

Берг Корній Якович, 1907 р., с. Морозівка Запорізького р-ну Запорізької обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, рілник у к-пі «Ландвірт» Милорадівської сільради Дніпропетровської обл. 06.10.1938 р. звинувачений у шпигунстві на користь Німеччини, 14.11.1938 р. розстріляний. Реабілітований 29.07.1989 р.

Бернгард Франц Фердинандович, 26.03.1887 р., хут. Потьомкіне Високопільського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир ковалів і теслярів к-пу «Нова зоря». 22.09.1937 р. звинувачений у к/рев. агітації, позбавлений волі у ВТТ на 10 р. Реабілітований 10.06.1989 р.

Болоховець Степан Іларіонович, 1903 р., с. Перещепине Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу «Жовтнева Перемога» Новомосковського р-ну. 06.07.1933 р.

звинувачений у шпигунстві, ув'язнений до ВТТ на 10 р. Реабілітований 22.05.1965 р.

Бондар Андрій Іванович, 30.11.1888 р., с. Тернівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу «Червоний Флот». 02.10.1938 р. звинувачений у належності до повстанської організації і розстріляний. Реабілітований 15.07.1958 р.

Бондаренко Іван Федорович, 1886 р., с. Городище Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, письменний, бригадир к-пу «Вільне життя» Павлоградського р-ну. 11.04.1933 р. засуджений як учасник к/рев. повстанської організації до 5 р. у ВТТ. Реабілітований 03.04.1956 р.

Борulyкo Антон Олексійович, 1898 р., хут. Ново-Олексіївка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу ім. 14-річчя Жовтня Синельниківського р-ну. 09.02.1933 р. звинувачений в а/рад. агітації, відправлений на заслання до Північного краю на 3 р. Реабілітований 17.01.1990 р.

Борщ Іван Корнійович, 1896 р., с. Лихівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу «Комунар». 30.11.1937 р. звинувачений у к/рев. пропаганді і 10.12.1937 р. розстріляний. Реабілітований 30.09.1959 р.

Браун Генріх Якович, 1904 р., с. Нові Ковна Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, рільник артілі «Прогрес» Софіївського р-ну Дніпропетровської обл. 31.05.1938 р. звинувачений в к/рев. агітації, позбавлений волі у ВТТ на 10 р. 01.04.1942 р. помер у ВТТ. Реабілітований 14.09.1989 р.

Бриль Пантелеймон Кирилович, 1897 р., с. Жемчужне Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу «Вільний степ» Павлоградського р-ну. 05.01.1933 р. звинувачений у к/рев. агітації, ув'язнений у ВТТ на 5 р. Реабілітований 23.10.1989 р.

Буланій Григорій Федотович, 1901 р., с. Дебальцеве Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова с/ради в с. Дебальцеве. 15.04.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, засуджений до розстрілу, вирок виконано 29.04.1938 р. Реабілітований 04.12.1957 р.

Бургарт Яків Іванович, 11.12.1908 р., с. Олександропіль Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, заступник голови к-пу «Хофнунг» Апостолівського р-ну. 02.10.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. повстанській організації, розстріляний. Реабілітований 31.12.1959 р.

Буряк Опанас Корнійович, 1903 р., с. Софіївка Софіївського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «2 П'ятирічка» Софіївського р-ну. 17.01.1933 р. визнаний винним у зриві передплати на державну позику, ув'язнений у ВТТ на 10 р. Реабілітований 08.08.1990 р.

Вільямс Герхард Юліусович, 1901 р., с. Н. Житомир Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу ім. Тельмана Криворізького р-ну. 24.09.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, належності до агентири німецької розвідки, засуджений до розстрілу, вирок виконано. Реабілітований 22.05.1957 р.

Внуков Панкрат Миколайович, 1902 р., с. В'язівок Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, кандидат у чл. ВКП(б), освіта

початкова, голова В'язівської с/ради Павлоградського р-ну. 02.02.1933 р. звинувачений в саботажі хлібозаготівель, ув'язнений до ВТТ на 5 р. Реабілітований 22.04.1992 р.

Волошин Кузьма Гаврилович, 1895 р., с. Звонецьке Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу ім. Будьонного Солонянського р-ну. 28.11.1937 р. звинувачений в а/рад. діяльності, ув'язнений до ВТТ на 6 р. Реабілітований 17.03.1966 р.

Волошин Максим Євдокимович, 1897 р., м. Кривий Ріг, українець, селянин, позапартійний, освіта середня, агроном, ст. зоотехнік р-пу № 25 Криворізького р-ну Дніпропетровської обл. 20.04.1938 р. засуджений як учасник к/рев. організації до розстрілу. Реабілітований 24.10.1956 р.

Ворущило Олександр Прокопович, 13.05.1893 р., с. Кринички Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу с. Січовик. 20.12.1937 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, 26.12.1937 р. розстріляний. Реабілітований 06.12.1957 р.

Волощук Феодосій Лукич, 1890 р., с. Гур'івка Щорського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу с. Гур'івка. 09.02.1933 р. звинувачений у к/рев. агітації, ув'язнений на 3 р. у ВТТ. Реабілітований 21.11.1993 р.

Гаврюшенко Іван Юхимович, 1892 р., с. Базавлук Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу «Вільний». 05.01.1933 р. звинувачений в антипартійній діяльності, ув'язнений на 10 р. у ВТТ. Реабілітований 26.10.1989 р.

Гайда Микола Севастьянович, 02.01.1895 р., с. Микільське Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу ім. Косіора Солонянського р-ну. 11.04.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, 26.04.1938 р. розстріляний. Реабілітований 18.03.1958 р.

Гайдар Феодосій Наумович, 04.02.1905 р., хут. Чаплине Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова Чаплинської сільської ради, Васильківський р-н. 30.11.1937 р. звинувачений у к/рев. діяльності і розстріляний. Реабілітований 20.08.1958 р.

Гончаров Григорій Данилович, 1889 р., с. Майдан-Бобрік Вінницької обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), малописьменний, голова к-пу «Зелений лан». 1933 р. за зрив плану хлібопостачання державі ув'язнений умовно до 3 р. у ВТТ. Реабілітований 01.10.1995 р.

Гонка Павло Олександрович, 1894 р., с. Миколаївка-2 Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Червоний партизан» Верхньодніпровського р-ну. 11.04.1938 р. звинувачений у належності до української націоналістичної організації, розстріляний. Реабілітований 02.09.1988 р.

Гофман Іван Якович, 1895 р., с. Новомихайлівка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Хофнунг» Апостолівського р-ну. 10.10.1938 р. звинувачений у належності до а/рад. організації, 27.10.1938 р. розстріляний. Реабілітований 30.03.1960 р.

Гринюк Дмитро Якович, 30.12.1901 р., с. Воскресниця Коломийського р-ну Івано-Франківської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу ім. Воровського Межівського р-ну. 09.10.1938 р. звинувачений у шпигунстві на користь Польщі, розстріляний 31.10.1938 р. Реабілітований 16.05.1988 р.

Груша Іван Петрович, 1896 р., с. Кринички Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, кандидат в чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу «3-й Вирішальний» Томаківського р-ну. 05.12.1935 р. звинувачений у написанні к/рев. анонімного листа, ув'язнений до ВТТ на 2 р. Реабілітований 08.12.1997 р.

Грядко Павло Трохимович, 11.02.1898 р., с. Дмитрівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Вирішальний» Нікопольського р-ну. 05.10.1937 р. звинувачений у належності до повстанської організації, 22.10.1937 р. розстріляний. Реабілітований 30.12.1958 р.

Губенко Борис Самійлович, 1890 р., с. Кринички Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова с/г артілі «Зоря правди». 20.12.1937 р. засуджений як учасник к/рев. української повстанської організації до розстрілу. Реабілітований 10.11.1956 р.

Губенко Олександр Лук'янович, 1903 р., м. Олександрівськ Катеринославської губ., українець, із селян, чл. ВКП(б), освіта н/середня, начальник політвідділу радгоспу «Любомирівка» Дніпродзержинського р-ну. 16.01.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, розстріляний 17.01.1938 р. Реабілітований 05.05.1956 р.

Гарбузенко Леонтій Дмитрович, 1887 р., с. Косівка Олександрівського р-ну Миколаївської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир-рільник р-пу № 28 Широківського р-ну. 30.04.1938 р. звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 21.05.1958 р.

Гасс Олександр Іванович, 1908 р., с. Олександрівка Дніпропетровського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу, с. Олександрівка Дніпропетровської обл. 02.10.1938 р. звинувачений у шпигунстві і ув'язнений на 10 р. у ВТТ. Реабілітований 09.01.1959 р.

Гербов Густав Генріхович, 1906 р., кол. Новосемівка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Прометей». 09.10.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 07.07.1962 р.

Герман Отто Якович, 1899 р., с. Суворівка Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Хофнунг» Апостолівського р-ну. 10.10.1938 р. звинувачений у належності до а/рад. організації, 28.10.1938 р. розстріляний. Реабілітований 30.03.1960 р.

Гехт Теодор Фрідріхович, 1905 р., с. Водяне Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Ротер Штерн» Синельниківського р-ну. 22.09.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 13.01.1960 р.

Гордіснко Яків Степанович, 1894 р., с. Успенське Онуфріївського р-ну Харківської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу «Друга п'ятирічка» Щорського р-ну. 20.04.1938 р. звинувачений у належності до а/рад. організації, 10.06.1938 р. розстріляний. Реабілітований 05.05.1962 р.

Губацький Мирон Трохимович, 15.08.1897 р., с. Тернівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, середняк, позапартійний, малописьменний, бригадир с/г артілі «Червоний Флот» Синельниківського р-ну. 02.10.1938 р. звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 15.07.1958 р.

Дахно Микита Йосипович, 1891 р., с. Водяне Кам'янського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова ревізійної комісії к-пу «Червоний маяк» Кам'янського р-ну. 14-15.01.1933 р.

звинувачений в участі у розкраданні колгоспного хліба, ув'язнений у ВТТ на 6 р. Реабілітований 15.06.1990 р.

Доманицький Микита Іванович, 1894 р., с. Колодисте Тальнівського р-ну Черкаської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу «Хлібороб» Широківського р-ну. 10.10.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації і 05.11.1938 р. розстріляний. Реабілітований 24.05.1957 р.

Донгаузер Іван Іванович, 11.11.1884 р., с. Опанасівка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, малописьменний, заступник голови к-пу «Роте Фанне» Синельниківського р-ну. 22.11.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 13.01.1960 р.

Донгаузер Томас Михайлович, 03.08.1908 р., с. Катеринівка Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу ім. Блюхера, с. Маринопіль Нікопольського р-ну. 20.09.1938 р. звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 24.09.1958 р.

Дорожук Сергій Іванович, 1908 р., с. Ожигівці Волочиського р-ну Вінницької обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Нове життя» Юр'ївського р-ну. 22.12.1940 р. звинувачений у шпигунстві, ув'язнений у ВТТ на 10 р. Реабілітований 23.06.1989 р.

Ейфельд Іван Іванович, 1899 р., кол. Миколаївка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу ім. Тельмана Васильківського р-ну. 22.09.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації. Реабілітований 13.01.1960 р.

Євтушенко Юхим Опанасович, 1890 р., с. Комісарівка П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир приміського господарства Північнокавказ. військового округу. 10.06.1933 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, ув'язнений у ВТТ на 3 р. Реабілітований 09.03.1963 р.

Єгоров Василь Маркович, 11.08.1899 р., с. Микільське Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, помічник бригадира тракторної бригади МТС, с. Військове Солонянського р-ну. 19.03.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, 25.04.1938 р. розстріляний. Реабілітований 15.04.1958 р.

Жадан Андрон Пилипович, 1897 р., с. Євдокіївка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, хлібороб-одноосібник. 28.08.1932 р. звинувачений в а/рад. агітації, засланий до Північного краю на 3 р. Реабілітований 17.01.1990 р., після повернення — рільник к-пу ім. Сталіна с. Євдокіївка Магдалинівського р-ну. 27.10.1937 р. звинувачений у проведенні к/рев. агітації, ув'язнений на 10 р. у ВТТ. Реабілітований 14.09.1989 р.

Жданов Петро Іванович, 1896 р., м. Катеринослав, українець, з робітників, чл. ВКП(б), освіта середня, директор Зеленської МТС П'ятихатського р-ну. 21.10.1937 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, розстріляний 20.11.1937 р. Реабілітований 25.12.1958 р.

Живиця Максим Євгенович, 1886 р., с. Новомиколаївка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта середня, бригадир к-пу. 27.07.1933 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, ув'язнений у ВТТ на 3 р. Реабілітований 25.08.1989 р.

Жуковський Григорій Григорович, 20.11.1905 р., с. Павлівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний,

малописьменний, бригадир к-пу ім. Чапаєва Васильківського р-ну. 10.05.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, 28.05.1938 р. розстріляний. Реабілітований 17.12.1958 р.

Заскалько Сергій Васильович, 1906 р., с. Кишеньки Кишеньківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, хлібороб-одноосібник. 23.03.1931 р. звинувачений в а/рад. агітації, ув'язнений на 5 р. у ВТТ. Реабілітований 21.07.1989 р.

Заярний Василь Григорович, 1897 р., с. Чумаки Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, рільник к-пу «Червоний схід». 27.10.1937 р. звинувачений у проведенні к/рев. агітації, ув'язнений на 10 р. у ВТТ. Реабілітований 14.09.1989 р.

Зіменс Петро Васильович, 1896 р., с. Зелене Поле Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу ім. Тельмана Криворізького р-ну. 24.09.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. шпигунсько-повстанської організації і як агент німецької розвідки розстріляний. Реабілітований 29.05.1957 р.

Іваненко Іларіон Федорович, 13.10.1898 р., с. Савинці Варвинського р-ну Чернігівської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, бригадир-рільник Українського військового конезаводу Щорського р-ну. 20.04.1938 р. звинувачений у членстві у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 10.10.1956 р.

Каменський Лука Петрович, 1891 р., с. Покровське Дніпропетровської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова с/г артілі «Центральна» Покровського р-ну Дніпропетровської обл. 19.04.1933 р. звинувачений у розвалі к-пу, засланий до Північного краю на 3 р. Реабілітований 04.09.1995 р.

Канасв Федір Іванович, 1902 р., с. Олексіївка Хвалінського р-ну Васильківського округу Нижньовольського краю, росіянин, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, директор радгоспу «Любомирівка» Дніпродзержинського р-ну. 16.01.1938 р. звинувачений в а/рад. агітації та терористичній діяльності, 17.01.1938 р. розстріляний у м. Києві. Реабілітований 24.03.1997 р.

Карпенко Устим Абрамович, 1900 р., с. Підгородне Дніпропетровського р-ну, українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу в с. Підгородне. 15.04.1944 р. звинувачений в а/рад. агітації, ув'язнений на 8 р. Реабілітований 11.10.1992 р.

Касян Трохим Васильович, 1887 р., с. Маломихайлівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова правління с/г комуни «Зоря» Васильківського р-ну. 07.01.1933 р. звинувачений у шкідництві, ув'язнений на 10 р. до ВТТ з обмеженням прав на 5 р. Реабілітований 15.11.1991 р.

Кефер (Бекер) Густав Іоганович, 1895 р., с. Микільське Високопільського р-ну, німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова Новохортицького сільського пайового товариства. 24.09.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 12.09.1958 р.

Кирсань Вікентій Григорович, 1886 р., с. Кринички Дніпродзержинського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир с/г артілі «Степовик» Криничанського р-ну. 20.04.1938 р. звинувачений в участі у військовій повстанській організації, розстріляний. Реабілітований 11.07.1956 р.

Кібець Петро Ісакович, 1893 р., с. Недаївда Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-

пу ім. Червоної Армії Криворізького р-ну. 23.12.1932 р. звинувачений у зриві хлібоздачі, ув'язнений на 5 р. Реабілітований 11.05.1990 р.

Клас Гаврило Михайлович, 1898 р., с. Катеринівка Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Моргенрот» Сталіндорфського р-ну. 20.09.1938 р. звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 24.09.1958 р.

Климинко Кузьма Юхимович, 1902 р., с. Берестове Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу «Праця — Надія» Васильківського р-ну. 15.04.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації. 29.04.1938 р. розстріляний. Реабілітований 04.12.1957 р.

Кнелць Фрідріх Веніамінович, 1893 р., с. Йосипівка Дніпропетровського р-ну, німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир молочної ферми к-пу ім. Комінтерну Дніпропетровського р-ну. 22.09.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 13.01.1960 р.

Коваленко Іван Петрович, 1897 р., с. Кринички Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Рад. країна» Дніпропетровського р-ну. 10.05.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. повстанській організації, розстріляний. Реабілітований 28.02.1956 р.

Коваль Панфіл Якович, 1888 р., с. Кринички Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу ім. Шевченка Криничанського р-ну. 16.12.1937 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 07.01.1959 р.

Коваль Андрій Степанович, 1899 р., с. Веселі Терни Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу ім. Червоної Армії Криворізького р-ну. 23.12.1932 р. звинувачений у зриві плану хлібоздачі, ув'язнений на 10 р. до ВТТ. Реабілітований 11.05.1990 р.

Ковальов Антон Данилович, 1897 р., с. Дмитрівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу «3-й вирішальний» с. Лукіївка Нікопольського р-ну. 05.10.1937 р. звинувачений у належності до повстанської організації, 22.10.1937 р. розстріляний. Реабілітований 30.12.1958 р.

Ковальський Мойсей Пінхусович, 1889 р., с. Шкурат Коростенського р-ну Житомирської обл., єврей, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу «Червоний Запорожець» Новомосковського р-ну. 01.01.1933 р. звинувачений у саботажі хлібозаготівель, ув'язнений на 5 р. ВТТ. Реабілітований 11.05.1990 р.

Ковдря Іван Якович, 1888 р., м. Дніпродзержинськ, українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу ім. Жовтневої революції Дніпродзержинського р-ну. 20.04.1938 р. звинувачений у належності до націоналістичної повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 09.09.1958 р.

Колода Петро Юхимович, 1883 р., с. Карнаухівка Кам'янського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, чл. ВКП(б), малописьменний, голова к-пу «Хлібороб» Солонянського р-ну. 15.04.1933 р. звинувачений у злочинному ставленні до своїх обов'язків, засуджений до 1 р. виправних робіт. Реабілітований 19.07.1989 р.

Коник Григорій Іванович, 1892 р., с. Миколаївка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу «Дзержинець» Криничанського р-ну. 21.08.1932 р. звинувачений у крадіжці зерна, ув'язнений на 10 р. до ВТТ. Реабілітований 12.10.1990 р.

Коновалов Кузьма Леонтійович, 1902 р., с. Олександрівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу «Об'єднання праці» Васильківського р-ну. 04.01.1933 р. звинувачений у розвалі колгоспного господарства, розстріляний. Реабілітований 31.01.1992 р.

Коопер Веніамін Кіндратович, 1902 р., с. Йосипівка Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу ім. Карла Маркса Дніпропетровського р-ну. 27.03.1938 р. звинувачений у к/рев. діяльності, 07.04.1938 р. розстріляний. Реабілітований 20.04.1963 р.

Корчевський Павло Петрович, 1896 р., с. Дебальцеве Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир будівельної бригади к-пу «Червоний маяк» Васильківського р-ну. 25.04.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, 22.05.1938 р. розстріляний. Реабілітований 04.12.1957 р.

Коряк Филип Хрисанфович, 1900 р., х. Хашове Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир с/г артiлі «Червоний ліс» Новомосковського р-ну. 29.10.1933 р. звинувачений у зловживанні службовим становищем і а/рад. висловлюваннях, ув'язнений до ВТТ на 8 р. Реабілітований 27.12.1993 р.

Косенко Василь Кирилович, 1893 р., с. Ганно-Зачатівка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, колишній чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу «Новий побут» Криничанського р-ну. 05.01.1933 р. звинувачений у к/рев. діяльності, ув'язнений до ВТТ на 10 р. Реабілітований 03.06.1989 р.

Косинський Ілля Микитович, 1887 р., с. Водяне Кам'янського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу «Червоний маяк» Кам'янського р-ну. 15.01.1933 р. звинувачений у розкраданні колгоспного хліба, ув'язнений до ВТТ на 8 р. Реабілітований 15.06.1990 р.

Костенко Варнава Григорович, 1891 р., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир рільничої бригади к-пу «Перебудова» Апостолівського р-ну. 20.04.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, розстріляний 15.05.1938 р. Реабілітований 09.03.1960 р.

Костенко Никон Семенович, 1902 р., с. Троїцьке Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, рільник с/г артiлі ім. Червоної Армії Павлоградського р-ну. 05.01.1933 р. звинувачений у саботажі, ув'язнений до ВТТ на 5 р. Реабілітований 10.06.1989 р.

Костенко Павло Корнійович, 1891 р., с. Софіївка Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «2-га п'ятирічка» Софіївського р-ну. 07.10.1937 р. звинувачений у к/рев. діяльності, ув'язнений до ВТТ на 8 р. Реабілітований 11.05.1989 р.

Красога Василь Мартинович, 1902 р., с. Катеринівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир с/г артiлі ім. Чубаря Верхньодніпровського р-ну. 16.03.1933 р. звинувачений у к/рев. агітації, засланий до Північного краю на 3 р. Реабілітований 17.01.1990 р.

Краузе Данило Данилович, 1888 р., кол. Петриківка Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Червона балка» Нікопольського р-ну. 12.01.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, 25.01.1938 р. розстріляний. Реабілітований 10.02.1961 р.

Краузе Петро Іоганович, 1892 р., кол. Ізлучисте Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу ім. Тельмана Нікопольського р-ну. 18.10.1937 р. звинувачений в участі у к/рев. фашистській організації, 26.10.1937 р. розстріляний. Реабілітований 04.06.1990 р.

Кремер Густав Рейнгольдович, 1909 р., с. Межова Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Роте Фанне». 07.01.1938 р. звинувачений в а/рад. агітації, розстріляний. Реабілітований 01.08.1965 р.

Кришьян Ян Денисович, 1893 р., с. Бредіс Вольмарського пов. Ліфляндської губ., лагиш, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, директор радгоспу «Любомирівка» Дніпродзержинського р-ну. 16.01.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 03.07.1957 р.

Крохмаль Кирило Дмитрович, 1895 р., с. Малософіївка Божедарівського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу «Прожектор» у с. Малософіївка. 19.02.1937 р. заарештований. Слідча справа припинена 15.05.1937 р.

Кубасівський Василь Зіновійович, 1900 р., с. Лідихівка Теофіпольського р-ну Кам'янець-Подільської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу «Спільна нива» Щорського р-ну. 10.05.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. диверсійній організації, 08.07.1938 р. розстріляний. Реабілітований 13.03.1959 р.

Кудін Петро Іванович, 1901 р., с. Васильківка Дніпропетровської обл., українець, бригадир рільничої бригади радгоспу «Червоноармієць» Юр'ївського р-ну. 29.09.1937 р. звинувачений у членстві в терористичній організації, 20.10.1937 р. розстріляний. Реабілітований 28.04.1989 р.

Кусковський Аїзик Урмович, 1895 р., кол. Ізлучисте Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., єврей, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова правління к-пу «Безбожник» Сталіндорфського р-ну. 19.01.1933 р. звинувачений у саботажі хлібозаготівлі, ув'язнений на 8 р. ВТТ, 31.03.1933 р. строк покарання знижено до 5 р. Реабілітований 08.08.1990 р.

Кучерявий Спиридон Прокопович, 1893 р., с. Ганнівка П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, рільник кооперативного господарства тресту «Дзержинськбуд». 09.11.1933 р. звинувачений в участі у к/рев. повстанській організації, ув'язнений на 10 р. до ВТТ. Реабілітований 12.04.1956 р.

Лагно Іван Іванович, 1893 р., с. Кудашівка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Червоний хлібороб» Криворізького р-ну. 29.10.1937 р. звинувачений в а/рад. висловлюваннях, ув'язнений до ВТТ на 10 р. Реабілітований 08.10.1958 р.

Левен Петро Абрамович, 1906 р., с. Кам'яне Поле Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., німець, бригадир к-пу «Праця» Криворізького р-ну. 27.11.1937 р. звинувачений у к/рев. діяльності, розстріляний 13.12.1937 р. Реабілітований 09.06.1989 р.

Левен Франц Іоганович, 1885 р., кол. Кисличувате Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Блюменфельд» Нікопольського р-ну. 18.10.1937 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, 27.10.1937 р. розстріляний. Реабілітований 20.04.1963 р.

Левен Франц Францевич, 1896 р., кол. Старозаводське Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., німець, бригадир к-пу «Червона балка» Нікопольського р-ну. 02.11.1937 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, розстріляний 17.11.1937 р. Реабілітований 15.08.1989 р.

Левін Петро Петрович, 1900 р., Оренбурзька обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу ім. Блюхера с. Маринопіль. 20.09.1938 р. звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 24.09.1958 р.

Левченко Павло Овсійович, 1895 р., с. Межеріч Лебединського р-ну Харківської обл., українець, із селян, чл. ВКП(б), освіта початкова, директор Лошкарівської МТС Сталіндорфського р-ну. 15.01.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, ув'язнений до ВТТ на 10 р. Реабілітований 06.04.1957 р.

Левченко Федір Степанович, 1904 р., с. Поливанівка Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова с/г артілі «Гігант» Магдалинівського р-ну, 09-11.04.1933 р. звинувачений в участі у к/рев. повстанській організації, ув'язнений до ВТТ на 5 р.. Реабілітований 06.04.1956 р.

Литвищенко Логвин Сергійович, 1890 р., с. Орлівщина Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир колгоспної городньої бригади с. Орлівщина. 09.02.1933 р. звинувачений у розкраданні колгоспного майна, засланий до Північного краю на 3 р. Реабілітований 26.10.1989 р.

Лікоть Іван Гаврилович, 1899 р., х. Хашове Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова с/г артілі «Червоний ліс», Новомосковського р-ну. 29.10.1933 р., звинувачений у зловживанні службовим становищем і а/рад. висловлюваннях, ув'язнений на 8 р. Реабілітований 27.12.1993 р.

Логвинов Пимон Васильович, 1888 р., с. Спаське Ковенської губ., Литва. білорус, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Спільна праця» Васильківського р-ну. 30.11.1937 р. звинувачений у к/рев. діяльності, розстріляний. Реабілітований 20.08.1958 р.

Луценко Микита Григорович, 1909 р., с. Дніпрово-Кам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу «Червоний борець» Верхньодніпровського р-ну. 01.04.1938 р. звинувачений у належності до української націоналістичної повстанської організації, 20.04.1938 р. розстріляний. Реабілітований 01.04.1958 р.

Масвський Генріх Фрідріхович, 1908 р., с. Ілляшівка Городницького р-ну Київської обл., німець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова колгоспу «Ландман» Петропавлівського р-ну. 08.09.1937 р. звинувачений у к/рев. агітації, ув'язнений до ВТТ на 6 р. Реабілітований 16.02.1993 р.

Мажеровський Віктор Олександрович, 1903 р., м. Добринська Губа Волинської губ., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова Потокської сільради Щорського р-ну. 13.04.1933 р. звинувачений у саботажі хлібопоставки, ув'язнений до ВТТ на 3 р. Реабілітований 21.07.1989 р.

Мазченко Тихон Пахомович, 1892 р., с. Катеринівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир городньої бригади к-пу ім. Орджонікідзе Покровського р-ну. 11.05.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. повстанській організації, розстріляний. Реабілітований 12.12.1956 р.

Мамрієнко Терентій Васильович, 1902 р., с. Відрадна Долина Бобринського р-ну Миколаївської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, директор Мирівської МТС Томаківського р-ну. 10.06.1939 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, ув'язнений до ВТТ на 15 р. з обмеженням прав на 5 р. Реабілітований 25.08.1992 р.

Манько Іван Васильович, 1901 р., с. Григорівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, освіта початкова, голова к-пу «Жовтневий борець» Васильківського р-ну. 30.11.1937 р. звинувачений у к/рев. діяльності, розстріляний 10.12.1937 р. Реабілітований 20.08.1957 р.

Майорченко Федір Романович, 1884 р., с. Гарбузівка Томаківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Червоногвардієць» Томаківського р-ну. 15.11.1937 р. звинувачений в а/рад. агітації, ув'язнений до ВТТ на 10 р. Реабілітований 21.10.1959 р.

Маргенс Петро Юліусович, 1888 р., с. Водяне Софіївського р-ну Дніпропетровської обл., німець, бригадир к-пу «Моргенрот». 06.10.1938 р. звинувачений у к/рев. пропаганді, розстріляний 14.10.1938 р. Реабілітований 26.05.1989 р.

Мартиненко Іван Семенович, 1898 р., с. Дмитрівка Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Нова громада» Васильківського р-ну. 25.04.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, розстріляний 22.05.1938 р. Реабілітований 04.12.1957 р.

Марченко Григорій Гаврилович, 1903 р., с. Кам'янка Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу ім. 8 Березня Дніпропетровського р-ну. 15.01.1933 р., звинувачений у тому, що відмовився здати державі 457 центнерів жита, ув'язнений до ВТТ на 8 р., 31.03.1933 р. міра покарання знижена до 5 р. Реабілітований 08.08.1990 р.

Мартін Йосип Францевич, 1904 р., с. Новосеменивка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Пролетар» Апостолівського р-ну. 06.10.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, 14.10.1938 р. розстріляний. Реабілітований 16.03.1960 р.

Мехета Тимофій Павлович, 1894 р., с. Драбів Київської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова Губинської сільради. 24.10.1938 р. звинувачений в а/рад. діяльності, ув'язнений до ВТТ на 10 р., звільнений 15.12.1947 р. Реабілітований 24.03.1997 р.

Мецгер Іван Кіндратович, 1886 р., с. Рибальське Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу ім. Комінтерну Дніпропетровського р-ну. 22.09.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 13.01.1960 р.

Мірошніченко Олександр Іванович, 1890 р., с. Адамівка Божедарівського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир радгоспу «Любомирівка» Божедарівського р-ну. 17.02.1933 р. звинувачений в а/рад. агітації, засланий до Північного краю на 3 р. Реабілітований 17.02.1933 р.

Мітла Павло Максимович, 1904 р., с. Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова Великомихайлівської сільради. 05.01.1933 р. звинувачений у к/рев. діяльності, ув'язнений на 10 р. до ВТТ. Реабілітований.

Мітла Сергій Максимович, 1897 р., с. Великомихайлівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, голова с/г артілі «Центральна» Покровського

р-ну. 05.01.1933 р. звинувачений у к/рев. саботажі, ув'язнений на 10 р. до концтабору. 10.05.1935 р. був достроково звільнений. Реабілітований 28.07.1989 р.

Мунтаніол Фрідріх Данилович, 1896 р., с. Миколаївка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу ім. Тельмана Васильківського р-ну. 10.10.1938 р. звинувачений в участі у націоналістичній к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 26.08.1961 р.

Найдьонов Марко Овксентійович, 1894 р., с. Олексіївка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу ім. Фрунзе Нікопольського р-ну. 23.10.1937 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, 03.11.1937 р. розстріляний. Реабілітований 06.01.1960 р.

Нарівський Федір Кирилович, 1892 р., с. Межиріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, рільник сільгоспкому ім. Сталіна Павлоградського р-ну. 11.04.1933 р. звинувачений в членстві у повстанській організації, ув'язнений на 3 р. до концтабору умовно, з-під варти звільнений. Реабілітований 03.11.1956 р.

Нарижний Артем Васильович, 1879 р., м. Кобеляки Полтавської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, директор радгоспу ім. К. Лібкнехта Магдалинівського р-ну. 10.05.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. партії есерів, розстріляний. Реабілітований 12.04.1957 р.

Невідайло Микола Євменович, 1885 р., с. Іванівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова колгоспу «Червоний промінь» Криничанського р-ну. 10.05.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. повстанській організації, розстріляний. Реабілітований 28.02.1956 р.

Нейфельд Франц Францевич, 1893 р., кол. Ново-Софіївка Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир тваринницької ферми колгоспу «Хофнунг» Софіївського р-ну. 06.10.1938 р. звинувачений в участі у націоналістичній організації, 14.10.1938 р. розстріляний. Реабілітований 27.05.1989 р.

Новаковський Яків Іванович, 1907 р., с. Катеринівка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир колгоспу «Роте Хаймат» Нікопольського р-ну. 12.01.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. фашистської організації, розстріляний 25.01.1938 р. Реабілітований 17.08.1963 р.

Нороха Леонтій Логвинович, 1900 р., с. Василівка Дніпродзержинського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир тракторної бригади радгоспу № 9 Дніпродзержинського р-ну. 11.04.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, розстріляний 16.05.1938 р. Реабілітований 08.07.1960 р.

Ольховик Андріан Павлович, 1895 р., с. Олександрівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, службовець, позапартійний, голова Олександрівської сільради. 22.12.1936 р. звинувачений в а/рад. агітації, позбавлений волі на 4 р. з обмеженням прав на 3 р. Реабілітований 11.03.1990 р.

Омельченко Петро Кіндратович, 1893 р., с. Миколаївка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Дзержинець» Криничанського р-ну. 07.08.1932 р. звинувачений у крадіжці зерна, 21.12.1932 р. засуджений до розстрілу. 10.01.1933 р. міра покарання замінена ув'язненням до 10 р. Реабілітований 12.10.1990 р.

Очеретько Андрій Леонтійович, 1897 р., с. Павлівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, заступник голови к-пу ім. Кірова Васильківського р-ну. 25.04.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, розстріляний 16.05.1938 р. Реабілітований 04.12.1957 р.

Павук Леонтій Степанович, 1871 р., с. В'язівка Юр'ївського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, письменний, заступник голови В'язівської с/ради. 18.01.1930 р. звинувачений в а/рад. агітації, ув'язнений до ВТТ на 5 років. Реабілітований 30.12.1989 р.

Панченко Софрон Павлович, 1903 р., с. Григорівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, к-т у чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу ім. Котовського Верхньодніпровського р-ну. 23.03.1933 р. звинувачений в саботажі плану хлібоздачі, ув'язнений до ВТТ на 5 р. Реабілітований 01.06.1990 р.

Панченко Феодосій Павлович, 1895 р., с. Сурсько-Михайлівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., українець, голова к-пу «Зоря» Солонянського р-ну. 05.01.1933 р. звинувачений у к/рев. діяльності, ув'язнений до концтабору на 5 р. Реабілітований 25.08.1989 р.

Пархоменко Порфирій Павлович, 1877 р., с. Олексіївка Щорського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, рільник к-пу ім. Шевченка Щорського р-ну. 09.02.1933 р. звинувачений у к/рев. агітації, засланий до Північного краю на 3 р. Реабілітований 17.01.1990 р.

Пага Василь Дмитрович, 1881 р., с. Петрівка Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир МТФ к-пу «Червона хвиля» Петрівського р-ну. 25.04.1938 р. звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний 21.05.1938 р. Реабілітований 04.12.1957 р.

Педан Олексій Трохимович, 1898 р., с. Всесвятське Перещепинського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, позапартійний, освіта початкова, голова сільгоспартлі ім. Калініна Перещепинського р-ну. 17.12.1935 р. звинувачений у к/рев. повстанській діяльності, ув'язнений до ВТТ на 5 р. Реабілітований 23.09.1966 р.

Перепелиця Федір Леонтійович, 1895 р., с. Михайлівка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова комуни «Червоний плугатар» Криворізького р-ну. 16.04.1933 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, ув'язнений на 5 р. до ВТТ. Реабілітований 04.05.1960 р.

Петюренко Назар Степанович, 1901 р., с. Ганнівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова колгоспу «Червоний шлях» Дніпропетровського р-ну. 01.04.1938 р. звинувачений у належності до націоналістичної організації, розстріляний 20.04.1938 р. Реабілітований 02.09.1958 р.

Пилипенко Павло Герасимович, 1894 р., с. Олексіївка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир транспортної бригади к-пу «Правда» Нікопольського р-ну. 13.10.1938 р. звинувачений в а/рад. агітації, ув'язнений до ВТТ на 8 р. Реабілітований 29.10.1958 р.

Письменний Артем Парфентійович, 1879 р., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, рільник к-пу «Червоний партизан» Петрівського р-ну. 02.01.1933 р. звинувачений у к/рев. агітації, ув'язнений до ВТТ на 5 р. Реабілітований 30.05.1989 р.

Підгорний Олександр Васильович, 1904 р., с. Успенське Онуфріївського р-ну Харківської обл., українець, голова к-пу «Друга п'ятирічка» Божедарівського р-ну. 20.04.1938 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 05.05.1962 р.

Піскун Степан Амвросійович, 1893 р., с. Піщанка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., українець, бригадир колгоспу «Прогрес» Новомосковського р-ну. 26.06.1938 р. звинувачений в а/рад. агітації, засланий до Північного краю на 3 р. Реабілітований 26.06.1998 р.

Пісний Михайло Григорович, 1893 р., с. Станіславчик Таращанського р-ну Київської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), малописьменний, голова к-пу ім. Українського Червоного Хреста Сталіндорфського р-ну. 30.12.1932 р. звинувачений у саботажі здачі хліба державі, ув'язнений на 8 р. до ВТТ. Реабілітований 11.05.1990 р.

Пісоцький Никифор Іванович, 1898 р., с. Олексіївка Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир к-пу ім. Реввійськради Синельниківського р-ну. 02.10.1938 р. звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 15.07.1958 р.

Пічугін Василь Андрійович, 1895 р., с. Віловатово Богатовського р-ну Куйбишевської обл., росіянин, із селян, чл. ВКП(б), освіта початкова, директор Межиріцької МТС Павлоградського р-ну. 22.09.1937 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 31.05.1956 р.

Подольський Іван Якович, 1909 р., с. Сулицьке Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., українець, бригадир-городник к-пу «9 січня» Нікопольського р-ну. 15.04.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. групи, 19.05.1938 р. розстріляний. Реабілітований 29.10.1958 р.

Полтавець Ілля Андрійович, 1895 р., с. Андріївка Новогеоргіївського р-ну, чл. ВКП(б), директор Апостолівської машинно-тракторної станції. 04.10.1937 р. звинувачений у терористичній діяльності, 05.10.1937 р. розстріляний. Реабілітований 18.09.1996 р.

Пороховиченко Іван Мефодійович, 1900 р., с. Явдохівка Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу в с. Явдохівка. 01.02.1933 р. звинувачений у шкідництві та а/рад. агітації, позбавлений волі в концтаборі на 3 р. Реабілітований 14.08.1997 р.

Пошта Іван Романович, 1896 р., с. Широке Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Червоний орач» Верхньодніпровського р-ну. 18.04.1933 р. звинувачений у шкідницькій діяльності, ув'язнений до ВТТ на 10 р. Реабілітований 11.05.1990 р.

Пробст Євген Якович, 1905 р., с. Петрівка Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., німець, кустар, позапартійний, малописьменний, голова к-пу «Цум Ліхт» Софіївського р-ну. 12.12.1937 р. звинувачений в а/рад. діяльності, ув'язнений на 3 р. Реабілітований 15.06.1964 р.

Прокопюк Яків Іванович, 1897 р., с. Лідихівка Теофіпольського р-ну Кам'янець-Подільської обл., українець, селянин, позапартійний, голова к-пу «Спільна нива» Щорського р-ну. 10.05.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. диверсійної організації, 08.06.1938 р. розстріляний. Реабілітований 13.03.1959 р.

Редекон Абрам Абрамович, 1906 р., с. Георгіївка Запорізького р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Блюменфельд». 02.11.1937 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, 17.11.1937 р. розстріляний. Реабілітований 26.03.1966 р.

Рижов Іван Давидович, 1906 р., с. Богданівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., росіянин, заступник голови Богданівської сільської ради Павлоградського р-ну. 05.01.1933 р. звинувачений у зв'язку з соціально чужими елементами, ув'язнений до концтабору на 5 р. Реабілітований 03.06.1989 р.

Риндак Михайло Петрович, 1898 р., с. Деріївка Онуфріївського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, кандидат у чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу ім. Молотова Лихівського р-ну. 13.02.1933 р. звинувачений в к/рев. саботажі хлібозаготівлі, ув'язнений до ВТТ на 3,5 р. Реабілітований 17.10.1997 р.

Рис Олексій Іванович, 1893 р., м. Крелов, Чехословаччина, чех, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Авангард» Синельниківського р-ну. 27.03.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, 07.04.1938 р. розстріляний. Реабілітований 16.10.1959 р.

Романюха Антін Трохимович, 1894 р., с. Пушкарівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, бригадир городньої бригади к-пу «Ударник» Верхньодніпровського р-ну. 20.06.1933 р. звинувачений у належності до секти євангельських християн, засланий до Північного краю на 3 р. Реабілітований 12.01.1990 р.

Ростр'юпа Павло Якимович, 1890 р., с. Кринички Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу ім. Суворова Криничанського р-ну. 23.04.1938 р. звинувачений у участі у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 08.01.1958 р.

Руденко Григорій Трохимович, 1887 р., с. Малообухівка Полтавської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова комуни «Царство світла» Юр'ївського р-ну. 06.03.1930 р. звинувачений у належності до к/рев. секти, ув'язнений до ВТТ на 3 р. Реабілітований 20.12.1989 р.

Руденко Павло Петрович, 1905 р., с. Звонецьке Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, помічник бригадира тракторної бригади к-пу «Всесвітня Зоря» Солонянського р-ну. 11.04.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, розстріляний 26.04.1938 р. Реабілітований 18.03.1989 р.

Савченко Семен Петрович, 1898 р., с. Мар'янівка Криворізького р-ну, українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, бригадир к-пу «Зоря соціалізму». 10.11.1937 р. звинувачений у шкідництві, ув'язнений до ВТТ на 10 р. Реабілітований 03.06.1959 р.

Самойленко Федір Гаврилович, 1902 р., с. В'язівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, заступник голови артїлі № 518-1040 Павлоградського р-ну. 19.04.1933 р. звинувачений у саботажі хлібозаготівлі, засуджений до заслання умовно, з-під варті звільнений. Реабілітований 08.09.1995 р.

Сахно Денис Кирилович, 1882 р., с. Лозуватка Криворізького р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, рільник к-пу ім. Шевченка Криворізького р-ну. 11.06.1940 р. звинувачений у к/рев. агітації, ув'язнений до ВТТ на 5 р. Реабілітований 14.09.1989 р.

Сауліт Освальд Петрович, 1898 р., Латвія, латиш, робітник, чл. ВКП(б), освіта вища, директор Сурьско-Литовської МТС Дніпропетровського р-ну. 26.01.1938 р. звинувачений у участі у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 16.06.1956 р.

Сварич Панфіл Гаврилович, 1897 р., с. Олексіївка Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова,

голова ревізійної комісії к-пу ім. Фрунзе Нікопольського р-ну. 23.10.1937 р. звинувачений у належності до к/рев. організації, розстріляний 03.12.1937 р. Реабілітований 06.01.1960 р.

Сербокрил Улян Андрійович, 1899 р., х. Грушівка Криничанського р-ну Дніпропетровської обл., бригадир к-пу «1-а більшовицька весна» Криничанського р-ну. 29.07.1939 р. звинувачений у к/рев. агітації, ув'язнений до ВТТ на 7 р. Реабілітований 30.11.1989 р.

Симонович Олександр Гнатович, 1904 р., м. Глибоке Деснянського повіту Вітебської обл., білорус, службовець, позапартійний, освіта в/середня, голова промартілі в с. Попово-Балівка Петриківського р-ну. 08.12.1937 р. звинувачений у терористичних намірах, розстріляний 15.12.1937 р. Реабілітований 30.06.1989 р.

Сірик Нестор Степанович, 1899 р., с. Червоний Маяк Солонянського р-ну Дніпропетровської обл., українець, голова Олександропільської сільради Солонянського р-ну. 10.05.1938 р. звинувачений у тероризмі, розстріляний 28.05.1938 р. Реабілітований 25.08.1989 р.

Смлик Йосип Романович, 1885 р., с. Зелене П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу «Червоний Прапор» П'ятихатського р-ну. 05.01.1933 р. звинувачений у зриві хлібозаготівлі, ув'язнений до ВТТ на 5 р. Реабілітований 10.11.1989 р.

Соколовський Дмитро Самійлович, 1905 р., с. Павлівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу ім. Кірова Васильківського р-ну. 25.04.1938 р. звинувачений у належності до к/рев. повстанської організації, 22.05.1938 р. розстріляний. Реабілітований 04.12.1957 р.

Тарасенко Денис Якович, 1886 р., с. Троїцьке Лихівського р-ну Дніпропетровської обл., українець, голова к-пу ім. Будьонного Лихівського р-ну. 05.01.1933 р. звинувачений у к/рев. саботажі, ув'язнений до концтабору на 5 р. Реабілітований 08.08.1989 р.

Тесленко Василь Сидорович, 1906 р., с. Орлівщина Новомосковського повіту Катеринославської губ., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу ім. Чубаря Новомосковського р-ну. 05.01.1937 р. звинувачений в а/рад. діяльності, позбавлений волі у ВТТ на 5 р. Реабілітований 03.06.1989 р.

Томас Федір Дмитрович, 1899 р., с. Строкова Васильківського р-ну Полтавської обл., українець, селянин, чл. КП(б)У, освіта початкова, голова Дебальцівської сільради. 08.03.1933 р. звинувачений у тому, що не перевірів авансування колгоспників, засуджений до позбавлення волі на 3 р. умовно. Реабілітований 19.10.1990 р.

Фокт Георгій Петрович, 1888 р., с. Нова Кольча Березівського р-ну Одеської обл., німець, селянин, позапартійний, малописьменний, рільник учбового господарства Широкивського зооветтехнікуму. 02.12.1937 р. звинувачений в а/рад. агітації, розстріляний. Реабілітований 21.10.1988 р.

Цейзер Антон Йосипович, 1905 р., с. Новосеменівка Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу «Пролетар» Апостолівського р-ну. 15.08.1937 р. звинувачений у належності до а/рад. організації, розстріляний 17.08.1937 р. Реабілітований 15.09.1962 р.

Цибань Іван Григорович, 1896 р., с. Павлівка Васильківського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, малописьменний, голова к-пу ім. Чапаєва Васильківського р-ну. 15.04.1938 р. звинувачений в участі в к/рев. організації, розстріляний 29.04.1938 р. Реабілітований 04.12.1957 р.

Черненко Федір Антонович, 1900 р., с. Михайлівка Казанківського р-ну Миколаївської обл., українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу «Шлях до комунізму» Апостолівського р-ну. 07.12.1937 р. звинувачений у к/рев. агітації, ув'язнений до ВТТ на 10 р. Реабілітований 11.05.1989 р.

Чуприна Іван Григорович, 1898 р., с. Троїцьке Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова с/г артілі ім. Червоної Армії Павлоградського р-ну. 05.01.1933 р. звинувачений у саботажі політичних заходів радянської влади, ув'язнений до ВТТ на 5 р. Реабілітований 10.06.1989 р.

Чуян Петро Степанович, 1903 р., с. Березуватка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова с/г артілі «Праця» Новомосковського р-ну. 19.04.1933 р. звинувачений у зриві хлібозаготівель, приречений до заслання до Північного краю умовно. Реабілітований 14.08.1998 р.

Шеленберг Давид Давидович, 1896 р., с. Кам'янка Сталіндорфського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу в с. Кам'янка Сталіндорфського р-ну. 20.09.1938 р. звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 24.09.1958 р.

Шнейдер Генріх Генріхович, 1902 р., кол. Олексаєнвальд Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., німець, селянин, позапартійний, освіта початкова, голова к-пу «Моргенрот» Софіївського р-ну. 24.09.1938 р. звинувачений у участі у к/рев. організації, розстріляний. Реабілітований 12.09.1958 р.

Штименко Яким Порфирівич, 1889 р., с. Кочережки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова к-пу ім. Петровського Перещепинського р-ну. 07.08.1941 р. звинувачений у наклепах на Й.Сталіна, ув'язнений до ВТТ на 10 р. Реабілітований 10.03.1966 р.

Шульга Григорій Прокопович, 1910 р., х. Верхній Васильківського р-ну Криворізького округу, українець, селянин, позапартійний, малописьменний, заступник голови господарства із спільного обробітку землі на х. Верхньому Васильківського р-ну. 03.03.1931 р. звинувачений в участі у к/рев. організації, позбавлений волі в концтаборі на 5 р. Реабілітований 23.12.1967 р.

Яковенко Федір Трохимович, 1900 р., с. Юр'івка Царичанського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, чл. ВКП(б), малописьменний, голова сільради с. Новопідкраж Царичанського р-ну. 20.01.1933 р. звинувачений у саботажі хлібозаготівель, ув'язнений до ВТТ на 10 р. Реабілітований 27.08.1994 р.

Яснило Іван Якович, 1904 р., с. Романкове Дніпродзержинської міськради, українець, селянин, чл. ВКП(б), освіта початкова, голова рибколгоспу в с. Романкове Дніпродзержинської міськради. 09.10.1938 р. звинувачений у шпигунстві, розстріляний. Реабілітований 07.05.1957 р.

Яцок Павло Маркович, 1893 р., с. В'язівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., українець, із селян, чл. ВКП(б), малописьменний, заступник голови с/г артілі ім. Ульянова Павлоградського р-ну. 02.02.1933 р. звинувачений у саботажі хлібозаготівель, ув'язнений до ВТТ на 5 р. Реабілітований 22.04.1992 р.

ЗМІСТ

СЕЛЯНСТВО ПРИДНІПРОВ'Я В ЛЕЩАТАХ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ *Є. Бородін, В. Іваненко,*

Л. Прокопенко, Н. Романець 3

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР ПРОТИ СЕЛЯНСТВА

ПРИДНІПРОВ'Я (1920—1930-ті РОКИ) 19

Аграрні перетворення на Дніпропетровщині
у пожовтневий період (1917—1928 рр.) *Н. Романець* . . 19

Характер та особливості радянської репресивної
політики на селі у період непу *Н. Романець* 37

Посилення репресивного тиску на село напередодні
«великого перелому» (1928—1929 рр.) *Н. Романець* . . . 51

Примусовий чинник у здійсненні суцільної
колективізації *Н. Романець* 66

Репресивні механізми в організації хлібозаготівель
1932/33 року *Н. Романець* 92

Сталінський терор голодом на Дніпропетровщині
Н. Романець 107

Згортання масових репресій на селі у постголодоморний
період *Н. Романець* 127

Боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі
Дніпропетровщини у другій половині 1933—1936 рр.
Н. Романець 138

Голод 1934—1935 рр. на Дніпропетровщині і репресії
Н. Романець 154

Роль репресій у ліквідації одноосібного сектора
Дніпропетровщини у постголодоморний період
(друга половина 1933—1936 рр.) *Н. Романець* 170

Репресивні акції в контексті сільськогосподарського
переселення на Дніпропетровщину (1933—1934 рр.)
Н. Романець 179

«Куркульська операція» 1937—1938 рр.: особливості
проведення на Дніпропетровщині *Н. Романець* 189

«Шкідницька лінія» у репресивній політиці радянської
влади на селі за доби «Великого терору»
(1937—1938 рр.) *Н. Романець* 198

МАРТИРОЛОГ 209

М 65 **Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій:** збірник статей: у 5 т.— Д.: Дніпропетровська обласна редколегія по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; вид-во «Моноліт», 2015.— Т. 3: Більшовицький терор проти селянства Придніпров'я (1920—1930-ті рр.) / уклад.: Н.Р. Романець.— 2015.— 228 с.

ISBN 978-966-2252-79-8

ISBN 978-966-2252-97-2 (Т. 3)

Видання висвітлює драматичні сторінки історії політичних репресій, що здійснювалися радянською тоталітарною системою в селах Придніпров'я у 20-х — 30-х роках минулого століття. На багатому фактичному матеріалі показано характер та особливості радянської репресивної політики у селі в період непу, суцільної колективізації, Голодомору та під час «Великого терору».

Видання розраховане як на істориків, так і на широкий читацький загал.

УДК 94 (477.63) «19»

ББК 63.3(2) (4УКР-4ДНІ)-361

Громадсько-політичне видання

**МІСТА І СЕЛА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ
У ВИРІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ**

Збірник статей

У п'яти томах

Том 3

**БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР ПРОТИ
СЕЛЯН ПРИДНІПРОВ'Я (1920—1930-ті рр.)**

У к л а д а ч:

РОМАНЕЦЬ Н Р.

Редактор *Ю. В. Пшеничний*
Технічний редактор *В. В. Олешкевич*
Коректор *В. М. Орищій*

Підписано до друку 00.00.15. Формат 60x84/16.
Папір друкарський. Гарнітура «Таймс».
Ум.друк.арк. 12,79. Обл.-вид.арк. 16,15.
Тираж 500 прим. Вид. № 000. Зам. № 00/000.

м. Дніпропетровськ. Комунальне підприємство «Науково-редакційний центр
обласної редколегії по підготовці й виданню тому серії книг
“Раблітовані історією”»

Видавець і виготівник ПП «Монолит»
49038, м. Дніпропетровськ, вул. Ленінградська, 56.
Тел.: (0562) 340-873, E-mail: monolit97@i.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 273 від 08.12.2000